JOHN LUKACS

DEMOKRÁCIA ÉS POPULIZMUS

FÉLELEM ÉS GYŰLÖLET

EURÓPA

Fordította

KOMÁROMY RUDOLF

JOHN LUKACS

Demokrácia és populizmus

FÉLELEM ÉS GYŰLÖLET

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2008

X 6TL79

John Lukacs: Democracy and Populism. Fear and Hatred
Yale University Press, New Haven and London
Copyright © 2005 by John Lukacs
All rights reserved

Hungarian translation © Komáromy Rudolf, 2008

A szerzőtől az Európa Könyvkiadónál eddig megjelent:

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK XX. SZÁZADI TÖRTÉNETE
BUDAPEST, 1900
A XX. SZÁZAD ÉS AZ ÚJKOR VÉGE
AZ EURÓPAI VILÁGHÁBORÚ 1939–1941
EGY EREDENDŐ BŰNÖS VALLOMÁSAI
EGY NAGY KORSZAK VÉGÉN
1945: A NULLA ÉV
MAGYAR ÍRÁSOK
ÖT NAP LONDONBAN – 1940. MÁJUS
A PÁRVIADAL
A TÖRTÉNELMI HITLER
A TÖRTÉNELMI TUDAT
ÉVEK...
HITLER ÉS SZTÁLIN. 1941. JÚNIUS
VISSZAFELÉ... UTAZÁSOK 1954–1996

X67279

Magyar olvasóimnak

Művem előszavában hangsúlyoztam, hogy amerikai olvasóknak írtam. Könyvem bizonyítékait is főleg (bár nem kizárólag) az amerikai politika- és társadalomtörténetből merítettem. Mindennek dacára magyar kiadóm úgy döntött, hogy e könyvem is jelenjen meg magyarul. Ezért fűzöm elejére eme bevezetést, amellyel a „Demokrácia és populizmus" problémáinak magyar történelmi vonatkozásait, ha röviden is, de valahogy vázolni kívánom.

Általánosságban: az újkori (más, mint az athéni) demokrácia nem jelentett és nem jelenthet korlátlan többséguralmat. A népfelség alkotmányos és más korlátai az egyéni és kisebbségi szabadságjogok fenntartását és védelmét biztosítják. De: mindennek eredői nem csupán jogiak, hanem történelmiek. Főleg Nyugat-Európában (de máshol is) az ún. újkort, a legutóbbi ötszáz esztendő történetét demokráciák és arisztokráciák vetélkedései és együttéléseik képviselték. Néha lassan, néha sebesebben, az utóbbiak hatalma csökkent, míg az előbbieké növekedett. Ez a kettősség nagyjából, majdnem kivételek nélkül, az utolsó száz év során megszűnt. Ennek egyik következménye a hajlam, amely az állami népfelség elvével együtt valami korlátlan és a nép nevével jelzett többséguralom felé vezethet – tehát alkotmányos demokratizmustól populizmushoz. (E szónak használata aránylag új keletű.)

A probléma nem csupán abból áll, hogy a többség korlátlan uralma a demokratikus szabadságjogokat veszélyeztetheti. A probléma másik összetevője, hogy népuralom vagy népi többség

esetében is „a nép" gyakran absztrakció, amikor nem a nép beszél, hanem a nép nevében beszélnek. Ez a történetírás problémája is lehet, lévén hogy a néphangulat bizonyítékai manipulálhatók, összetettebbek és mások, mint egyes személyek tetteiből vagy szavaiból meríthető források.

Így kerülünk „a nép" lényegének és jelenlétének politikai-történelmi problematikájához. Megint általánosságában a világ sok részét érintő változás. Száz évvel előttünk, sőt sokszor és máshol mindmáig a nép és a nép uralma kiterjesztésének szószólói általában az úgynevezett „baloldalról" származtak. De a legutóbbi száz év során – bár persze nem mindenütt és mindig – a „nép" és a „népuralom" leghatározottabb és legerősebb szószólói már nem a hagyományos „baloldalt", hanem az úgynevezett „jobboldalt" képviselik. Hadd kíséreljem meg most mindennek az újkori magyar történelemre vonatkozó vázlatát.

Magyarországon, mint Kelet-Európában máshol is, a „nemzet" és a „nép" évszázadokig nem ugyanazt jelentette. A két fogalom és jelenségeik itt-ott átfedték egymást, de nem alkotmányilag vagy jogilag, és nem teljesen. Legalábbis Werbőczy jogrendje szerint „a nép" nem volt „a nemzet". Az ilyenfajta különbség Nyugat-Európában fokozatosan megszűnt. De Magyarországon – és például Lengyelországban – csak a huszadik század során, miután három vagy négy nemzedék óta nincs már értelme népről és nemzetről külön gondolkodni vagy beszélni.

A „baloldali" – kommunista vagy szocialista szóhasználat, sőt egy ideig liberális-szabadelvű is – a nép és a népuralom fogalmát a XX. század végéig szorgalmazta. Példái ennek a „népi demokrácia", a „népköztársaság", „népfront", „Népszabadság", „Népszava" (az utóbbinak immár több mint százesztendős) szóhasználata. *De:* úgy, mint Ausztriában, aztán Németországban, Olaszországban és később máshol is, „a nép" szólama és

fensőbbségének hirdetése már körülbelül 1880 táján is megjelenik az ún. jobboldalon, növekvő eredményekkel. Magyarországon – nagyban osztrák mintára – egy jobboldali, a szabadelvűség és a szabadkereskedelem elleni párt (a magyar nyelvű zsidósággal szemben is kritikusan, de ugyanakkor a katolikus szlovák lakosságot pártolva) jelenik meg 1894-ben: a „Katolikus Néppárt". Népi inkább, mint nemzeti – nem demagóg populizmus miatt, hanem azért, mert vezetői látják, miszerint Nagy-Magyarországban, ahol a lakosságnak alig fele magyar nyelvű, „nemzeti" párt csak magyarokra számíthat, nem lehet általános. Ugyanakkor a népfelség és az általános választójog szószólói és pártolói még mindig inkább bal-, mint jobboldaliak. S az 1919 utáni és a baloldallal élesen szembeszálló, sőt azt lehetőleg kirekeszteni kívánó magyar jobboldal még mindig a „nemzeti" s nem a „népi" jelzővel azonosítja magát.

Amikor aztán az 1930-as években a megmaradt magyar feudalizmus és az osztálykülönbségek és a szegényparasztság ínsége ellen keletkező „népi" mozgalom és népi irodalom jelentkezik, ennek eredetileg szabadelvű és szociáldemokrata pártfogói dacára – mint nagyjában Ausztriában és Szlovákiában és főleg Németországban is – a „népiek" egy része már nem hagyományos „baloldali", hanem „völkisch": más szóval nem nemzetközi, hanem nemzeti szocialista, populista, de nem liberális, népi és nem városi, inkább Kelet-, mint Nyugat-barát, sőt gyakran antiszemita is. Más szóval: egyáltalán nem „úri", de „polgári" sem. Mindez nagyjából fennáll az 1945-ben megjelenő Parasztpárt jó részére, amely maradt volna ilyen akkor is, ha 1945-ben és azután Magyarország nem orosz, hanem ideiglenes angolszász megszállás alá került volna.

Vagy ötven év múlva az orosz uralomtól való megszabadulás után a legfőbb nem liberális és nem baloldali párt mind a „polgári", mind a „népi" jelzőt magáévá tette. Ez inkább érdekes,

mint jelentős, mivel vezetőinek populizmusa inkább népi, mint polgári. De a más „népiek" között is sok mindenki már nem paraszti vagy népi, hanem nagyvárosi születésű. Ez is bizonyítéka ama világjelenségnek, amely szerint a populizmus immár nemigen osztályöntudat következménye, hanem valami nagyjában korlátlan tömegdemokrácia hirdetője.

Lukács János

Előszó

„Új politikatudomány szükséges egy új világ számára" – írta Tocqueville százhetven évvel ezelőtt. Az ilyen tudomány mindmáig várat magára.

E bevallottan általánosságokkal telített és (itt-ott) radikális történeti tanulmányom anyaga az Egyesült Államokra, az angol ajkú világra és Nyugat-Európára szorítkozik. Érveit, bizonyítékait és szemléltető példáit kizárólag a világnak ebből a részéből merítem, amelyet zömmel az immár fogyatkozó elterjedtségű és lélekszámú fehér emberfajta népesít be. Az ilyen megszorítás egybevág ismereteim és érdeklődésem határaival. Korunkban – amikor sok értelmiségi, aki egyre többről tud egyre kevesebbet (visszájára fordítva a tizenkilencedik század gyakran bugyuta élcét, miszerint a szakemberek egyre kevesebbről tudtak egyre többet), léha általánosításokat tesz – talán helyénvaló, ha e könyv témáját, vizsgálódási körét így megszorítom. E munka nem anyagi, hanem szellemi körülmények és vonzalmak lerajzolását kísérli meg, azzal a hitemmel összhangban, hogy a tömegdemokrácia korában az anyagi körülmények szinte mindig kevésbé számítanak, mint a szellemi körülmények és hajlamok – sőt maga a világ anyagi rendje (vagy rendzavara) sem az alapja, hanem a következménye annak, amit sokak gondolnak vagy hisznek. Mert én a nyugatinak nevezett civilizáció határain kívül élő embertársaim gondolkodásmódjáról, szellemi szerkezeteiről és hagyományos (vagy modern) lelki hajlamairól keveset vagy semmit sem tudok.

E könyv egyes passzusait – nemegyszer átírott formában – néhány korábban publikált írásomból vettem.

1

Tocqueville történelemszemlélete

Alexis de Tocqueville látnok volt, talán még inkább történelmi gondolkodó, mint politikai. Százhetven esztendővel ezelőtt fejezte be és adta közre *Az amerikai demokrácia* első kötetét. Figyeljük meg címének becsületes pontosságát: *De la démocratie en Amérique* – „A demokráciáról Amerikában". Témájául a demokráciát választotta, ahogyan az akkori Egyesült Államokban létezett. Az első kötet főként Amerikáról, az öt évvel később megjelentetett második főként a demokráciáról szólt. Számunkra ez a második kötet még időszerűbb, mint az első. (Tocqueville kortársai nem tartották annak; azt a második kötetet bírálták – néha méltatlanul –, az elsőt nem.)

Azóta persze sok minden történt. Amerika nem az, ami akkor volt. Az amerikaiak nem azok, akik akkor voltak. Amerika többé nem a demokrácia egyedüli prototípusa a világon. Talán meg kellene fordítani Tocqueville-t, mert megírásra vár egy *Amerika demokráciája* című könyv, vagyis olyan, amely feltárja, mi a sajátosan amerikai az Egyesült Államok politikai és társadalmi körülményeiben; hogyan és miben különböznek azok a francia, brit, német, japán, orosz vagy bergengóc demokráciától – ma, amikor körülöttünk mindenfelé, szerte a földgolyón forr, buzog, tajtékzik a tovább dagadó áradat, a világ demokratizálódása.

Tocqueville már első kötete végén fölvetette ezt a kérdést:

Akik e könyv elolvasása után netalán úgy vélik, hogy megírásakor az angol-amerikai erkölcsöket és törvényeket akartam utánoztatni mindazokkal a népekkel, amelyek demokratikus társadalmi rendben élnek, azok erősen tévednek: csak a formát nézik, s figyelmen kívül hagyják gondolataim igazi lényegét. Mert célom az volt, hogy Amerika példáján megmutassam: a törvények és főleg az erkölcsök igenis lehetővé teszik egy demokratikus nép számára, hogy szabad maradjon. Különben korántsem hiszem, hogy követnünk kellene az amerikai demokrácia példáját és utánoznunk a céljai elérésére latba vetett eszközeit, mivel jól tudom, milyen hatást gyakorol a politikai berendezkedésre egy-egy ország természete és múltja, s nagy szerencsétlenségnek tartanám az emberi nemre nézve, ha a szabadság mindenütt egyforma módon valósulna meg.*

És mégis: a világ demokratizálódásának történelmi folyamata jószerivel elválaszthatatlan a világ amerikanizálódásától. Nem azonos vele, de elválaszthatatlan tőle. „A világot biztonságossá tenni a demokrácia számára" – Wilson amerikai elnök e szerencsétlen eszméje tartósabbnak bizonyult, mint kortársa – néhány nap időkülönbséggel haláloztak el –, a (részben tatár, részben német eredetű) orosz kecskeszakállas demagóg, Lenin forradalmi ideái. Talán Wilson frázisát is meg kellene – még sor kerülhet rá – fordítanunk: „miként tegyük biztonságosabbá a demokráciát a világ számára?" Csakugyan fogós kérdés ez, amelyet Tocqueville rögtön megértett volna.

* Nagy Géza fordítása.

Tocqueville nem idejétmúlt, hiszen számos általa kifejtett vagy megpendített kérdés mindinkább nyilvánvalóvá válik. Vajon a demokrácia a nép uralma, azaz pontosabban: a nép *általi* uralom? Nem: valójában a nép *nevébeni* uralom. Nem egyszerűbb, hanem komplikáltabb minden korábbinál. Igen: túlnyomórészt elfogadott értelmében a demokrácia a többség uralma. (És vajon miből áll, hogyan tevődik össze, alakul ki ez a többség?) Itt lép be a képbe a liberalizmus. A többség uralmát mérsékeli a kisebbségi és egyéni jogok törvényi biztosítása. Ha pedig ez a mérséklés gyönge, nincs foganatja vagy népszerűtlen, akkor a demokrácia nem több (vagy nem egyéb), mint populizmus. Pontosabban: akkor ez nacionalista populizmus.

Az amerikai demokrácia szerzője se a „nacionalizmus" *(nationalisme)*, se a „populizmus" *(populisme)* kifejezést nem használta. Ismert ilyen jelenségeket, de ezek a szavak az akkori francia nyelvben még nem is léteztek.

Ma viszont léteznek; és az a kérdésünk, egzisztálhat-e még a hagyományos demokrácia, miután a hagyományos liberalizmus elenyészik. Tocqueville-nek nem kellett szembenéznie ezzel; nekünk igen. És ha már itt tartunk – megint csak pontosabban: hogyan jutottunk idáig? –, szemügyre kell vennünk valami átfogóbbat, mégpedig Tocqueville meglátását: az emberiség történetének arisztokratikus korából a demokratikus korába való átlépést. Ezt igen sokszor tévesen ismerték föl, klasszikus példájaként annak, amikor valaki nem látja a fától az erdőt. (Talán ideillik George Orwell huszadik századi megállapítása: „Immár olyan mélységbe süllyedtünk, ahol a nyilvánvaló újbóli kimondása az intelligens emberek kötelessége.")

Tocqueville éppannyira történész volt, mint politikai teoretikus vagy társadalomtudós. (Spenglerrel, Toynbeeval és másokkal ellentétben nem alkotott történelemfilozófiát, és nem is érdekelte ilyesmi. Éppen ellenkezőleg: filozófiája volt történel-

mi.) Természetesen sokat tudott a történelemről, természetesen ismerte a szokványos kategóriákat: ókor, középkor, újkor. Sokat jelentettek neki a különféle történelmi korszakok, az emberek változó létkörülményei, és talán kiváltképpen a gondolkodás változó feltételei (olyasvalami, amivel az – úgynevezett – posztmodern történészek mostanában birkóznak, a szemléletmódok története: ahogy Oscar Wilde megfogalmazta, rövidlátó detektívek üldözik a nyilvánvalót). Tocqueville, akárcsak közvetlen előfutára, Burke (akivel nem mindig értett egyet), tisztában volt az emberi lét elkerülhetetlen történetiségével. Tocqueville egyszerűbbet és nagyszerűbbet látott, a történelemnek a kronológiai időszakoktól eltérő felosztását: arisztokratikus korra és demokratikus korra. Élete során az előbbi visszaszorult, az utóbbi kibontakozott és erősödött, bár még nem egyetemesen. Az embereket Ádámtól és Évától kezdve kisebbségek uralták; most már alig, vagy nem. Tocqueville keresztényi alázattal megértette, mit jelent ez. „Nem tudom elhinni – írta egyszer –, hogy Isten évszázadok óta csupán azért ösztökélne két-háromszázmillió embert az egyenlőség felé, hogy azután tiberiusi vagy claudiusi önkény alatt találják magukat. Kár lenne az ilyen fáradságért. Nem tudom, miért vezet bennünket a demokrácia irányába; de ha már olyan hajóra szálltam, amelyet nem magam építettem, legalább megpróbálok eljutni vele a legközelebbi kikötőbe." Azt is megértette, hogy ez fokozatos fejlemény. Mi viszont több mint másfél évszázaddal Tocqueville után élünk. Nem látta (hogy is láthatta volna?) előre az újkor végét, amelynek közepette most járunk. Azt azonban látta, hogy körülötte az arisztokrácia hanyatlása és a demokrácia fölemelkedése folyik – hol sebesen, hol lassan, hol egyidejűleg, hol nem, hol inkább politikai, mint társadalmi tekintetben, máskor meg kevésbé.

A mi nézőpontunkból ez már nagyrészt lezajlott. (A nézőpont a valóság megkerülhetetlen alkotórésze; és minden nézőpont legalább bizonyos mértékig történeti, mint ahogy minden emberi tudás az emlékezetre támaszkodik.) Láthatjuk – vagy inkább: látni *való* –, hogy az egész úgynevezett újkort 1500-tól 2000-ig, különösen és főképpen Nyugaton ez a kettős fejlemény: visszavonuló arisztokrácia és előrenyomuló demokrácia jellemezte; ez valaha újdonság volt, most pedig a végéhez ért.

A „vegyes" kormányzás vége

Monarchia, arisztokrácia, demokrácia: ezek az államformák, ezek a társadalmi viszonyok már csak felszínesen emlékeztetnek múltbeli eredetükre. E kategóriák szóbeli meghatározásukkal együtt görögök, ám nagy tévedés azt hinni, hogy az athéni demokrácia, a spártai arisztokrácia vagy a lükurgoszi monarchia – vagy épp a hellén „kormányzás", a római „család" – sok közös vonást mutat (már ha egyáltalán bármennyit is) azzal, ahogyan mi ismerjük, tapasztaltuk, alkalmazzuk ezeket a kifejezéseket.

Ugyanakkor tisztelet és becsület illeti elődeinket, szabadságjogaink bajnokait és felépítőit e klasszikus modellek felismeréséért és megértéséért. Az antik történelemről szerzett tudásukból táplálkozott az a respektus, amellyel különösen a tizenhetedik–tizennyolcadik században emlegették a „vegyes" kormányzást. Olvasták Arisztotelészt (vagy legalább úgy tettek, mintha olvasták volna). De talán ennél is fontosabb volt az örök emberi természet ismerete és megértése, az a képességük, amely mára lejáratódott, felülíródott, fölhígult, sőt nagyrészt talán el is veszett. Mindenesetre tudták, hogy az emberi kormányzás semmilyen válfaja nem tökéletes, mert az emberi természet is tökéletlen. Innen, hogy a civilizált államok azon – viszonylag – legjobb uralmi formákat pártolták, amelyekben a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus elemek ötvöződtek. Ez a nyugati civilizáció vívmánya. Egész alkotmányok nőttek ki belőle: az angliai alkotmányos monarchia, az Egyesült Államok alkotmánya, az 1789-es és korábbi francia reformerek legalább némelyikének eredeti (majd gyorsan elfojtott) lendülete. Nem

szükséges tovább taglalnom ezt, ez a könyv nem politikatudomány-történeti értekezés.

Mégis érdekes elmélkedni azon, hogyan és miért döntötték az amerikai alkotmány megszerkesztői amellett, hogy az alapokmány szövegét a hangzatos „We the People", azaz „Mi, a nép" szavakkal* (a magyar fordításban: Mi, az Egyesült Államok népe) indítsák. Elvégre ők is kételyeket tápláltak a még éretlen „a nép" kifejezéssel szemben. Minden amerikai középiskolás tudja, avagy tudnia kellene, hogy az alkotmány – legalábbis eredetileg – a vegyes uralom eszményeit foglalta magában: az elnök és hatalma által képviselt „monarchikus" elemet; az „arisztokratikus" elemet, amelyet a szenátorok meg a szenátus korlátozása, jelölése, megválasztása és az elektori kollégium, azaz elnökválasztó testület (továbbá valamivel később a legfelsőbb bíróság) jelenített meg; és a törvényhozás alsóházának „demokratikus" elemét.

Nem igényel különösebb történelmi ismeretet (bár bizonyos történelmi rálátást azért igen), hogy érzékeljük: az elmúlt kétszáz év fokozatosan eltüntette vagy lemorzsolta az Egyesült Államok (és más országok) alkotmányának sok, ha nem majd' minden „arisztokratikus" elemét, miközben az elnökség monarchikus hatalma és a többségi uralom demokratikus hatásköre mindinkább túlnyomóvá vált. (Azt sem téveszthetjük szem elől, hogyan omlott össze 1861-ben minden fennen magasztalt páratlan vívmányával együtt az amerikai alkotmány: több mint egy

* Az eredeti szöveg a tizenhárom államot felsoroló „New-Hampshire, Massachusetts... népe" kitétellel kezdődött. Rhode Island és Providence ültetvény, valamint New York állam azonban nem volt hajlandó aláírni, ezért Gouverneur Morris átfogalmazta a valamivel homályosabb, kevésbé kötelező erejű, elfogadhatóbb „Mi, ...népe" formulára. (Az a férfiú tette ezt, aki egy ízben „csúszómászók"-nak nevezte „a nép"-et. Nem volt populista.)

évtizedes huzavona után képtelenné vált arra, hogy megakadályozza az állam fölbomlását és a polgárháborút.)

Tocqueville nem sokat írt a vegyes kormányzatról meg arról, amit az amerikaiak ma is „fékek és ellensúlyok" rendszereként emlegetnek. Hitt azonban a megmaradt nem demokratikus intézmények néhány előnyében, a gáttalan demokrácia korlátozásában. Így például *Az amerikai demokráciá*-ban méltatta az amerikai igazságszolgáltatást és az amerikai ügyvédeket (*avocat* helyett *légiste,* azaz „törvénytudó" névvel illette őket), azt állította, hogy egyfajta amerikai elitet képviselnek, amelynek elsődleges szerepe a korlátlan többségi népuralom és az abból eredhető önkény visszaszorítása. Ugyancsak tisztelte kora Angliáját (kivéve annak írországi viselt dolgait), beleértve bizonyos brit arisztokraták alkotmányos monarchiához illő politikai jelenlétét.* Másfél évszázad elteltével azonban nem érdemes sok szót vesztegetnünk arra, mi történt az amerikai ügyvédekkel vagy a brit arisztokráciával.** A politikai és társadalmi megszorítások, amelyeket Tocqueville látott és nekik tulajdonított, nincsenek többé. A demokrácia határtalanná, korlátlanná, egyetemessé vált.

*

* Winston Churchill 1909-ben, amikor átvedlett liberálissá, idézte Lord Curzon akkori szavait: „Minden civilizáció arisztokráciák munkája." Mire Churchill: „Akkor már sokkal inkább mondhatnánk, hogy az arisztokrácia eltartása minden civilizációnak kemény munkájába kerül." Mókás és árulkodó megjegyzés, egyszerre több is, kevesebb is demagóg szellemeskedésnél.

** Lukács 11,52–54: „Jaj nektek, törvénytudók! mert elvettétek a tudomány kulcsát, magatok nem mentetek be, s a bemenendőket eltiltottátok. Midőn pedig [Jézus] ezeket mondotta nekik, a farizeusok és törvénytudók erősen kezdék őt faggatni, és sok kérdéssel terhelni; incselkedvén ellene, és szájából valamit kikapni törekedvén, hogy vádolhassák őt."

Nem árt megjegyezni, hogy monarchiák ma is léteznek. (Léteznek, de nemigen uralkodnak.) Valamennyi alkotmányos monarchia, ami jó: de azt is látnunk kell, hogy csupán a nép kegyelméből léteznek: a demokrácia és a többségi uralom egy csapásra véget vethet nekik. Egy röpke pillantást mégis érdemel a monarchia és a demokrácia viszonya, amely eltér az arisztokrácia és a demokrácia viszonyától. Az örökletes és alkotmányos monarchia egy demokratikus népnek bizonyos stabilitásérzést, családias érzést nyújt (ami Nagy-Britanniában talán csak Viktória királynő uralkodása idején alakult ki). Az amerikaihoz hasonló választott államfő esetén ez nincs így (jóllehet a legutóbbi száz esztendőben az amerikai elnökök felesége vagy családja iránti közérdeklődés állandóan nőtt). Ennél is fontosabb, hogy súlyos nemzeti válságok pillanataiban az örökletes uralkodó – más gyöngeségei vagy fogyatékosságai dacára – egy egész országot menthet meg a pusztulástól. 1943-ban Olaszország királya (III. Viktor Emmánuel) tartóztatta le és fosztotta meg hivatalától Mussolinit, 1945-ben a császár (Hirohito) jelentette be Japán kapitulációját, s ez még döntőbb volt, mint akár a szigetországra ledobott két atombomba, akár Sztálin egy héttel előbbi hadüzenete. 1989-ben és azután az Egyesült Államok talán helytelenül tette, hogy nem támogatta az alkotmányos monarchia visszaállítását Romániában, Jugoszláviában, sőt akár Afganisztánban is. Csakhogy 1917–18-ban sok amerikai, különösen a liberális és haladó párti szószólók és értelmiségiek vélekedtek úgy, hogy az első világháború, „a minden háborúnak véget vető háború" az Egyesült Államok által megtestesített demokrácia és a császári Németországban testet öltött császárság között dúlt (e felfogás hívei kényelmesen átsiklottak a szövetségesek oldalán részt vevő számos monarchia fölött).

Mégis, bár alkotmányos és örökletes monarchiák együtt élnek demokratikus társadalommal és állammal, létezésük nem érvényteleníti az általános körülményt, a népfelség világméretekben megkérdőjelezhetetlen elvét.

*

Monarchia és demokrácia egymás mellett élése – mi több, egymásrautaltsága – jóval megelőzte az amerikai függetlenségi háborút és a francia (sőt az angol) forradalmat. Az újkor kezdetén kibontakozó polgári osztályok igényelték és üdvözölték a királyok erősödő hatalmát, amely oltalmazta őket az arisztokráciák dúlásaitól. Tocqueville az elsők között vette észre, hogy Franciaországban az államigazgatás központosítása a csaknem abszolút monarchia idején már jócskán elkezdődött, majd a francia forradalom alatt, illetve után meghatározó maradt. Azt vélte és írta, hogy a centralizáció, amely egyre bővülő központi kormányzati adminisztrációt jelent, a demokrácia sajátjává válhat, s ez a végül létrejövő jóléti állam felé vezet. Jól ismert e prófétai aggodalma. Saját francia arisztokráciája jellemhibáit és fogyatékosságait is látta ilyen tekintetben – főként emiatt bírálta Edmund Burke-öt, akinek a francia forradalom túlkapásait és veszélyeit illetően igazat adott, hibáztatta viszont, amiért az azt megelőző arisztokratikus-monarchikus világot illuzórikusan látta. Elvégre az arisztokrácia gyarlóságai mellett – a karteziánus (nem pedig pascali) geometrikus szellem egyik kihatásaként – a merev kormányzati szabályozásra való kényszeres hajlam is sajátosan francia volt. Megfigyelhetünk egy másik fontos, Franciaországon túlmutató hajlamot is: a koronás fő oltalmára szoruló polgárság olyan indíttatást mutat, amely azóta is jellemző a burzsoáziára és a liberálisokra – a félelem alkotóeleme ez.

Ha valaki komoly művet kívánna írni a demokrácia történetéről (ez természetesen nem azonos a szabadság történetével, azzal a roppant nagy és roppant mély témával, amellyel Lord Acton próbált megbirkózni), nem kezdheti se a jó kétezer éve élt görögökkel, se a több mint kétszáz esztendővel ezelőtti Amerikával és Franciaországgal. Mindenképpen vegye szemügyre Angliát népének radikális és demokratikus nézetei, szokásai miatt – meg azért is, mert angolok és skótok, valamint eszméik a tizenhetedik században ide-oda vándoroltak az Atlanti-óceánon át. És persze még korábban is – nem az angol középkor népfelkeléseire vagy némelyik protestáns radikális reformerre célzok, hanem egy olyan arisztokrata gondolkodóra, mint Lord Henry Savile, aki már 1580-ban leírta (de természetesen tenni semmit sem tett érte): „Democratia est optimus status reipublicae." (A demokrácia a köztársaság legkedvezőbb állapota.) Az angol polgárháború leggyászosabb, legsötétebb ege alatt is megpillanthatjuk az angol szabadságjogok már meglévő szikráit. Ekkor, 1648-ban kiáltott le Lady Fairfax a királyt perbe fogó kormánnyal dacolva a Painted Chamber karzatáról; bátor megggyőződésével döbbenetet keltett, ám büntetlen maradt; egyes hírlapok szót emeltek a monarchia védelmében; katonák és parlamenti biztosok juttatták kifejezésre, hogy vonakodnak hóhérkézre adni az uralkodót; továbbá ekkor hangzott el az elítélt Károly király utolsó nyilvános beszéde. Mindez a tizenhetedik század derekán, egy megszilárduló katonai diktatúra idején. Franciaországban 1789 után semmi effélét nem találunk, a modern diktátorok uralma alatti viszonyokról már nem is beszélve. Napóleon nem értette ezt. Szent Ilonán azon merengett, hogy ha 1803-ban lerohanja Angliát, „köztársaságot kiáltottam volna ki... a nemesség és a főrendi ház eltörlését... szabadságot, egyenlőséget, népfelséget... demokráciát." (Százhúsz

esztendővel később Hitler elképzelései nem sokban különböztek volna ettől.)

Az újkori demokrácia bármely története (ismétlem, ez egyáltalán nem azonos a „szabadság" történetével) figyelembe kell hogy vegye Európa északnyugati fertálya, Svédország és Hollandia népeit már jóval a felvilágosodás előtt. A rebellis hollandok, akik nem ismerték el II. Fülöpöt, kikiáltották a maguk „köztársaságát". Svédországban a „kalpagok" és „süvegek" tizennyolcadik századi küzdelme arisztokraták és polgárok között folyt, egy olyan nép körében, amelynek a mérsékeltség és kompromisszum iránti határozott tisztelete csak később jelent meg. A svéd politikai vezetők egy része bámulta az angol demokráciát. Svédországban már a tizenhetedik század végén négy rend létezett, a negyedik a parasztságot képviselte. Svédországnak és népének végső soron mélyrehatóan, tartósan demokratikus rendje tehát nemcsak mélyen gyökeredzett, de intézményesülése is régen kezdődött. A közép- és alsó osztály egymás mellett élése – sőt egymásrautaltsága – pedig Skandináviában, valamint (a hollandoknak a francia forradalmi időszak alatti komoly gondjai után) Hollandiában ugyancsak figyelemre méltó volt, és jórészt az is maradt.

Ám időközben a népfelség elve lassan, fokozatosan egyetemessé vált.* Itt ideje bevégeznem az újkori demokrácia egyes

* Hadd szólaljon meg egy ellentmondó érdemdús hang a közelmúltból. 1946 után demokratikus alkotmányt szerkesztettek Nyugat-Németországban. Heinz Krekeler parlamenti képviselő, az alkotmányozó bizottság tagja ellenezte az alapvető mondatot, miszerint „Minden hatalom a néptől ered." Mint írta: „Egy egyszerű érvvel, amelyet kollégáim igen meggyőzőnek találtak, sikert arattam. A népfelség abszolúttá tétele – ezt érdekes módon csak a kommunisták kívánták – azt jelenti, hogy a szuverén nép azután elvetheti a demokráciát, és diktatúrát vezethet be. Valaminek korlátoznia kell a népfelséget, mégpedig az [alkotmánybeli] alapértékeknek és alapjogoknak."

korai históriáinak, valamint a vegyes uralmak régi erényeinek és kora újkori példáinak futólagos áttekintését. Nyissuk föl hát fáradt szemünket. A vegyes kormányzás immár a múlté. Helyreállíthatatlan. Az arisztokrácia letűnt (még társadalmilag is: nyoma sincs a tiszteletnek és gyakorta sznob csodálatnak, amely nemrég még övezte). Az emberi természetet ismervén a jövőben brutális, uralkodó osztályok emelkedhetnek föl, kerülhetnek előtérbe, félő, hogy jó néhány nemzetet kormányoznak majd. Azután sokakat talán ismét arra késztet a félelem, hogy egy egyeduralkodó oltalmát keressék. Elég ebből: e sorok írója nem próféta. Elegendő, ha belátjuk, hogy a népfelség elve ma már egyetemes; nézzük tehát, mivé vált politikája, miből áll, és melyek a legfőbb, legfontosabb veszélyei.

„Jobboldal", „baloldal" és ezek konzervatív félreértelmezései

Tocqueville százhetven évvel ezelőtt megjegyezte: „Új politikatudomány szükséges egy új világ számára."

Az ilyen tudomány mindmáig várat magára.

Politikai és eszmei téren Tocqueville idején, sőt hébe-hóba már azt megelőzően is alkalmazták a „jobboldal" meg a „baloldal" kifejezést. Ő maga alig használta ezeket, de már léteztek. A francia forradalom (majd azt követően a nemzetgyűlések, parlamentek ülésrendje) sok nyelvben általánosan meghonosította őket. Politikai és egyéb realitásokra azonban már jóval 1789 előtt vonatkozhattak volna. Ilyesformán John Adams „jobboldali". Samuel Adams „baloldali". Az angol puritánok „baloldaliak". Az angol királypártiak „jobboldaliak". A protestánsok nagyjában-egészében „baloldaliak", a katolikusok „jobboldaliak". Marius „baloldali", Sulla „jobboldali" – akár Káinig és Ábelig is visszamehetünk. Egyik megjelölés sem pontos, és mindegyik legalább bizonyos mértékig vitatható. Mint mindig, igazat kell adnunk Samuel Johnsonnak: „A definíció a tudálékoskodók trükkje." Mégis a „jobboldal" és a „baloldal" mindmáig megőrzött *valamelyes* jelentést.

Ha sokat nem is. Az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom után legalább száz esztendeig valóban alapvetően különbözött a kettő. A „jobboldal" nagyjában-egészében irtózott a népfelség elvétől, és elutasította azt. A „baloldal" hirdette, támogatta, vagy legalább célul ajánlotta a demokráciát. Ma is azt teszi. A „jobboldal" hosszú ideig nem volt populista. Most viszont gyakran az – ami talán e könyv fő tétele.

A francia forradalomnak kezdettől akadtak ellenzői – komoly ellenzői és bírálói. Lezajlása közben még többen bírálták, akiket fölháborított vad túlzásaival. Az azonban, hogy a francia forradalom több jót hozott, mint rosszat, 1789 után a „haladás" liberálisoktól kommunistákig terjedő híveinek teljes körében legalább százötven évig megkérdőjelezhetetlen hitelv volt és maradt. 1917-ben orosz kommunisták a Marseillaise-t énekelték, és egyik hadihajójuknak a „Marat" nevet adták; harvardi történészprofesszorok – némelyikük vagyonos bostoni polgárok sarja – még az 1930-as években is olyan könyveket írtak, amelyekben a véres francia „Közjóléti Bizottmányt" támogatták. 1889-ben a franciaországi brit nagykövet nem vett részt az 1789 századik évfordulójáról megemlékező ünnepségeken. Ötven esztendővel később, 1939. július 14-én francia és brit méltóságok együtt gyönyörködtek a Champs-Élysées-n felvonuló francia és brit ezredek látványában. Nem egészen egy év múlva porrá zúzta azokat egy német hadsereg, amelyet a populista Hitler lelkesített és szerelt föl.

Azután, a legutóbbi ötven-hatvan évben csekély, mégis számottevő felfogásbeli változás következett be. Burke nyomdokain az amerikai függetlenségi háború meg a francia forradalom közötti különbség történelmi értékelése alakult ki. Néhány gondolkodó újra fölfedezte Burke-öt, azt a Burke-öt, aki az amerikaiak ügye iránt rokonszenvvel viseltetett, de a francia forradalommal cseppet sem szimpatizált. Ez az értelmiségi reagálás nagyban összefüggött a második világháborúval. Míg az Egyesült Államok diadalmaskodott, a világ nagy részét uralma alá hajtotta, Franciaország 1940-ben összeomlott. 1789 után, sőt talán már azt megelőzően hanyatlásnak indult. Az amerikai 1789-et (az Egyesült Államok alkotmányos megalapozását) követően az amerikaiak demokratikus köztársasága diadalt diadalra halmozott. Nem mintha az amerikai demokrácia „jobboldali",

a francia republikanizmus pedig „baloldali" lett volna, de történelmi pályájukban tanulság rejlik. Néhány évvel 1945 után – az úgynevezett hidegháború során – pedig még néhány apró szöget vertek a francia forradalom hajdan oly fényes hírnevének koporsójába. A „totalitarizmus" szó immár mindkét szélsőséget, Hitlert és Sztálint, a szélsőbaloldalt és a szélsőjobboldalt egyaránt fedte; s a francia forradalmárok némelyik eszméje és sok intézkedése, legalábbis 1792 után vajon nem a totális demokrácia korai példája, sőt prototípusa-e? (Ezt a címet és témát választotta egy akkor Izraelben élt politikus és gondolkodó, Jakob Talmon.) Közben, bár jóval 1945 után a történészek végre Franciaországban is újra fölfedezték Tocqueville-t. Közéjük tartozott François Furet, valamikori kommunista, aki szerint bár Franciaországban szakadatlan viszály dúlt a forradalom pártolói és ellenfelei között 1789-et illetően, 1880-ra elfogadták a republikánus elveket, és a francia államot többé nem fenyegette a nép súlyos megosztottsága. E tézis bírt némi alappal. A huszadik század végére már egyre több történész úgy írt a francia forradalomról, hogy egyaránt volt jó és rossz. Mindez egy átfogóbb és mélyebb intellektuális fejlődés szerves részét képezte. Mi tűrés-tagadás, 1789 után kétszáz évvel a francia forradalom unalmassá vált.

Azért szerves részét, mert – megint csak valljuk be – valahogy az egész (és olyannyira francia) felvilágosodás nagy része unalmassá vált, vagy az emberi természetről vallott mechanikus és racionalista filozófiája már nem volt vonzó.

Ezzel azonban elérkeztünk a téves képhez, amelyet a huszadik században sok konzervatív tett magáévá, és tart fenn mindmáig: ahhoz, hogy a nacionalista antiliberalizmus kibontakozása 1789 nagyszabású történelmi ellenhatását jelentette. 1933–34-ben a német konzervatívok akkori vezetője, Franz von Papen azt mondotta, hogy ami 1933-ban Németországban történt, az *a* nagy történelmi válasz 1789 jórészt francia ihletésű eszméire. (Továbbra is számos konzervatív igazodik ehhez a tévhithez, azok, akik inkább ellenségnek tartják a baloldalt, mint a szélsőjobboldalt.) De Hitler egészen más, mint ellenforradalmár; az ő 1933-a nem ellenforradalmi mozgalom volt. Mi sem állt távolabb Hitlertől (vagy éppen Mussolinitől vagy Peróntól, és még sorolhatnánk), mint hogy bármiféle jót lásson akár a monarchiában, akár az arisztokráciában (a tizennyolcadik század világáról nem is beszélve). Hitler populista volt, forradalmár, és legalábbis egy-egy szempontból a népuralom híve, demokrata. Ennek bizonyítékai szavakban és tettekben egy kisebb kötetet megtölthetnének.

Később – sajnos elkerülhetetlenül – visszatérünk Hitlerhez, de példája itt bizonyította, és bizonyítja mindmáig, hogy „jobboldal" és „baloldal" kategóriái legalább egy fontos értelemben idejétmúlttá váltak. Hová tegyük őt? Vajon Hitler Churchilltől „jobbra" vagy „balra" állt? „Jobboldalibb" volt-e a pápánál? Inkább, vagy kevésbé, reakciósnak nevezhetjük, mint például Francót? Nemcsak hogy Hitler, Mussolini és Perón (vagy akár Sztálin) populisták voltak, hanem a huszadik századi diktatúrák és/vagy „a többség zsarnoksága" a legtöbb esetben se nem reakciósak, se nem konzervatívak. A politikai „jobb" és „bal" 1789 után kétszáz évvel is megőrzött valamit jelentéséből, de egyre kevesebbet. Nagyjából ugyanez vonatkozik hajdani leszármazottaikra, a konzervatívokra meg a liberálisokra. Habár a „konzervatívok" hajlamosak arra, hogy jobboldali szövetségeseikként fogadjanak el populistákat és szélsőséges nacionalistákat, a jobboldaliság liberális félreértelmezése legalább olyan helytelen.

A történelem – vagy Berlin szavaival „egy fejezet az eszmék történetéből" – efféle téves értelmezése nyilvánul meg például egy híres-neves gondolkodó, Isaiah Berlin híres-neves esszéje, a „Joseph de Maistre és a fasizmus eredete"* gondolatmenetében. Rövid vizsgálódást igényel, mivel bővelkedik a liberálisok – sajnos, nem múló – történelmi rövidlátásában.

Joseph de Maistre ellenezte a francia forradalmat és annak eszméit; valamint a demokráciát és az emberiség liberális absztrakcióit. Ez az élesen tiszta hangú író (bár nem mindenestül vonzó személyiség) többé-kevésbé süketekhez szóló Démoszthenésznek vélte magát. Volt benne némi parvenüs frusztráltság, amit éppen azok nem vettek észre, akiknek ügyét oly ékesszólóan védelmezte. Nem pusztán konzervatív volt, hanem valóban radikális reakciós. Nézetei az emberiségről és a kormányzásról bizonyosan közelebb álltak Hobbeshoz, mint Locke-hoz (illetve Bossuet-hez, mint Montesqieu-höz). A francia forradalommal kapcsolatos felfogása és elemzése itt-ott hasonlóságot mutat Burke-kel; de az emberi természetről alkotott nézeteik jelentősen, sőt mélységesen eltértek. „Egy népet sem szabad javíthatatlannak tekinteni" – mondotta egyszer Burke. Maistre egyáltalán nem értett egyet ezzel. Hitt abban – miként Berlin idézi –, hogy az embereket nem mentheti meg más, csakis „a hatalom terrorja. Életük minden pillanatában figyelmeztetni kell őket a teremtés lényegét alkotó rémítő titokra; folyamatos szenvedéssel kell megtisztítani, s minduntalan meg kell alázni őket ostobaságuk, rosszindulatuk és tehetetlenségük tudatosításával."* Berlin szerint ez az emberi természetet illető mély pesszimizmus „szörnyű századunk bal- és jobboldali totalitarizmusának veleje." „Meglehet, hogy Maistre a múlt nyelvét beszélte, de mondanivalója a jövőt jósolja... a nagyszabású ellenforradalmi mozgalomét, amely a fasizmusban tetőzött."

Ennek homlokegyenest az ellenkezője igaz. Maistre tényleg reakciós, szélsőjobboldali volt; Hitler, Mussolini, Perón, stb. nem. Ők *nem* tekintettek mélységes pesszimizmussal az emberi természetre. (Hitler például idealista volt, nem pedig materialista: rémségesen német és ijesztően determinista idealista, aki hitt az eszmék anyag fölötti hatalmában.) Ezek az emberek tudták, miként szóljanak a tömegekhez – az Maistre-t borzadállyal töltötte volna el. Ők tudták (miként Proudhon is, Marx viszont nem), hogy az embereket kevésbé érdeklik a társadalmi szerződések állításai, mint a hatalom bizonyságai. Ezt nem is annyira Joseph de Maistre, inkább Gustave Flaubert világította meg egy apró, éles fénysugárral. Sénécal, az *Érzelmek iskolája* egyik szereplője előre jelezte a huszadik századot. Az 1848-as francia forradalom (az 1789-es felfordulás bicebóca megismétlője) előtt szentimentális ifjú liberálisok és radikálisok csoportjához tartozott, utána azonban Napóleon Lajos** diktatorikus rezsimjének brutális rendőrtisztviselőjévé vedlett át. Ez a Sénécal, nem pedig Joseph Maistre volt „a fasizmus előfutára". (Hát bizony... egy-egy kiváló regényíró tekintete mélyebbre hatol, mint megannyi politikai filozófus agyműködése.)

* In Isaiah Berlin: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből.* Budapest, Európa, 1996.

* Pap Mária fordítása.

** Akit a férfilakosság általános választójoga alapján a francia szavazók többsége emelt hivatalába.

Isaiah Berlin írja, hogy „jezsuita eszmék... befolyásolták" Maistre-t – régi gyanakvó liberális gondolatok fáradt visszatérése ez, miként az is, amit Berlin Maistre-nek tulajdonít: „A hit csak akkor igazi hit, ha vak; mihelyt igazolást keres, vége." (Nem, az igazi hit, akárcsak az igaz szerelem, sohasem „vak" – Pascal.) Berlin szerint a jezsuitás és reménytelenül elmaradott Maistre szemben állt a tudománnyal. „De Maistre-nek maga a tudomány nyelve valamilyen leromlott dolog; és eléggé profetikusan jegyzi meg, hogy a nyelv romlása mindig egy nép romlásának legbiztosabb jele." Hát ebben igazat kell adnunk Maistre-nek; az ő nyelv iránti aggodalma legalábbis hasonló egy százötven évvel későbbi egészen másféle emberéhez, George Orwelléhez. Jusson eszünkbe azonban, hogy Hitler, akárcsak Mussolini és mások, semmi kivetnivalót sem talált a technikai fejlődésben; éppen ellenkezőleg, hitt abban, hogy az hasznos „a népnek".

Összegezve, Joseph de Maistre, a modern diktátorokkal ellentétben gyűlölte a népfelség eszméjét; miként Berlin idézi, „oly veszedelmes elv ez, hogy még ha igaz volna, akkor is el kellene hallgatni." A modern diktátorok éppen hogy *nem* ezt tették; ahelyett, hogy hallgattak volna róla, építettek rá. Maistre igazi ellenforradalmár volt – ami a huszadik század egyetlen diktátoráról, még Francóról sem állítható. (Talán jobb lett volna, ha azok lettek volna. De az ilyen spekuláció is irreális és történelmietlen.)

A „konzervatív" és a „liberális" megjelölést politikai pártokra először Angliában, az 1820-as években vonatkoztatták. A kettő a korábbi sajátosan angol *tory* és *whig* kategóriát követte, illetve váltotta föl. (Edmund Burke, akit számos okból a modern „konzervativizmus" alapító atyjának tekinthetünk, whignek számított.) A „liberális" angolul bizonyosan (de néhány más nyugat-európai nyelvben is) már jóval politikai alkalmazása előtt elismerő jelzőül szolgált. Jelentése sok mindent ölelt föl. A „liberális" műveltet, jó modorút, nyílt szívűt (talán még inkább, mint nyitott szelleműt), „szabadot" és „nagylelkűt" jelentett, ekképpen használta Jane Austen, valamint őelőtte más angolok is. Kivált a tizennyolcadik században a „liberális" szerepelt a „szolgalelkű" és a „gépies" ellenkezőjeként. (Elvétve jelenthetett „szabadost" is, de efféle használata a tizenhetedik század után eltűnt.) A „konzervatív" kevésbé tág jelentéssel és értelmezési előélettel bírt; megőrzőt vagy fenntartót jelentett. A tizenkilencedik század elejéig ritkán használták politikai megjelölésként.

1820-tól kezdve azután a konzervatív–liberális kettősség, vita vagy párbeszéd éppúgy forgalomba került a kontinentális Európában is, mint Angliában. (Érdekes módon a bizonyos angliai whigek és reformerek „liberális" címkézése tulajdonképpen Spanyolországból eredt, ahol a „liberales" jelzőt azok kapták, akik 1820-ban Cádizban szembefordultak VII. Ferdinánd király önkényuralmával.) Bárhonnét származtatja is a szófejtés, a brit és európai politikát a tizenkilencedik század legnagyobb részé-

ben, sőt egyes országokban még egy ideig azután is a konzervatív–liberális párviadal uralta.

Nem úgy az Egyesült Államokban, ahol nem létezett tory párt. Föderalisták és demokrata republikánusok; whigek és demokraták; republikánusok és demokraták – több mint százhatvan évig mindannyian ódzkodtak a „konzervatív" megjelöléstől. Időnként némelyikük – viszonylag – konzervatívabbnak mutatkozott, mint a többiek, de sokáig egyikük sem kívánkozott a „konzervatív" jelző kétes hírneve után. Az egyetlen kivételt az 1850-es évek csekély számú déli publicistája jelentette, de rájuk még ott sem sokan figyeltek. Az amerikai Dél államainak szemében az a néhány önjelölt konzervatív szintén a népfelséget képviselte. (Az amerikai konzervativizmus és amerikai populizmus összhangja és összjátéka maga is külön kötetet érdemelne.) A demokrácia meg a népfelség legkésőbb az 1820-as évekre az amerikai elvek és politikai realitás szent és sérthetetlen tényezőjévé vált; és mindmáig az is maradt.

Az 1950-es években változás következett be. A „liberális" attól fogva veszíteni kezdett fényéből és vonzóerejéből; sőt rövidesen negatív közhírre tett szert – míg a „konzervatív"-hoz sokféle új jelentés tapadt (bár nem feltétlenül a megőrzésé, fenntartásé).*

* Meglehetős pontossággal megállapíthatjuk e változás kezdetét. Robert A. Taft szenátor, a mai amerikai konzervatívok bálványa még 1950-ben is elengedhetetlennek érezte, hogy kijelentse, ő nem „konzervatív", hanem „régi vágású liberális". A demagóg Joseph McCarthy (sajnos legalábbis egyes amerikai konzervatívok másik bálványa) még 1951-ben is legalább egy ízben pozitív jelzőként használta a „liberális"-t. 1951. június 14-i beszédében azzal vádolta Marshall tábornokot, hogy Dean Achesonnal együtt részese „egy olyan hatalmas összeesküvésnek, amely mellett az emberiség történelmének minden korábbi efféle vállalkozása eltörpül. Ez a gyalázatos konspiráció oly sötét, hogy ha majd végre napvilágra kerül, elvei mindörökre kiérdemlik minden liberális ember átkait." 1960-ra Eisenhower elnök, gyakorlott politikai opportunista, egy esetben már pozitív értelemben használta a „konzervatív" megjelölést.

Tocqueville, aki látta, amint a két jelző kibontakozik, és rohamosan csaknem egyetemessé válik, cseppet sem volt elégedett a pontosságukkal. Alkalmanként szóban vagy írásban kijelentette magáról, hogy egyes dolgokban konzervatív, másokban liberális; egyéb esetekben azt írta, egyik kategóriához sem tartozik igazán; ismét máskor úgy nyilatkozott, hogy az sincs ínyére, ha a kettő közé sorolják. (Talán eleget mond, hogy míg Burke-öt és Tocqueville-t életük során, majd még jó ideg „liberális" vagy legfeljebb „konzervatív liberális" jelzővel illették, mi – ahogy a huszadik–huszonegyedik században mások is – hajlunk arra, hogy liberálisok helyett inkább konzervatívoknak, vagy legalábbis „liberális konzervatívoknak" lássuk őket.)

Mindenesetre a népfelség azon gyakorlata ellen, amelyet Tocqueville „a többség zsarnokságá"-nak nevezett, az Egyesült Államokban néhány komoly gondolkodó zúgolódott – esetenként ékesszólóan –, és valamivel több Angliában meg Európában, ahol a konzervatívok – legalábbis egy ideig – elutasították a „demokráciát". Ráadásul legalább a politikafilozófiai viták körülbelül 1820-tól 1870-ig tartó aranykorában sok liberális is feszengett a demokrácia miatt. Nem vetették el teljes egészében, de tőlük telhetőleg igyekeztek megállapítani, körülírni határait. Tisztában voltak azzal, akárcsak Tocqueville (bár ritkán adtak neki ezért kellő elismerést), hogy a szabadság nem azonos az egyenlőséggel; a kettő nem feltétlenül jelent párhuzamos törekvéseket; nemegyszer egymás ellenkezői; és az egyik hangsúlyozása a másik rovására katasztrófához vezethet. 1870 után azonban kénytelen-kelletlen szinte minden liberális, valamint sok konzervatív tette magáévá a demokráciát gyakorlatilag (vagy legalább hivatkozási alapként). Ennek legékesebb példája Nagy-Britannia, ahol 1832-től 1867-ig nemcsak a Liberális Párt terjeszti ki a választójogot, hanem a Konzervatív Párt is. Az 1880-as években, amikor Lord Randolph Churchill „tory demokrá-

ciáról" beszélt, ez túlment a demagógián, történelmi látásmóddá, meggyőződéssé vált.

Valamikor 1870 után jelentős változás indult meg. A liberálisok zöme, és egyre több konzervatív is elfogadta – bár itt-ott vonakodva – a népfelséget. Ennek eredményeként a két tábor közötti egyes elvi különbségek elhalványultak. Nem tűntek el teljesen, így megmaradt valami a két jelző politikai, filozófiai és ideológiai jelentéséből. A konzervatívok erősebben kötődtek valláshoz, monarchiához, osztályokhoz, hagyományokhoz, a földhöz; a liberálisok a racionalitáshoz, a parlamentarianizmushoz (ha nem a republikanizmushoz), szabad szóláshoz, iparhoz és kereskedelemhez, a „haladáshoz". E kategóriák mellett pedig saját életük mindinkább egymáshoz hasonlóvá vált. A konzervatívokat vonzotta parlamenti mandátumuk, a hazai és külföldi nagyvárosi lakóhelyek kényelme és élvezetei, kezdtek összehangolódni magával a „haladással". A liberálisok uralkodójuk és általában a felső tízezer megbecsülésére, elismerésére vágytak; a haladás mellett a politikai stabilitást is megtanulták értékelni. Arisztokrácia és demokrácia egymás mellett élésének emez utolsó nagy korszaka folyamán (pontosabban: az arisztokrácia még mindig létező társadalmi fölényével egyidejűleg a politikai demokrácia kibontakozása során) a nagyszabású konzervatív–liberális vita éles színei és kontrasztjai fakulni kezdtek. Egyelőre nem mindenütt és minden esetben: a konzervatív és liberális politika, illetve annak képviselői között továbbra is sok helyütt fordultak elő ádáz konfliktusok, összecsapások. De nagy párbeszédük ideje, különösen Európában, jórészt már lejárt. Akkoriban ezt többen érezték, mint tudták; mai szemmel már láthatjuk.

Hegel, Marx, Darwin, Freud hívei nem látták; legtöbbjük máig sem látja. Hegel jóval 1870 előtt halt meg, de rendszere, történelemképe tovább élt. A legtöbb némethez hasonlóan megértette, hogy az eszmék nemcsak számítanak, de következményeket is vonnak maguk után – még a kifejlett materializmus korában is, amelyet Hegel már nem élhetett meg. Megállapította, hogy az emberiség történelme nem ingamozgásra emlékeztet, az eszmék hatásai és ellenhatásai – sőt a történelmi mozzanatok – nem egészen a fizika törvényeinek engedelmeskednek. E felismerése helytálló, következtetései nem azok. Jól ismert dialektikája szerint a tézist antitézis követi, majd a kettő végső küzdelméből és egybeolvadásából óhatatlanul szintézis jön létre. Ez a modell túlontúl intellektuális, idealista és mechanikus. Konzervativizmus és liberalizmus egybeolvadása nem eredményezett szintézist, csupán itt-ott, bizonyos szinteken, amelyek különösen hosszú távon nemigen bírtak jelentőséggel. 1870 után két új hatalmas mozgalom, a nacionalizmus meg a szocializmus kibontakozása és erőteljes vonzása következett be; és mint kiderült, legnagyobbrészt ez irányította a huszadik század történelmét – sőt mindmáig a világ zömét. E két mozgalom nem „szintézis" volt, hanem valami más. S a kettő közül a nacionalizmus bizonyult erősebbnek és maradandóbbnak.

A kettő közül a szocializmus kialakulása és története foglalható össze könnyebben. Természetes és várható jelenség volt már jóval 1870 előtt. A fejlődés, társadalmi változás, „haladás” egy szakaszát képviselte – illetve maga volt az. Bármiféle kegyes (talán még inkább kegyes, mint álszent) hivatkozásban szerepelt a francia forradalom idején a „le peuple” vagy az amerikai függetlenségi háború alatt és után a „the people”, azaz a nép, mindkettőt követően legalább egy évszázadig inkább a közép-, mintsem az alsó osztályok alkották a győztes népet. A radikális forradalmárok alsóbb néprétegekhez folyamodó próbálkozásai Franciaországban éppúgy kudarcot vallottak, mint az Egyesült Államokban (lett légyen szó akár Babeuféről, akár Shays felkeléséről vagy Angliában még 1848-ban is a chartistákéról). De férhet-e hozzá kétség, hogy a materializmus hullámhegyén, a mind mobilisabb és átjárhatóbb társadalmakban, az írástudatlanság óriási mérvű visszaszorulásával stb. stb. színre léptek az úgynevezett munkásosztály szószólói, akik részesedést követeltek a kormányzásból és a javakból? Ez jórészt már 1870 előtt kezdődött. Az, hogy az arisztokrácia uralmát a középosztályé, azt pedig a többséget kitevő munkásosztályé, a népé követi, legalábbis nagyjából megfelelt Marx dogmatikus sorrendiségének, miszerint a feudalizmus a kapitalizmus felé, azután tovább, a szocializmusba halad. A munkásosztály szószólóinak efféle fejleményt siettető egy-egy, véres lázadásba torkolló kísérletére Franciaországban már 1848 júniusában és 1871 tavaszán sor került, de a nemzeti hadsereg a polgári rétegek támogatásával

leverte. Ez mégsem – hosszú távon biztosan nem – jelentette azt, hogy a szocializmus vereséget szenvedett. A demokrácia tovább nyomult előre; márpedig a demokrácia a dolgozó osztályok folyamatos felemelése és bevonása nélkül lehetetlen volt. A nyugati világ 1870 utáni egyik vívmánya, hogy a munkásosztály e politikai és társadalmi haladását forradalom nélkül tudta előbbre mozdítani. A politikai szocializmus ezután szociáldemokratákra és a kisebbségi csoportot képező radikális forradalmárokra tagozódott, akikből később kommunisták váltak. Az evolúció és a revolúció hívei közötti szakítás csak 1918-tól vált végérvényessé, de akkor sem rengette meg a világot, mivel a kommunisták csupán Oroszországban jutottak hatalomra, amely egy másik világhoz tartozott. Sokkal fontosabb körülmény, hogy a szocialisták korábbi törekvéseit és követeléseit – mai szemmel nézve szinte óhatatlanul – liberálisok, sőt konzervatívok is itt-ott magukévá tették. A demokrácia várhatóan és elkerülhetetlenül magával hozta egyebek között az általános választójogot, az írástudatlanság (mondhatni) felszámolását, a népfelséget. Volt liberálisok és utódaik 1870-től kezdve sok helyütt (ha nem is mindenütt) mindinkább arra a megállapításra jutottak, hogy az alsóbb osztályok szavazatai mellett a támogatásuk is szükséges: mivel a liberálisok, sőt egyes szocialisták társadalmi reformokra vonatkozó elgondolásai, módszerei és más felvilágosult eszméi szinte elkerülhetetlenül a „haladás” eszméjéhez tartoznak. De konzervatívokat ugyancsak fölkavart – némelyiküket már korábban – az anyagiassággal és a burzsoák, tőkések pénzre alapuló uralmával szembeni zsigeri ellenszenvük, sőt morális nemtetszésük is; így egyes helyeken és számos esetben szocialista fölvetéseket toltak előtérbe, méghozzá nem csupán azért, hogy begyűjtsék a munkások szavazatait. Mindez jól ismert, vagy annak kéne lennie. „Immár mindannyian szocialisták vagyunk!” – hangzott 1894-ben Sir William Harcourt, egy példás brit libe-

rális híres felkiáltása, amikor a parlament valami újabb szociális reformtörvényt szavazott meg. Több mint száz év elteltével az egész földkerekség valahogyan szocialista – legalábbis annyira, hogy elvileg, és különféle mértékben gyakorlatilag is világszerte elfogadták a jóléti vagy gondoskodó államot.

Ebben az értelemben most már szinte lényegtelen, hogy egy kormány szocialistának nevezi-e magát; az viszont egyáltalán nem lényegtelen, hogy nacionalista-e.

Népfelség és nacionalizmus

Nem sokkal 1870 után föltűnt valami más, egy jelenség, amelynek nyomai itt-ott korábban is mutatkoztak, de kiterjedése, tartalma és jellege változásnak indult: a modern és populista nacionalizmus. A „nationalisme" és a „nationaliste" azonban csak 1880 után gyarapította a francia nyelvet; angol megfelelői sem sokkal előbb bukkantak föl. E viszonylag kései szóalkotás magyarázata az, hogy a „hazafi" és a „hazafiság" (patriotizmus) már létezett, és legalábbis egy ideig úgy tetszett, hogy az utóbbi jelentése elegendő. Egy évszázaddal korábban, amikor Samuel Johnson megfogalmazta híres (és talán örök érvényű) szállóigéjét, miszerint a hazafiaskodás egy csibész utolsó mentsvára, a nacionalizmusra értette ezt, noha az a szó még nem létezett. Részben azért sincs elsőrangú könyv a nacionalizmus történetéről, mert nem könnyen elválasztható a régimódi patriotizmustól.* Bármennyire eltérhet is a patriotizmus és a nacionalizmus, sokak gondolkodásában mégis gyakran átfedik egymást. (Amikor például az amerikaiak a „szuperpatrióta" jelzővel bírálnak valakit, tulajdonképpen szélsőséges nacionalistára gondolnak.) Mindazonáltal egy új szó színre lépése mindig bizonyság arra, hogy egyesek szükségesnek érzik megkülönböztetését a régebbi szó jelentésétől: vagyis a nacionalista némileg különbözik a patriótától.

* A másik ok az, hogy a nacionalizmus országról országra inkább különbözhet, mint a szocializmus vagy a liberalizmus. (Ezért is, hogy a jobboldal története gyakran érdekesebb, mint a baloldalé.)

A patriotizmus védelmező, a nacionalizmus támadó. A hazafiság egy országnak és sajátos hagyományainak szeretete; a nacionalizmus gyakran valami kevésbé kézzelfogható dolog szeretete, a „nép" mítoszáé, sok minden igazolása, a vallás politikai és ideológiai helyettesítője. A hazafiság régimódi (emellett időnként és helyenként arisztokratikus); a nacionalizmus modern és populista. A hazafias és nemzeti öntudat bizonyos értelemben hasonlíthat egymáshoz; de egy másik, 1870-től mind nyilvánvalóbb értelemben a nemzettudat egyre több olyan emberre kezdett hatni, akire azelőtt nemigen – mint például az Osztrák–Magyar Monarchia soknemzetiségű birodalmának lakosságára. Mélyebbre hatolt az osztálytudatnál. Itt-ott a vallási hovatartozást is felülírta.

1870 után a nacionalizmus könnyen antiliberálissá vált különösen ott, ahol a liberalizmus többé nem volt teljesen nacionalista. A pénzimádó burzsoázia iránti megvetés, amely egy generációval korábban művészeket és írókat hajtott, most a liberálisokkal szembeni megvetéssé változott. Knut Hamsun, a nagy norvég író például nemcsak Gladstone-t gyűlölte, akiben a képmutató és liberális prototípusát látta, hanem minden liberálist. (Végül ez tette Hitler korlátlan rajongójává.) 1890 körül egy holland radikális, Willem Traub így írta le az akkori hollandiai liberalizmust: „vénasszony, akit bármilyen sokáig cirógatnak, már sosem lobban szenvedélyes szerelemre." A liberalizmus egyre többeknek jelentett a dolgozó osztályokkal való elégtelen törődést; másoknak elégtelen nacionalizmust és túlzott elnézést az idegenek – kivált a köztük élő, a nemzeti többséghez tartozást színlelő idegenek – iránt.

Ezért ajánlatos itt gyors pillantást vetnünk a modern antiszemitizmus kibontakozására. 1870 e tekintetben is jelentős mérföldkő. A zsidók és elnyomatásuk története természetesen hosszú múltra tekint vissza, ám most változás következett be.

Az „antiszemitizmus" kifejezés alkalmazása régebbi emberekkel, eseményekkel kapcsolatban pontatlan és helytelen. Maga a szó csak 1870 táján jelent meg. Azt megelőzően közel kétezer esztendeig judeofóbiáról beszélhetünk, de antiszemitizmusról nem. Az antijudaizmus hosszú ideig inkább vallási, mintsem faji forrásból eredt, onnan keresett igazolást. (Nem mindig és nem egészen: a spanyolországi judeofóbia például vallásos elvekre támaszkodott, de a gyakorlatban sokszor faji jelleget is vizsgált.) Az antiszemitizmus azonban Európa-szerte legkésőbb 1870 után többé már nem Krisztus-gyilkosok és Krisztus-tagadók leszármazottai, hanem a nemzethez asszimilálódó idegenek ellen irányult. Abból táplálkozott, hogy sikeres zsidók jelentek meg sok szakmában és bizonyos szellemi foglalkozásokban; sikeresek nemcsak pénzkereső ravaszságuk révén, hanem amiatt is, hogy valódi németekké, osztrákokká, franciákká stb. képezték magukat. (És nemegyszer úgy tűnt, minél inkább asszimilálódnak, annál veszélyesebbek és rosszabbak.) „Nem olyanok, mint mi..." A megvetés és irigység 1870 után időnként antiszemitizmustól tüzelt, kifejezett gyűlöletbe fordult, amelybe a gyanakvás és félelem elemei vegyültek. Gyanakvás és félelem: „Ébredjetek!" – gondolták és hirdették az antiszemiták. Ezt az eredetileg német nemzeti mozgósító jelszót másutt is alkalmazták: ébredjetek szendergésetekből, keljetek föl a liberalizmus lélektelen eszméi és intézményei ellen, amelyek mögött számító zsidók lapulnak-ólálkodnak, mindenféle szálakat mozgatnak. Ilyen fedezék a nemzetközi tőke és a szabadkereskedelem. Valamint a nemzetközi szocializmus is.

A nacionalizmus és a szocializmus kapcsolata bonyolultabb, mint a nacionalizmusé és a liberalizmusé. A huszadik századra a nacionalistáknak nem sok közös vonásuk maradt a liberálisokkal; de legalább egyvalamiben megegyeztek a szocialistákkal: a nemzetközi bankok és tőkések iránti ellenérzésükben, időnként gyűlöletükben. Közben a szavazók létszáma és a munkásosztálybeli olvasóközönség gyarapodott. Mégis: mit kínálhatott a nemzetközi szocializmus a tömegeknek? Vajon nemzeti mivoltuk nem volt legalább olyan erős és mély, mint osztályöntudatuk? És mit mondhatunk egy nemzetközi ideológiáról és mozgalomról, amelyet sokszor zsidók propagáltak? Elérkezett az idő egy nemzeti és „keresztény" szocializmus számára. 1890-re különféle keresztényszocialista pártok és mozgalmak jelentek meg, főleg Közép- és Kelet-Európában; körülbelül tíz év múlva pedig megalakultak az első, akkoriban még parányi nemzetiszocialista pártok, egyesületek, sőt nemzetiszocialista szakszervezetek (különösen az Osztrák–Magyar Monarchia német ajkú részein). 1914-ig nem sok vizet zavartak, de hamarosan már számítottak. A radikális szocialista Mussolini már 1914 előtt rájött, hogy ő *olasz* szocialista: ez a melléknév nemcsak a főnév jelentésén módosított, hanem Mussolini fejében is előtérbe került. A háború után Hitler, aki 1919-ben hirtelen döntéssel vált politikussá, fölismerte, hogy a nacionalizmus és a szocializmus összeházasítható és – az előbbivel a súlypontban – összeházasítandó. „Nacionalista voltam, nem hazafi" – írta ifjúságáról a *Mein Kampf*-ban; később pedig gyakran hangoztatta, hogy ő populista

szocialista, nem internacionalista. Igaza volt: nem annyira szocializmusával, mint inkább nacionalizmusával tömörítette maga mögött tizenkét éven, győzelmen és vereségen át mindvégig a németek többségét, benne a munkásosztályét is. Az emberek – az ellenzői is – megértették ezt. Ennek egyik jelentős bizonyítéka a „náci" szó története, vagy ha úgy tetszik, kialakulása. Hitler nemzetiszocialistáit kezdetben afféle szlengrövidítéssel „náci-szocik" néven emlegették. A „szoci" hamarosan lekopott; a „náci" megmaradt, jelezvén elsőbbségét és fölényét.

Nagy hiba azt hinni, hogy Hitler alkukat kötött (vagy alkukötésre kényszerült) a kapitalizmussal, hogy nem „igazi" szocialista volt.* Egyáltalán nem ez a helyzet: ő és pártja éppúgy elítélte a nemzetközi kapitalizmust, ahogy harcolt a nemzetközi kommunizmus ellen. És a munkásosztály története az egész huszadik században szinte mindenütt mutatja, hogy eltűrik a sikeres kapitalistákat, sőt fölnéznek rájuk – ha a saját fajtájukból való kapitalisták.**

Mussolini, Hitler, Perón, Sztálin: valamennyien nemzetiszocialisták. A hangsúly a szó előtagján van. 1870-ben, sőt évtizedekkel később is lehetetlennek látszott, hogy a nacionalizmus meg a szocializmus valaha szövetségre lépjen. Mégis – figyelembe véve, hogy mindenütt megjelent a jóléti állam – legalább egy értelemben ma mindannyian nemzetiszocialisták vagyunk. Nacionalizmus és szocializmus emez összekapcsolódása természetesen népről népre változott; gyakran megfért a demokratikus intézményekkel és a liberális szabadság hagyományaival, miként

* Egy alkalommal állítólag megfogalmazta a kérdést: „Minek államosítsam az ipart? A népet államosítom." Pontosan ezt tette.

** Erre sok példa akad, talán különösen az Egyesült Államokban, de a nemzetiszocialista Németországban is: a náci vezetők közül minden dúsgazdagsága és fényűzése dacára Hermann Göring volt és maradt a legnépszerűbb.

több skandináv országban. A német nemzetiszocializmus csupán szélsőséges variáns, amely katasztrófába torkollott. De nem kétséges, hogy 1870 után a nacionalizmus és a szocializmus ötvöződése és viszonya (olykor civakodása, olykor frigye) váltotta föl a konzervatív–liberális párbeszédet és vitát. A huszadik század történetét legnagyobbrészt nacionalizmus és szocializmus sokszínű kombinációja fémjelezte.

Nem kivétel ez alól az Egyesült Államok. Éppen ellenkezőleg. A szocialistának nevezett amerikai pártok részben azért nem jutottak sokra, mert a két nagy amerikai politikai párt kezdettől fogva felkarolta a munkásságot, és fokozatosan fölkarolta azt, amit Európában népjóléti programnak neveztek. A fő ok, hogy a szocialisták Amerikában nem hangzottak – és nem is látszottak – eléggé nacionalistáknak. Mint tapasztalhattuk, a tizenkilencedik század legnagyobb részében az Egyesült Államokban nemigen létezett konzervatív–liberális vita vagy párbeszéd. A huszadik századtól kezdve azonban a szinte egyetemes helyzet alakult ki. Történelmi látószögből nézve és megfelelő szóhasználattal azt mondhatjuk, hogy az Egyesült Államokban a Republikánus Párt általában véve mindmáig inkább nacionalista, mint szocialista jellegű, míg a demokraták inkább szocialista jellegűek, mint nacionalisták. (Az utóbbi talán az elmúlt ötven évben érzékelhető viszonylagos hanyatlásuk fő oka.)

*

A Szovjetunió összeomlása után Marx és a marxizmus vonzóereje, hírneve elillant, hanyatlásuk azonban – sok országban minden marxi dogma ellenére – jóval megelőzte a szovjet birodalom végét. A népi forradalmak, amelyek Lengyelországban, Magyarországon, Kelet-Németországban már az 1950-es években megrázták a szovjet birodalmat, demokratikusak és

nacionalisták voltak. Aztán az utolsó kommunista zsarnokok, például a szerb Milošević vagy a román Ceauşescu maguk is fölismerték a nacionalizmus erejét. Ez egyenesen következett Marx legsúlyosabb tévedéséből, az emberi természetet alapvetően félreértő felfogásából (amely lényegében nem különbözött a tőkések, haladók, liberálisok, közgazdászok stb. felfogásától), a *homo oeconomicus*-ból – miután mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a történelmet nagymértékben az alakítja, amit és ahogyan a széles tömegek gondolnak (meg amire vágynak, amitől félnek, amit gyűlölnek). Azaz mindinkább behatolt a tudat a létbe, a szellem az anyagba.

Ne rúgjunk a földön fekvőbe. Marx nem megnyerő egyéniség, de – legalábbis intellektuálisan – az elnyomottak és szegények oldalára állt, különösen az ipari munkásságéra (bár a parasztságéra nem). Azonkívül bírálóinak zöme szem elől téveszti a létfontosságú pontokat, a marxi dogmarendszer eredendő gyöngéit. A bevett intellektuális vagy politológiai nézet még mindig az, hogy Marx utópista, akinek eszméi a gyakorlatba aligha átültethetőek, és amikor egyes vezetők mégis ezzel próbálkoztak, az gazdasági és humanitárius katasztrófába torkollott. Ez nagyrészt nyilvánvaló, csakhogy Marxra történelmi, nem pedig filozófiai szempontból kell tekintenünk. Marx és a marxizmus jóval 1989 előtt kudarcot vallott – nem 1956-ban, nem is 1919-ben, hanem 1914-ben. Az internacionalizmus és az osztályöntudat akkor olvadt el a nacionalizmusok hevében. 1914-ben addig példátlan módon már többmilliós tagságú és szavazótáború, nagy, nemzetközi kapcsolatokkal bíró, osztályöntudatos szocialista pártok léteztek, ám a világháborúval szemben jóformán semmi ellenállást nem fejtettek ki – nem volt hatásuk, erejük. Az első világháború a nemzetközi szocializmus vereségét jelezte. Internacionalizmus helyett nemzetiszocializmushoz vezetett.

A marxisták nemhogy bevallották volna, föl sem fogták ezt. A nemzettudat helyett az osztálytudat kategóriáiban gondolkoztak (ahogy sokan közülük ma is). Ezért kezdettől Marxot terhelte a felelősség. Egyáltalán nem értette meg, mi a – körös-körül kibontakozó – nacionalizmus. Nehézkes mondatokban dohogott és mennydörgött a kapitalizmus és az állam ellen. A nemzetről alig ejtett szót; s meg sem fordult a fejében (miként sajnos sok politológusében mindmáig nem), hogy állam meg nemzet nem egy és ugyanaz. A későbbiekben még vissza kell térnem nemzet és állam e mind élesebb különbségeire (Hitler talán mindenkinél világosabban látta át ezt). 1914-re a nemzettudat sokkalta erősebbé, sokkalta meghatározóbbá vált, mint az osztálytudat. Valószínűleg már 1914-ben egy francia munkást több kötött össze tőkés, gyáriparos kenyéradójával, mint egy német munkással; ugyanez érvényes egy német munkásra és munkáltatójára.

A nacionalizmus azonban valamivel többet jelentett (és jelent ma is) politikai ideológiánál. Marx nem csak a nemzeti elemet hagyta figyelmen kívül. Átsiklott még valami fölött, az emberi természetről alkotott világnézete képtelen volt fölmérni a munkások becsvágyát. A tizenkilencedik század előrehaladtával a munkások anyagi, és gyakran társadalmi céljai, igényei, törekvései egyre kevésbé különböztek a középosztályéitól (főként az alsó középosztályéitól). A munkások asszonyai alighanem fontos szerepet játszottak ebben. A munkabérek és más anyagi feltételek lassú – igen-igen lassú, és sok tekintetben nem kielégítő – javulása mégis lehetővé tette a munkásfeleségeknek, hogy föladják állásukat, és háziasszonyokként visszatérjenek szerény otthonukba. (Tocqueville valami effélét is előre látott. Úgy vélte, a demokrácia előretörésével egyre többen tesznek szert valamicske magántulajdonra, amelyet nem fognak veszélybe sodorni azzal, hogy engednek a forradalom erőszakos felszólításának.) Több is történt. A munkások, és talán különösen a munkásasszonyok igényt tartottak övéik megbecsülésére.

A vélemények fölhalmozódása

Ezzel eljutottunk ahhoz, ami talán az emberi természet alapvető marxista (ugyanakkor közgazdászi, és gyakran liberális) félreértelmezése. E – sajnos még ma is szinte általánosan uralkodó – vélekedés szerint a világ és a benne élő emberek anyagból állnak; mindaz, amit az emberek gondolnak és hisznek, csupán az anyagi „valóság" felépítménye. Marx és más forradalmárok kirohanásokat intéztek a kapitalizmus utolsó kritikus szakaszában bekövetkező tőkefelhalmozás megdöbbentő gyakorlata és veszedelme ellen. De a világot (kivált a demokratikus kort) nem a pénz, még csak nem is a javak, hanem a vélemények fölhalmozódása irányítja. „A vélemény kormányozza a világot" – Pascal több mint háromszázötven esztendeje, XIV. Lajos abszolút monarchiája idején mondta ki ezt a mély igazságot. A demokrácia korában e valóság egy másik hatalmas dimenziójával kerülünk szembe, amikor a nyilvánosság gépezete manipulálhatja, akár meg is hamisíthatja a vélemények fölhalmozódását, miközben olykor akár más látszatokat teremthet. A régmúltban a politikai vélemények gyakran magánvélemények voltak. Ma gyakran nem azok. A vélemények mindig is alakíthatók, módosíthatók, hamisíthatók, fölajzhatók voltak. A népfelség korában azonban az államok, nemzetek, demokráciák történetét éppúgy a vélemények fölhalmozódása irányítja, mint a diktatúrákét. Ez a nacionalizmusok fő összetevője, a háborúk okozója, és az olyan fanatikus szónokok többségi támogatásának alapja, mint Hitler; vagy máshol a közepesnél tehetségtelenebb elnökök kevésbé lelkes, de többségi támogatásáé.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED

Vélemények, meggyőződések, eszmék, hiedelmek természetesen nem ugyanazok, sokak elméjében mégis éppannyira átfedik egymást, mint a múltban, sőt talán kiváltképpen az úgynevezett újkor végén, amikor – világ és ember materialista felfogásának általános elfogadottsága ellenére – a szellem egyre erősebben befolyásolja az anyagot, sőt férkőzik belé. (Ezért ma már minden filozófia kényszerűen ismeretelmélet [más terület, de idevágó].) Szintén ez az oka, hogy akárcsak Marxot, Freudot is elavultnak kell tekintenünk. Ismétlem, nem helyes rugdosnunk e máskülönben komoly gondolkodók szellemi hagyatékának ócskavashalmát. Újfent szólnom kell valamiről, amit eddig se kritikusai, se megmaradt hívei nem nyomatékosítottak kellőképpen. Számunkra – különösen e könyv szempontjából – nem Freud pánszexualizmusa fontos, hanem az általa hangsúlyozott, általa föllelt tudatalatti. „Alatti", nem pedig „-talan"; az előbbiben valami nagyon németeset érzékelhetünk, azt a hitet, hogy ami „mélyebb", az „igazabb". Igen, van tudattalanság, az elménkben rejlik, az emberi élet állandó része. Bennünket azonban a tudatos elme érdekel: amivel és ahogyan gondolkodni kívánunk. Erről a „hogyan"-ról pedig (a „mi" és a „miért" helyett) Freud semmit sem mond nekünk.

Amellett, hogy a „miért" igen gyakran a „hogyan"-ban foglaltatik, a népfelség korában figyelnünk kell arra, miként gondolkodnak az emberek, hogyan kívánnak gondolkodni, miféle befolyások, benyomások hatnak gondolkodásukra, beszédükre. Azok, akik Hitler vagy Sztálin által uralt államban és társadalomban titkosrendőri pályára léptek, nem okvetlenül tartoztak az „autoritárius személyiségek" freudista politikai szociológusok által kiötölt kategóriájába. Egy bizonyosfajta karriert választottak, és gondolkodásukat, viselkedésüket ahhoz igazították. Ugyanígy járt el sok ezer kommunista és értelmiségi, aki úgy választott, nem hisz a szovjet kegyetlenkedések bizonyítékainak, még csak nem is gondolkodik rajtuk. A gyűlölet és a félelem nem tudat alatti jelenségek. Mindenkiben léteznek. Megkülönbözteti a kettőt, hogy egyesek gyűlölete tudatosabb a félelmeinél, mások félelmei tudatosabbak a gyűlöletüknél. A gyűlölet is meg a félelem is tudatos, nem pedig tudat alatti.

Freud, aki 1939-ben Londonban hunyt el, még megérte Hitler hatalomra jutását és Sztálin uralmát. A jelek szerint az értelmiségiek többségéhez hasonlóan úgy vélte, hogy amit Hitler és hívei képviselnek, az valami borzalmasan atavisztikus és reakciós, valamiképpen a német középkort idéző. Az értelmiségiek zöme emellett úgy látta, hogy a kommunizmus társadalmi utópia ideológiáját vázolja föl, bár kétes eredménnyel. Gondolatmenetük mélyén a „haladás"-ba vetett hitük húzódott meg.

A haladás eszméjének története nem egyszerű. E gondolat vagy érzület néhol kétségkívül már a régmúltban is fölvetődött, de az sem kétséges, hogy mindmáig ható eszméje az újkor kezdetén bukkant felszínre: nemcsak akkori humanista optimizmusa, hanem egy annak idején megjelenő történelmi tudat miatt is. A haladás végül is fejlődést jelentett; a fejlődés pedig egyebek között a világ folyamatos demokratizálódását. Vitatkozhatnánk azon, hogy Freud elkötelezett haladáspárti volt-e.* Nem vitás viszont, hogy Darwin az volt. 1859-ben, Tocqueville halálának évében jelentette meg *A fajok eredeté*-t. (Tocqueville lenézte a „haladó" jelentésű *progressif* jelzőt, amelyet rossz franciaságúnak nevezett. Egyik levelében azt írta: „Egy vallás vagy igaz, vagy nem. Hogyan haladhatna?") Marx természetesen üdvözölte Darwint, aki nem hozott létre különlegesen új gondolatokat; *A fajok eredete* nagyon jól illett korának szellemi légköréhez, mint olyan eszme (Victor Hugo szakállas maximájával összhangban), amelynek eljött az ideje.* A liberálisok zömmel (szinte kezdettől fogva) darwinisták voltak (és azok is maradtak); a konzervatívok (legalábbis egy ideig) kevésbé. Természetesen ez a könyv nem alkalmas arra, hogy kérdőre vonjuk vagy bírálgassuk a darwinizmust – egy mélyreható és liberális ellentmondás megemlítésének kivételével. A liberalizmus legnemesebb, leglényegesebb értelmében mindig az emberi méltóság alapvető értékének és kategóriájának védelmét, felmagasztalását jelentette (s jelenti itt-ott halványan még ma is). A darwinizmus fölvetése szerint nem volt, nincs, nem marad alapvető különbség az ember és minden más élőlény között. Összegezve: az emberi faj vagy egyedülálló, vagy nem. Bármelyik tézis hihető, de a kettő együtt nem; és ez nem csupán vallási kérdés.

E könyvben nem a darwinistákkal, hanem a haladókkal foglalkozom. Darwin és a darwinizmus a haladás eszméjének szerves része. És mi mást jelentett ez az eszme a társadalomnak, mint a tudománynak? A demokrácia egyre teljesebb kiterjesztését a földgolyón. Hosszú ideig a „haladás" baloldali jelszóként szerepelt (míg a szélsőséges nacionalizmus, mint láthattuk, az „Ébredjetek!" jelszót alkalmazta). Az újkor kezdetén az angol nyelvben a „primitive" melléknév használata csekély, mégis számottevő változáson ment át: bár továbbra is megmaradt „ősi", „egyszerű", „tiszteletre méltó" értelme (például „primitive Church", azaz „ősegyház"), kezdték olyan emberekre vonatkoztatni, akik „mögöttünk" vannak (nem úgy, mint az ókori görögök számára a barbárok, akik „kívülállók" lévén, nem vál-

* Ténylegesen hitt a természettudomány haladó alkalmazhatóságában az elme és a lélek tudományos kutatása szerint. Elismerte az emberi elmében és szívben lappangó bűnösséget. Vajon a bűnt is elismerte-e?

* Hadd adjak hangot azon meggyőződésemnek, hogy olyan eszme, amelynek eljött az ideje, ritkán jó. Hozzátenném, hogy kijelentésem nem intellektuális sznobériából fakad, hanem a tömegdemokrácia korában uralkodó kommunikációs állapot sajátos eredménye.

hattak olyanokká, mint ők) – nem térben, hanem időben, így végül talán (legalább némelyikünkhöz képest) behozhatják lemaradásukat. Az újkor végére ez a hajdani új haladásfogalom csaknem egyetemessé szélesedett, olyannyira, hogy már a rasszisták sem vethették el teljesen. E könyv fő tárgya mégsem a haladáseszme története, hanem a világ nagy részének demokratizálódásáé; ez utóbbi pedig túlnyomóan amerikai eszme volt.* A haladás és a demokratizálódás eszménye, vonzása természetesen összekapcsolódott – időnként akár elválaszthatatlanul is. A tizenkilencedik század végére a haladó mozgalom – sőt a progresszivizmus politikai léte – sajátosan amerikaivá vált. Ezért rövid tanulmányozást igényel.

A haladásba vetett, olykor megszállottsággá fajuló amerikai hit igen régi; a kezdet kezdetén megjelent, már akkor sem maradt latens, hiszen puritán prédikátorok és szószólók juttatták kifejezésre (eredendő ellentmondásban a bűnösségről vallott eszméjükkel, amely azután hamar elpárolgott).** Ennek következménye azonban csak 1880 táján került felszínre a politikában, amikor egyesek – komoly, megfontolt republikánusok, zömmel New England-iek – haladóknak nevezték magukat. Felléptek az ellen, amit a Republikánus Párt tespedt és korrupt tőkehalmozásának láttak. Kisebbséget alkottak, de eszméik és befolyásuk köre hamarosan bővült. Az amerikai liberális protestantizmus átfogó szövetséget kötött velük. A tizenkilencedik század végére az amerikai liberális egyházak zömének haladáspártisága megelőzte a (rövid életű) Progresszív Párt 1912-es megjelenését. Elképesztő, milyen lelkesen és fenntartás nélkül ölelték keblükre az amerikai protestánsok a darwinizmust.* Ez mondhat valamit vallásos hitük sekélyességéről, és a demokrácia haladásába vetett hitükéről is. Íme, néhány találomra kiválasztott, de árulkodó példa. Egyik akkori legkiválóbb közszereplőjük, Lyman Abbott tiszteletes könyveinek címe: *The Evolution of Christianity* (A kereszténység evolúciója; 1892) és *The Theology of an Evolutionist* (Egy evolucionista teológiája; 1897). Egy másik neves protestáns egyházi ember, William Jewett Tucker nagyjából ugyanabban az időben azt írta: „A modernizáció folyamatának jellegét legjobban kifejező szó... a »haladó«." Az *Encyclopedia Americana* 1903-ban megállapította, hogy „az egész természeti és morális univerzumot a haladás kormányozta." Shailer Matthews tiszteletes, a Chicagói Egyetem Teológiai Karának dékánja, ünnepelt teológiai közíró (és gyengeelméjű) szerint: „Szent Ágoston filozófiája a modern világban minden vonzóerejét elveszítette; elavult, nem tudta leírni az események folyamatát oly láthatóan irányító tényezőket." Vagy: „Bármely korszak modern embere... azon erők irányítása alatt áll, amelyek előrehaladnak." „Ennélfogva az egyháznak kellett előkészítenie az utat." „A haladó papság az élet minden területén a »holnap« csodáit hirdette."* Egy másik teológus, Walter

* Talán nem helyénvalóan széles, és bizonyosan pontatlan általánosításként azt mondhatjuk, hogy míg a (különösen tizenkilencedik századi) brit eszmény a világ nagy részének liberalizálása volt, az amerikaiak szeme előtt a demokratizálás eszménye lebeg.

** Ugyancsak eredendő ellentmondás – ezúttal a demokráciával szemben – Emerson azon hite, hogy „a kultúra haladása" maroknyi „kisebbségek" függvénye, „néhány kiváló és megnyerő férfiún" múlik, olyanokon, akikből a tudás és erény „lovagrendje" áll össze („The Progress of Culture" – A kultúra haladása –, 1867).

* Ebben téved Richard Hofstadter – még ma is nagyrészt elfogadott – értelmezése. Könyvében (*The Age of Reform* – A reform kora) „szociáldarwinisták" jelzővel illette az amerikai kapitalistákat és a Republikánus Párt materialistáit. Pedig nem voltak azok – pontosabban csak részben. A szociáldarwinizmus alkalmatlan megjelölés. Jóformán minden amerikai hitt a „haladás"-ban (még a pénzeszsákok is), vagyis a természetes és kétségbevonhatatlan fejlődésben. A legerősebbek fennmaradásának hitelve mégis inkább tipikusan német, mintsem amerikai.

Raushenbuch kijelentése: „A haladás mennyei." Az amerikai liberális protestantizmus az amerikai értelmiséggel együtt lelkesen támogatta Amerika háborús döntéseit. A fent említett Lyman Abbott mondta 1898-ban, a Spanyolország elleni háborúról: „keresztes hadjárat a testvériségért". A liberális protestánsok ily módon propagálták és üdvözölték az amerikai hadba lépést az első világháborúban. A Plymouthi Egyház által alapított *The Independent* magazin (megjegyzésre érdemes az egyház neve, amely puritán gyökereire igyekszik emlékeztetni): A királyok napjai „meg vannak számlálva. Az uralkodóknak menniük kell, és menni is fognak." Edward Stires, egy divatos New York-i templom lelkipásztora aznap, amikor Wilson elnök hadat üzent Németországnak, ami nagypéntekre esett: „Ez több, mint véletlen egybeesés. A mai napon húsvéti hitünk lendül cselekvésbe." A Brown Egyetem rektora 1918-ban: „A központi hatalmak azt hiszik, hogy a nép általi kormányzás »söpredék általi kormányzás«, mi pedig... úgy hisszük, hogy »a nép hangja az Isten hangja.«" Egy bizonyos Herbert R. Willett, a *The Christian Century* szerkesztője a háború végén: „Közel a mennyek országa." „Isten, mint mindenható, távoli, természetfölötti és önkényes egyeduralkodó fogalma többé nem felel meg a modern ész igényeinek, értelmének." George Coe, John Dewey professzor docense a Union Teológiai Szemináriumon: „A »remény királysága« kifejezés helyébe az »Isten demokráciája« lépett. Jézus tanítása az isteni-emberi demokráciát kínálja az emberiségnek végső társadalmi eszményként." Worth M. Tippy metodista lelkész 1919-ben: „A demokrácia erői a világ minden

* Lásd Richard Gamble kiváló könyvét – *The War for Righteousness: Progressive Christianity, the Great War, and the Rise of the Messianic Nation* (Az igazságosság háborúja: haladó kereszténység, világháború és a messiási nemzet kibontakozása; Wilmington, 2003, 50. o.) –, amelyből e bekezdés néhány idézetét vettem.

intézményét megszállják és újjáépítik." Harry Emerson Fosdick, jó néhány évtizeden át ünnepelt protestáns vezető 1922-ben: a kereszténység immár el kell, hogy döntse, „milyen álláspontot foglal el ezzel az új és hatalmas erővel, a haladás eszméjével kapcsolatban, amely minden területen átformálja az ember gondolkodását". A kereszténységnek „intelligens módon" dűlőre kell jutnia „ezzel az uralkodó eszmével". Uralkodó? Új? Hatalmas? 1922 Mussolini hatalomra jutásának éve, Hitler csillaga emelkedőben, Wilson (és Lenin) fél lábbal a sírban. 1922-re – Európában, Angliában, sőt egyes amerikai írók között – már érződni kezdett az efféle frázisok ellenhatása.*

Vajon ezek a liberális protestánsok el is hitték, amit mondtak? Valószínűleg, de nem hibáztathatjuk egyedül őket. Adatok tömege bizonyítja, hogy Woodrow Wilson szinte mindent elhitt, amit mondtak; hogy Theodore Roosevelt legalább egy részét elhitte; hogy az amerikai katolikusok zöme is hitt benne. Henry Ford éppúgy hitelt adott neki, mint John Dewey, az Újszövetséget szó szerint hívő William Jennings Bryan éppúgy, mint magát hitetlennek hirdető ellenlábasa, Clarence Darrow. Tárgyam azonban nem az amerikai értelmiségi vagy vallástörténet. Mindenesetre ma, nyolcvan év elteltével ezek a hamis hangú fanfárok még nevetségesebben – és igen, még inkább megvetés-

* Chesterton, 1922 körül: „A haladás unalommal kezdődött, és a jó ég tudja, olykor úgy tűnik, mintha azzal is végződne. Nem is csoda: azt hiszem, minden hamisság közül az az elképzelés a leghamisabb, hogy az embert boldogíthatja a mozgás, holott semmi más nem hajtja előre, mint a kedvetlenség... Ez a haladás nagy állítása: hogy valakinek azért kell örömöt keresnie, mert elveszítette a képességét, hogy jól érezze magát... A civilizációéhség... olyan étvágy, amely nem egykönnyen méltányolható manapság, amikor az emberek annyira túlcivilizáltak, hogy barbárságra éheznek."

re méltóan – rikoltoznak, mint azelőtt.* napjainkban még az amerikaiak körében is gyöngül a haladásba vetett, fenntartás nélküli hit; és a megmaradt liberálisok, valamint azok a kevesek, akik nem felszínes konzervatívok, már nem bíznak vakon a műszaki haladás áldásaiban. És lássuk be, hogy a technikában töretlenül, sőt lelkesen hittek olyan emberek, mint Hitler vagy Goebbels** – akik populisták voltak.

* Vegyük fontolóra Ronald Reagan 1982-as szavait: Amerika „égi rendeltetése" a nemzet különleges hivatásának megerősítése; George W. Bush 2002-ben a „haladás"-ról: Amerika „az egész emberiség reménye". 2001. december 12.: „Amerikának harcolnia kell a haladás ellenségeivel." És így tovább.

** Goebbels 1939-ben: „Oly korban élünk, amely egyszerre romantikus és acélos. Míg a polgári reakció idegenül és... elutasítóan állt szemben a technikával, szkeptikusok... európai kultúránk pusztulásának indítóokát vélték látni benne, a nemzetiszocializmus értett ahhoz, hogy elvegye a technika lélektelen jellegét, és korunk ütemével, forró lüktetésével telítse."

Ahogy a nacionalizmusnak, úgy a populizmusnak sem létezik kitűnő históriája – legfeljebb itt-ott amerikai politikai változatának. A populizmus eszméje természetesen régi. Populista felkelések, populista vezetők a protestáns reformáció előtt, alatt és után szórványosan Európa egész történelmében előfordultak; és talán kiváltképpen Angliában. Szinte mindig az arisztokrácia ellen irányultak, de nem mindig voltak baloldaliak. Erős populista, inkább rasszista, mint nacionalista elem nyilvánult meg a spanyolok között, akik a zsidók ellen fordultak, és arra kényszerítették a királyságot, hogy az utóbbiak zömét kiebrudalja (az áttért zsidók hitének „velejét" pedig a spanyol inkvizíció eszközével vizsgálja); populista elem jelent meg azoknál a hollandoknál, akik Németalföldön a spanyolok és a katolicizmus ellen lázadtak; az angol polgárháború előtt, alatt és után populisták voltak a levellerek és a legtöbb radikális puritán. Az Egyesült Államok megszületésekor a Shays-féle felkelés, majd a whiskey-felkelés populista volt (bár törzsi és lokális jellegű is). Franciaországban a vendée-i ellenforradalmak szintén nagyrészt populisták voltak, akárcsak Napóleon idején a franciákkal és híveikkel szembeni különféle jobboldali népmozgalmak Spanyolországban és Itáliában.

A közhangulat e „reakciós" kitöréseit azonban – még – nem nevezhetjük nacionalistáknak.* Azután – megint csak 1870 táján –

* Owen Chadwick: „A parasztok e partizánháborúi gyakran a vallást tűzték zászlajukra. Ma már megállapíthatatlan, milyen mértékben harcoltak valójában egyházukért, helybeli templomukért vagy egy abban

változás következett be. A populizmus a progresszivizmushoz hasonlóan a demokrácia folyamatos kiterjesztéséért és elmélyítéséért harcolt. (Némi elismerést érdemel bizonyos amerikai populisták tisztessége, különösen olyan államokban, mint Minnesota.) Mind a haladáspártiak, mind a populisták hittek abban, hogy az igazi demokrácia meghiúsul a pénzügyi érdekeltségek, korrupt tőkések és politikusok stb. fojtogató szorításában. Ám a két csoport kezdettől különbözött. Másfajta emberekből tevődött össze: Az Egyesült Államokban a haladók 1880-tól fogva szerveződő táborába olyanok tömörültek, akiket aggasztott az, amit a kormányzó Republikánus Párt önelégült anyagiasságának érzékeltek. Sok republikánus politikust közönségesnek és elmaradottnak ítéltek. Ezek a zömmel New England-i, szinte kivétel nélkül protestáns vallású intellektuális, társadalmi és politikai reformerek („konzervatív" republikánus ellenfeleik – akik saját magukat a párt oszlopainak tekintették – „mugwump"-nak [vakondokoknak] csúfolták őket) gyakran az amerikai felső osztályokból kerültek ki. Hittek a szociális és politikai tervezésben – vagyis a társadalom általuk, felülről kezdeményezett reformjában. A populisták legtöbbnyire a középnyugati vagy déli államokból származtak, és az alsó osztályoktól kiinduló reformban (esetleg forradalomban) hittek. (Nem a legalsóktól, mert a populisták különösen délen szélsőségesen ellenezték a feketék szociális és politikai jogait; itt-ott a bevándorlókkal is szemben álltak.) Újabb egy évtizeddel

szentként tisztelt tárgyért. Amint a reformáció korának »vallásháborúi«-ban, a hitgyakorlás valamely módjának védelme itt is csupán az egyik, és ritkán a legfontosabb okot szolgáltatta arra, hogy fegyvert ragadjanak. Sosem szálltak volna csatába azért, mert a franciák vagy a köztársaságiak bezártak egy környékbeli kolostort, szélnek eresztettek egy káptalant, vagy koldusbotra juttatták a püspököket. Jobban izgatták magukat vallásos egyesületeik, fraternitásaik szétverése miatt, sokkal inkább fölzaklatta őket egy népünnepély betiltása vagy egy csodatévő kép eltávolítása."

később további fokozatos változás kezdődött. A Demokrata Párt – legnagyobbrészt, bár nem kizárólag délen szerzett ereje révén – átfogta és magába olvasztotta a populistákat, akiknek politikai pártja nagyjában-egészében eltűnt (ismét csak Minnesota kivételével). Ezzel egyidejűleg a Demokrata Párt vonzásköre kiterjedt az ipari munkásságra és a bevándorlók zömére. Körülbelül 1910-re a két párt közül nagyjából a liberálisabbikká vált (bár délen egyelőre nem). Ezalatt a progresszivizmus diadalt aratott, vagy legalábbis úgy tűnt: Theodore Roosevelt, Woodrow Wilson, Herbert Hoover mind haladók voltak. Ehhez még egy elem járult. 1900-ra, legkésőbb 1910-re megváltozott a haladók összetétele. Többé nem felső osztálybeli, reformszellemű és művelt republikánusok tették ki a nagy többséget. A szellemi foglalkozást űző amerikaiak – egy új jelenségnek számító osztály, az értelmiség tagjai, akiket nem származásuk, hanem eszméik és nézeteik jellemeznek – igen csekély kivétellel a politikai-társadalmi reformok támogatói és hívei, egy szóval haladók voltak.

Csakhogy ezek a liberális értelmiségiek, szabadfoglalkozásúak és liberális protestáns egyházi emberek még mindig a felülről vezényelt politikai és társadalmi reformokban hittek. Szellemileg többre tartották magukat, mint „a népet", amelyet segíteni és megreformálni kívántak – vagy legalábbis azt hitték, hogy ezt kívánják. (Ez a fajta szellemi rövidlátás vagy – sokszor az őszintétlenségig terjedő – tudathasadásosság azokra az értelmiségiekre, szélsőséges progresszívekre is jellemző, akik 1930-ban és azután beléptek a Kommunista Pártba, vagy legalábbis társutasaivá váltak.) Új uralkodó osztály, inkább szellemi és politikai, semmint társadalmi-gazdasági elit evidens tagjainak tekintették magukat; így nagy horderejű politikai mozgalmak vezetőivé váltak, amelyetet a nép követett, vagy követnie kellett volna. A haladáspártiak másik – maradandóbb következményű – fogyatékossága a választási és egyéb politikai reformokkal

kapcsolatos felvetéseikben és eredményeikben mutatkozott meg. Az 1910-es években politikai és szociális elképzeléseik nem ütköztek elég erős ellenállásba, így alkotmánymódosításokat valósíthattak meg (ami az amerikai alkotmány esetében nem könnyű): például a szenátorok előválasztását, amely a politikai eljárásrend további demokratizálására, ésszerűbbé, kevésbé megkötötté tételére irányult. Az a meggyőződés vezette őket, hogy az egyre szélesedő demokrácia elkerülhetetlenül és természetes módon még inkább kiterjeszti a szabadságot. Az ellenkezője történt: az előválasztások – és később további alkalmazásuk az elnökjelöltek kiválogatásában – aláásták, eldurvították a belpolitikát, még inkább rontottak rajta, sokszor demagógokat segítettek, és az eleve kétes népszerűség-hajhászást gyakorlatilag minden esetben hírverési vetélkedővé silányították.

Láthattuk, miként fémjelezte az Egyesült Államok első világháborús hadba lépését a haladáspártiak elsöprőnek tűnő győzelme. Ez csalókának bizonyult. Már a háború folyamán mutatkoztak a populisták és a haladók közötti megosztottság jelei. Sok populista – különösen a számottevő német és skandináv népességű középnyugati államokban – ellenezte a háborút. Az 1910-es évek végén egy további, az alkoholtilalomra vonatkozó alkotmánykiegészítéssel a legnagyobbrészt antiliberális protestantizmus diadalmaskodott (jóllehet haladók is támogatták). A húszas években szétzilálódott a haladók és a populisták korábbi szövetsége. A korszak néhány kimagasló amerikai közéleti személyisége – például Henry Ford vagy Calvin Coolidge – populista és haladó volt, az 1925-ös daytoni majomper azonban szembefordította a nagy populista William Jennings Bryant, a Biblia evolúcióellenes védelmezőjét a chicagói progresszív Clarence Darrow-val, aki a természettudományt harsogta a Biblia ellen. Egyes középnyugati és nyugati szövetségi államok populista törvényhozása olyan jogszabályokat hozott, amelyek

elborzasztották a liberálisokat (joggal); tankönyvcenzúrát vezetett be, és gyakran szélsőséges nacionalizmust hirdetett. 1930-ra a populizmus arcát már Grant Wood *Amerikai gótika* című festménye ábrázolta: rossz arcú, mosolytalan farmer házaspár, a férfi kezében vasvilla. Néhány év múlva a populisták és a haladáspártiak szakítása véglegessé vált. Huey Long, Charles Coughlin, az izolacionisták túlnyomó többsége és más populisták jelentették a nagy veszélyt Franklin Rooseveltre nézve. A megmaradt régi haladók internacionalista, míg a populisták nacionalista álláspontot képviseltek – sőt valamiféle amerikai nemzetiszocializmust.*

* Richard Hofstadter ismét tévedett az *Anti-Intellectualism in American Life* (Antiintellektualizmus az amerikai életben) lapjain, ahol a populizmust antiintellektualizmussal azonosította. Ez nem teljesen helytálló: az akkori amerikai (és más) populisták (miként a maiak is) tisztelettel kezeltek bizonyos értelmiségieket, akiket sajátjaiknak éreztek. (A szélsőségesen populista Joseph McCarthy egyes célpontjait „álértelmiségieknek" nevezte.) Ennél is többet mond, hogy bár a populisták nem kedvelték a tőkéseket, minden országban tisztelték és támogattak olyan milliomosokat, akiket magukhoz valónak láttak. (Természetesen nem internacionalista, hanem nacionalista milliomosokat.)

Ez Amerikában ötven évvel Európa után történt. Európában a népre való hivatkozás a tizenkilencedik század legnagyobb részében, de sok helyütt azután is baloldali, szocialista, esetenként kommunista gyakorlatnak számított. A *Le Peuple,* a *Populaire,* a *Volksstimme* stb. címet szocialista hírlapok és kiadványok viselték.* 1914-re azonban a nacionalista Mussolini új hírlapját *Popolo d'Italia* (Olaszország Népe), tíz év múlva pedig Hitler a sajátját *Völkischer Beobachter* (Népi Figyelő) névre keresztelte. (Az 1930-as években egy francia fasiszta sajtótermék, a *L'Ami du peuple* – A Nép Barátja – Marat 1790-es szennylapjának nevét vette föl.)

Ez a „néphez" folyamodás, a „nép" újmódi emlegetése a legtöbb esetben három elemet foglalt magában: idegengyűlöletet, annak sajátos válfajával, az antiszemitizmussal; nacionalizmust; valamint Németország befolyását. E populizmus prototípusa az osztrák. Az ausztriai zsidók lélekszáma a tizenkilencedik században (kiváltképpen Bécsben) nőtt; és ami ennél is jelentősebb, fokozódó jelenlétük nyomon követhető volt bizonyos szellemi pályákon, különösen a sajtóban. Az ellenszenv már Ausztriában sem elsősorban az ortodox és vallásos, hanem az asszimilált, gyakran többé nem is szigorúan vallásos zsidókkal szemben létezett. A művelt zsidók zöme (és a liberális nem zsidók legtöbbje) kívánatosnak tartotta az asszimilációt. Ez azonosulást jelentett az állammal és országgal, amelyben születtek, vagy ahol letelepedtek; jogi és politikai egyenlőségük logikus, természetes következményének tűnt. Az antiszemiták azonban különösen 1870 után nagyobb ellenséget és veszélyt éreztek a beilleszkedett zsidókban, mint a furcsa viseletű, gyakran visszatetsző megjelenésű és szokásaik révén szembeötlően idegen ortodoxokban. Az asszimilált zsidók befolyása – sőt egyáltalán a kilétük – nem mindig, nem könnyen volt felismerhető; az antiszemitáknak erre rá kellett ébreszteniük a népet – saját népüket, a nemzet minden osztályát. Mindmáig ebben áll az újkori antiszemitizmus lényege: valóban faji, de még inkább szellemi jellegű.* Az antiszemiták ösztönösen reagáltak így arra, amit ők a zsidók és szövetségeseik nem mindig látható, tehát alattomos befolyásának tartottak a nemzet szellemi és lelki életében: idegen, és legalábbis potenciálisan mérgező elemet, veszélyes oldószert, amely meggyöngíti vagy épp elpusztítja nemzetük szellemi és lelki lényegét.

A liberalizmus a legtöbb embernek filoszemitizmust is jelentett. Ugyanakkor mind többen, köztük egyes jó szándékúak is úgy látták, hogy a liberalizmus, a szabadság és egyenlőség kultusza veszélyezteti a világ rendjét. Így tehát 1870 után sok antiszemita konzervatív, de ez újfajta, populista színezetű konzervativizmus. Figyeljük meg egy katolikus és konzervatív sajtóorgánum, a *Vaterland* nyelvezetét – és hangvételét! –, miután az egyik vezető bécsi liberális napilap, a *Neues Wiener Tagblatt* 1885-ben elveszített egy sajtópert: „A nép szólott: és a nép

* Ez valamelyest – de csak valamelyest – a huszadik században is tovább élt (példa: a szovjet érdekszféra kommunista uralom alatti államainak hivatalos megnevezése 1945 után: „népi demokráciák").

* A szinte általános, tudósok és életrajzírói által is osztott véleménnyel ellentétben Hitler sem annyira fajgyűlölő, mint inkább szélsőséges nacionalista volt. Egy ízben kijelentette, hogy a zsidóság nem fizikai, hanem szellemi faj (lásd John Lukacs: *A történelmi Hitler,* Budapest, Európa, 1998).

hangja Isten hangja!" (Azelőtt egyetlen konzervatív sem beszélt volna így.) „A zsidó sajtóterroristákat elmarasztalták, rémuralmuknak vége!"*

Így tehát konzervatívok és liberálisok klasszikus tizenkilencedik századi vetélkedését körülbelül százhúsz esztendeje Ausztriában kezdte felülírni egy harmadik erő, amely ott keresztényszociálisnak nevezte magát (ebből a „keresztény" antiliberálist és zsidóellenest, a szociális pedig nacionalistát, nem pedig internacionalista szocialistát jelentett). Bécsben a Keresztényszociális Párt az 1890-es években a populista antiliberalizmus és antiszemitizmus hullámán jutott hatalomra (az antiszemitizmust a párt karizmatikus vezetője, Karl Lüger bécsi polgármester szította). Figyelemre méltó az akkoriban burjánzó antiliberális és zsidóellenes retorikában, hogy terjesztői és hívei már se nem konzervatívok, se nem arisztokratikusak, se nem hagyományőrzők. Nem reakciósok, hanem populisták. „Volk" és „völkisch", „nép" és „népi" már nem a baloldal szavai. Ez a populista retorika végül hozzájárult a Habsburgok birodalmának kikerülhetetlen válságához, és hatása hamarosan átterjedt az Ausztriához legközelebb álló népekre. Erőteljes befolyást gyakorolt az ifjú Hitler gondolkodására, aki – ne feledjük – nem Németországban, hanem osztrák földön született, és aki egész életében sok osztrák magatartásformát, hajlamot és szokást mutatott.

*

* Idézve in Brigitte Hamann: *Rudolf. A Trónörökös és a lázadó.* Budapest, Árkádia, 1990. Sok efféle példa akad, köztük egy új osztrák katolikus hírlap címe: *Österreichischer Volksfreund* (Osztrák Népbarát). Vagy vegyük az ókonzervatív Albert főherceget, aki így intette rokonát, a nyíltan liberális Rudolf trónörököst: „A *liberális* hajdan nagyvonalút, bőkezűt, nemes lelkű urat jelentett; no de ma?"

Ami a tizenkilencedik század utolsó két évtizedében Ausztriában történt, jelentősebb, mint a korabeli franciaországi Dreyfus-ügy. Dreyfus esete – mindmáig széles körben emlékezetes híre dacára – valójában nem populista jelenség. (Már azért sem, mert a francia munkások tömegeit nagyrészt hidegen hagyta.)

Még egyszer, utoljára írnom kell a modern antiszemitizmus történetéről, tisztáznom a kategóriákat – pontosabban: a hajlamait. A populizmus óhatatlanul nacionalista volt (és maradt). Mindmáig sokszor, bár nem feltétlenül antiszemita. A konzervatívok gyakran, de ismét nem feltétlenül, antiszemitábbak a liberálisoknál. (Legjobbjaik a huszadik században elvi alapokon ellenezték az antiszemitizmust, elborzadtak a zsidók üldözésétől, elnyomásától és kiirtásától.) Száz esztendővel ezelőtt még létezett a zsidógyűlölet reakciós, konzervatív és vallásos válfaja. Ez ma Nyugaton nagyrészt kihalt; de Franciaországban a Dreyfus-ügy előtt, alatt, sőt még után is működött: különféle, jobbára társadalmi és vallási, kevésbé populista vagy nemzeti okokból inkább judeofóbia volt, mint antiszemitizmus. Fő elemét a zsidó jelenléttől és befolyástól való félelem alkotta; amikor pedig gyűlöletbe csapott át, az a mélyebben lappangó félelemnek tulajdonítható. (Hitler esete ennek az ellenkezője.)

Párizsban 1886-ban adták ki a katolikus és konzervatív Édouard Drumont *La France juive* (A zsidó Franciaország) című könyvét. (Ma már nehezen föllelhető; a világ sok nagy könyvtárából eltűnt.) Szerzője kifejtette, hogy a francia harmadik köztársaság politikai-szellemi életét zsidók szőtték át, népesítették be, és immár nagyrészt ők irányítják. 1888-ban Drumont egy másik, még kevésbé ismert és még kevésbé hozzáférhető írása következett: *La fin d'un monde* (Egy világ vége). Ez témájául már nem egyszerűen a meghökkentő felismerést választotta, miszerint a zsidók átható befolyást gyakorolnak Párizs szellemi, politikai és társadalmi életére (ebben a

fontossági sorrendben): hanem azt, hogy az efféle kártékony befolyás nem kevesebbet jelent, mint egy világ, egy egész világ végét, a keresztény Franciaországét, egy olyan világét, amelyet valaha keresztények kormányoztak. (A kötet egy ideig szépen fogyott, méghozzá nemcsak Franciaországban, hanem Németországban és Ausztriában is.) Drumont dühe immár nem annyira a zsidók, mint inkább azon franciák és más európai keresztények ellen irányult, akik nem látták ezt, és semmit sem tettek ellene.* Drumont-nal a támadások és pocskondiázások nyomán hamarosan senki sem törődött, könyve feledésbe merült. Ehhez azonban némi idő kellett, és 1895 a Dreyfusszal szembeni perben a francia zsidógyűlölet kirobbanó példáját hozta. Mire pedig a Dreyfus ellen emelt vádak összeomlottak – ez néhány évnél több időbe telt –, a judeofóbia sok francia szellemét megmérgezte: számos katolikusét, sok megmaradt arisztokratáét, katonatisztét, konzervatívét, diákét.

A Dreyfus-ellenesek mégsem voltak populisták. Nagyjából akkoriban bontott zászlót Charles Maurras nagy hatású jobboldali pártja és mozgalma, az Action Française. Maurras monarchista, antirepublikánus és antidemokratikus elveket vallott. („A demokrácia puszta számok alapján kormányzás" – írta.) Világos és csípős prózáját sok francia értelmiségi csodálta. Zsidóutálata jó néhány franciának (végső soron neki is) igen

* Drumont azt írta, az Osztrák–Magyar Monarchia „még Franciaországnál is jobban elzsidósodott." Számszerűen ez igaz is. A szerző támadta a liberális Rudolf koronaherceget és sleppjét. Néhány hónappal a Drumont-könyv megjelenése után, 1889. január 30-án Rudolf a mayerlingi kastélyban megölte magát és nemrég óta kedvesét, Vetsera Máriát. Újabb néhány hónap múlva egy német határ menti osztrák kisvárosban megszületett Adolf Hitler. Mayerling után negyvennégy évvel, 1933. január 30-án Hitler a német konzervatívok segítségével birodalmi kancellárrá vált.

sokat ártott. El kell ismernünk azonban, hogy a Dreyfus-ellenesség és az Action Française valóban szélsőjobboldali, nem populista, nem totalitárius jelenség, egyáltalán nem nemzetiszocialista, és természetesen nem németbarát – még ha hatása utóbb sajnos Németországnak meg Hitlernek kedvezett is.

Egy nemzedékkel később, 1931-ben Georges Bernanos a Drumont iránti csodálattól és sorsa miatti sajnálattól hajtva írt egy könyvet: *La grande peur des bien-pensants,* azaz A helyezkedők nagy félelme. A helyezkedők, vagyis konformisták, konvencionális gondolkodásúak közé tartoztak szép számmal azok a valójában vagy névleg katolikusok, akik igyekeztek figyelmen kívül hagyni Drumont-t. Bernanos nem a zsidókra, hanem a franciák gyávaságára haragudott. Mélységesen katolikus, tradicionalista, hazafi volt, de egyáltalán nem nacionalista. Sőt a „nacionalizmus"-ról így beszélt: „az a kollektív nacionalista mohóság, amely a haza fogalmát a népállam bálványává aljasítja." Nem sokan látták a gonosz lángelmét, Hitler veszélyességét olyan világosan, mint Bernanos. (A Bernanost tisztelő Charles de Gaulle ismerte föl ezt.)

Hazafiak és nacionalisták; reakciósok és populisták – a második világháborúban mindvégig megtalálhatók a bizonyítékai, hogy ezek nem puszta agyszülemények vagy nevezéktani különbségtételek. Föllelhetők Franciaországban, a francia nemzetiszocialisták akkori (meg a háború előtti és utáni) tevékenységében, akik hitüket, reményeiket és óhajaikat Németország győzelméhez kötötték. Nacionalista forradalmat reméltek, nem pedig a tekintélyuralom restaurációját. Inkább az utóbbihoz hasonlított a vichyi Franciaország, amelyről a francia nemzetiszocialisták gyakran vitriolosan írtak: Vichy idejétmúlt, csupa vénasszony a porlepte nippjeivel, kapzsi papság és macskahúgyszag. (Ebben rejlett némi igazság – a konzervatívok gyöngesége, legyen szó bár a francia Pétainről, a német Papenről vagy,

mondjuk, az ohiói Taftról: félelmük a baloldaltól, és abból eredő képtelenségük arra, hogy elhatárolódjanak a szélsőséges nacionalistáktól – de, miként minden emberi besorolás vagy meghatározás, a patrióták és a nacionalisták közötti különbségtétel is ritkán százszázalékos.) Most azonban szeretnék rávilágítani egy tendenciára, olyan elemre, amely mind a francia, mind más európai nemzetiszocialisták körében érvényesült, és eddig nem kapott kellő figyelmet. Ez Németország befolyása és vonzóereje, amely nem írható egyszerűen a háború alatti kollaboráns opportunizmus számlájára. Robert Brasillach, a legragyogóbb eszű kollaboráns értelmiségi így fakadt ki 1945-ben, amikor hazaárulásért perbe fogták: „Lefeküdtünk a németekkel, és jólesett." Charles de Gaulle talán ezért utasította el vezető francia értelmiségiek levele ellenére a halálra ítélt Brasillach kegyelmi kérvényét. (Több mint ötven esztendővel később, éppen a mi időnkben Jean-Marie Le Pen Nemzeti Frontja *kegyelettel emlékezik Brasillachra.*) Hatvan évvel 1945 után pedig világszerte, annyira eltérő országokban, mint Olaszország, Magyarország, Románia, Belgium, Argentína, vagy akár az Egyesült Államok, jóformán *minden* szélsőséges nacionalista párt és mozgalom közös nevezője a nemegyszer leplezetlen elismerés a hitleri Németország, a világ hajdani (vagy örök érvényű?) igazi harmadik ereje iránt, amely felülmúlta mind a kapitalizmust, mind a kommunizmust.

Míg a tizenkilencedik században a republikanizmus Európa-szerte magában foglalta a franciabarátságot, az első világháború után a nacionalizmus sok helyütt gyakran németpártolást jelentett. (A New England-i haladók közé már az 1890-es években nagyrészt angolbarátok tartoztak, a populistákhoz sokszor angolellenesek.) A második világháború idején törésvonal jött létre, amely a világ legkülönfélébb társadalmait anglofilekre és germanofilekre osztotta: a felső középosztály gyakran angol-

barátokból, az alsó középosztály németpártiakból állt. A nemzetiszocialista Németország ifjú volt; a liberális demokráciák – monarchiáikról és arisztokráciájukról nem is szólva – öregek...

És most ejtsünk még egy szót a modern nacionalizmus jelenségéről, minthogy elválaszthatatlan nemzet és állam különbözőségének felismerésétől.

Az állam az újkor egyik teremtménye. Hatalma nőttön-nőtt, helyenként előbb-utóbb szörnyűségesen bürokratikussá vált. Mégis – és ezt nem sokan látják, bizony azok közül sem, akik „totális állam"-ról locsognak – az államhatalom ma már gyöngül, a nacionalizmus vonzóereje nem.

Hitler tudta ezt: többször is idéztem ifjúságára vonatkozó kijelentését a *Mein Kampf*-ból: „Nacionalista voltam, nem hazafi." Ismét jellemző, hogy Ausztriában a „nemzeti" és a „nacionalista" németbarátot jelentett, mégpedig nem csak a soknemzetiségű Habsburg monarchia és állam idején. Az osztrák „nacionalisták" jóval a második világháború előtt valamiféle uniót kívántak Németországgal a független osztrák állam rovására. Ez annyira különböző helyekre ugyancsak érvényes, mint a második világháború alatti Norvégia, Magyarország vagy más államok: a „nemzeti" és a „nacionalista" gyakran németbarátnak felelt meg.

Nacionalizmus hazafiság helyett, a nemzet az állam helyett, és persze populizmus a liberális demokrácia helyett. Akad erre példa még az Egyesült Államok szélsőséges csoportjai között is, amelyek gyűlölik a „kormányt" – vagyis az államot. Láthattuk, hogy míg az igazi hazafiság védelmező, a nacionalizmus támadó; a hazafiság egy bizonyos ország és sajátos hagyományai szeretete; a nacionalizmus valami kevésbé kézzelfogható dolog szeretete, egy „nép" mítoszáé, sok minden igazolása, a vallás politikai és ideológiai helyettesítője; egyszerre újkori és populista. Az arisztokratikus nacionalizmus önellentmondás, hiszen

az európai arisztokrácia zöme legalább a tizenhetedik század végétől éppúgy kozmopolita, mint nemzeti. A demokratikus nacionalizmus későbbi jelenség. Ez egy ideig nem okozott komoly gondot. Nagy forradalmakban és csatákban győzött, a nemzeti összetartás néhány szép példáját szolgáltatta. Százötven évvel ezelőtt nem sok értelme lett volna nacionalizmus és patriotizmus megkülönböztetésének. Sokak gondolkodásában és érzelemvilágában még ma is gyakran átfedi egymást a kettő. Mégis tisztában kell lennünk különbözőségükkel a populizmus jelensége miatt, amely a régimódi hazafisággal ellentétben elválaszthatatlan a nép mítoszától. A populizmus népimádó, a hazafiság nem az. A hazafi lehet kozmopolita (kulturálisan bizonyosan), de a populista óhatatlanul valamiképpen nacionalista. A patriotizmus kevésbé rasszista, mint a populizmus. Egy hazafi valószínűleg nem zár ki egy más eredetűt a közösségből, amelyben eddig egymás mellett élt vele, és jó néhány éve ismerőse; egy populista viszont alighanem mindig gyanakvással tekint arra, aki nem az ő fajtájához tartozónak látszik.

A hazafi nem feltétlenül konzervatív; akár liberális is lehet – többé-kevésbé, bár nem mindentől elvonatkoztatva. A huszadik században egy nacionalista aligha lehetett liberális. A tizenkilencedik század tele volt liberális nacionalistákkal, némelyikük lelkesítő és nemes egyéniség (Kossuth, Garibaldi). A bevett nézet szerint a liberalizmus csillaga a szocializmus feltűnése miatt halványult el és hanyatlott le, a liberálisok, akik eredetileg fenntartásokkal viseltettek a túlzott demokrácia iránt, demokratákká, majd szocialistákká váltak, elfogadták az állam gazdasági, művelődési, szociális beavatkozásának haladó eszméit. Ez igaz, de nem teljesen. A liberális vonzóerőt a nacionalizmus, nem pedig a szocializmus oltotta ki. A liberálisok lába alól nem azért csúszott ki a talaj, mert nem voltak eléggé szocialisták, hanem

azért, mert elégtelenül nacionalisták voltak (vagy legalábbis azoknak mutatkoztak).

Mivel a nacionalizmus törzsi és faji elemeket hangsúlyoz, mélyen és atavisztikusan természetesnek, emberinek látszik. Mégsem csak az a baj, hogy a nacionalizmus antihumanista lehet, és gyakran embertelen, hanem az is, hogy az emberi természettel kapcsolatban egy hibás feltevésből indul ki. Természetes, ha valaki szereti a népet, de kizáró; kevésbé könyörületes, kevésbé mélyen emberi, mint a hagyományokból eredő hazaszeretet, amely rokonságban áll a családszeretettel. A nacionalizmus énközpontú és önző – mert az emberi szeretet nem önmagunk, hanem *valaki más* szeretete.* A hazafiság mindig több pusztán biológiai kötődésnél – mert a könyörületes, felebaráti szeretet emberi, nem pedig csupán „természetes". A nem emberi természet nem ismer felebarátot, és nem mutat könyörületet.

* A meggyőződéses nacionalista nem csak azokkal az emberekkel bizalmatlan, akiket idegeneknek lát; még inkább gyanakodhat a saját fajtájához tartozókra, és „árulók"-nak bélyegezheti őket – mármint azokat, akik nem értenek egyet az ő nacionalista nézeteivel.

2

1914: a tegnap világa?

A régimódi (az úri viselkedéstől oly gyakran elválaszthatatlan) hazafiság maradványai még az első világháború katasztrófáját is átvészelték. A nacionalizmus és populizmus kiáradása azonban már a háborús évek előtt jelentkezett, uralta azokat, utánuk példátlanul magasra csapott, majd a második világháború alatt is. Azt követően – itt-ott, valamelyest – visszahúzódni látszott, de továbbra is létezik, gyakran nem az események látható felszínén, csak alatta. Szó sincs róla, hogy a végéhez közelednénk.

De nézzük ismét 1914-et és az azt megelőző világot. Kezdjük egy ellentmondásos benyomással. Számtalan memoár, és sok figyelmes szemlélő emlékezete szerint a nagy háború hirtelen-váratlan módon, derült égből villámcsapásként sújtott le. Komoly történészek és mások, akik egész könyvtárpolcokat töltöttek meg a háború eredetéről szóló tanulmányaikkal, mégis tudták, hogy Európa egén már jóval 1914 előtt vészjósló felhők gomolyogtak; hogy bizonyos szempontból nem a háború kitörése jelentett meglepetést, hanem az, hogy nem korábban következett be. Ez nem csak benyomás: a korszak diplomáciatörténetéhez, az államközi kapcsolatok históriájához tartozik.

Kínálkozik egy magyarázat erre az ellentmondásra. Azok az államférfiak, diplomaták, politikusok, tábornokok, uralkodók, akik úgy döntöttek, hogy ha háború kell, hát legyen most háború, egészen más háborút képzeltek el, mint amilyen azután lett. Téves számításaik nyilvánvalóak; 1914-ben valamilyen formában minden állam minden tanácskozásában léteztek.

De minden emberi eseménynek többféle oka van; és az emberi események ok-okozati kapcsolata nem felel meg a mechanikus okság ok-okozati kapcsolatainak. És nem igazán elegendő megbizonyosodnunk az események kórfejlődéséről (amiként a testi betegségeknél sem); meg kell próbálnunk, hogy kóroktanukról is kiderítsünk valamit. Ebben azonban gyakran nem sokkal messzebbre vagy mélyebbre jutunk, mint az okok egyes tüneteinek felismeréséig. Ekkor meg kell kérdőjeleznünk azoknak a – természetes, értékes, nem is annyira rövidlátó, széles körben elfogadott, sőt akár maradandó – nézeteit, akik úgy tekintettek, és tekintenek ma is vissza az 1914 előtti világra, mint valami aranykorra; ennek következtében az első világháborút az emberiség történelmének (legalábbis az európai emberiségének) egyik legsúlyosabb szerencsétlenségeként tartják számon. Akad igazság ebben az aranykoros képben – például Stefan Zweig *A tegnap világa* című, remek könyvében –, de nem elégséges.

Valljuk be, hogy a tegnap világában (e sorok írásakor két-három nemzedékkel tegnapjaink előtt) bőven akadt, ami elcsúfítsa. Ruha- és egyéb divatok, lakásdíszek, enteriőrök; a gyárakban dolgozó tömegek siralmas munkakörülményei; a nagyvárosok sötét mellékutcái éppúgy, mint a felső tízezer körülkerített rezidenciáinak, életterének légköre – valóban elszakadni kezdett a kor a késő viktoriánus nehézkességtől, a burzsoázia súlyos drapériáitól, de nem nagyon. A társadalom nem érezte biztonságban magát. Angliában az Edward-kor vajmi csekély javulást jelentett Viktória korához képest. A társadalom még önmagában is elbizonytalanodott – nem merevsége, hanem éppen fokozódó ingatagsága miatt. A viktoriánus idők után lendületesebb, verőfényesebb edwardi évek következtek, de nem tarthattak sokáig. Néhány történész látta ezt (gondoljunk George Dangerfield kitűnő könyvére: *The Strange Death of Liberal England* – A liberális Anglia különös halála); de mindez mélyebbre hatott és

szélesebbre terjedt az anarchizmus, szocializmus, sztrájkok, társadalmi nyugtalanság létezésénél és tüneteinél. Már 1914 előtt kikezdte a tőkés rendet (avagy rendzavart). A társadalmi mozgékonyság fölgyorsult – például sok zsidó egyre magasabb szintre vagy legalábbis a társadalom felsőbb intézményeibe emelkedett. De a nemzeti és népi antiszemitizmus létezését majd mindenki csak ősi előítéletek elmaradott csökevényének, rosszízű múltbeli reakcióknak tekintette. Tévedtek. Egy szó, mint száz, semmi sem tart örökké, de háború ide vagy oda, az 1914 előtti világ nem tarthatott volna sokáig.

A történészek továbbra is vitatkoznak az első világháború eredetén. Igyekeznek pontosan megállapítani a háború kitöréséért a kormányokat terhelő felelősséget, a felelősség helyes megoszlását. Császárok, cárok, királyok; miniszterelnökök, külügyminiszterek, hadügyminiszterek; tengernagyok, tábornokok, vezérkari főnökök; nagykövetek, követek stb. stb. szerint. Azt már tudjuk, hogy az európai államok még akkoriban is félig-meddig arisztokratikus és felső osztálybeli rendszere elszámította magát: a szándékolatlan következmények megdöbbentő esete ez. Azt is tudjuk, hogy a háború utániak érthető módon a korabeli vezetőket hibáztatták. Ezek döntöttek a háború mellett – némelyikük igencsak készségesen, mások inkább vonakodva –, de aztán kiderült, hogy ez nem az a háború, amelyet akartak, amilyenre gondoltak. Van azonban valami 1914-gyel kapcsolatban, ami csak itt-ott kapott kellő figyelmet. 1914 *látszólag* valóban az utolsó eset, amikor milliókat hajtottak vágóhídra, vezettek katasztrófába önmagukkal elfoglalt uralkodóik, vagy akár hanyatló, hibás felső osztályaik. De vajon ezek a milliók nem készséggel, lelkesen vonultak-e hadba? Éppolyan tévesen ítélték meg a háborút, mint uraik. Ezek is, azok is a legutóbbi háborúkból, az 1870-es, 1900 körüli vagy még későbbi rövid háborúkból indultak ki, amelyekre emlékeztek vagy

amelyekről hallottak. Erősebben, nem pedig kevésbé nacionalistán gondolkodtak, mint az előttük járt generációk. A közoktatás és írni-olvasni tudás előrehaladása jóvoltából már az alsóbb osztályok is olvastak újságot. Továbbra is vizsgálandó a különféle nemzeti hírlapok 1914-es és 1914 előtti felelőssége. Teret kellene engedni a francia, német, osztrák, brit, orosz stb. újságok, retorikájuk, hangnemük elmélyült tanulmányozásának és összevetésének (nem is beszélve az 1917-es amerikai sajtóról). A retorika lényeges, mert nem csak a gondolat eredményez szavakat; a frázisok, szónoklatok, jelmondatok, szavak visszacsengenek a gondolatokba; mi több, gyakran gondolatokat szülnek. Az 1914-es újságokat (és sok egyéb kiadványt), tulajdonosaikat, szerkesztőiket, cikkíróikat éppúgy felelősség terheli a bekövetkezett katasztrófáért, mint nagyköveteket, tábornokokat vagy minisztereket. Amiként olvasóikat is, az európai néptömegeket, mivel javarészt elhitték, amit az újságokban olvastak. Nacionalizmusuk hitvallássá vált – átjárta elméjüket, sőt a szívüket is –, valláspótlékká, amely régi gyökerekből sarjadt, de újfajta hevességet mutatott. Ez a gondolkodásmód beférkőzött az események struktúrájába. Ennek az elemnek az államok urai is tudatában voltak.

Az 1914-es retorika tanulmányozása talán már régen esedékes; mindenesetre leírható, sőt definiálható. Kevésbé definiálható ama lelkesedés – átmeneti – állapota és mértéke, amellyel 1914-ben oly sok férfi válaszolt a fegyverbe szólításra. Abban is a régi világrend jóval 1914 előtti megbomlásának tünetét láthatjuk. A polgári életforma már 1914 előtt megszürkült, lendületét veszítette. Sok fiatalember számára megkönnyebbülést jelentett a hadba vonulás. Megkönnyebbülésük mögött ugyanakkor – hamisítatlan, jól bevált és kézenfekvő – gyűlölködő indulat is feszült. A nemzet ellenségeit utálni jobbnak, egészségesebbnek, biztonságosabbnak tűnt, mint saját társadalmi

rendjüket és annak hibáit. A nacionalista gyűlölet erősebb az osztálygyűlöletnél. Az 1914-ben háborúra vállalkozó uralkodók, kormányok és államok érzéseiben nem annyira a gyűlölet, mint inkább a félelem dominált: a félelem, hogy ha nem választják – mégoly vonakodva – most a háborút, akkor később e kormányok és államok sokkal nagyobb veszélyeknek teszik ki magukat. Ez a félelem és gyűlölet azután borzalmas következményekhez vezetett. Mégis megkockáztathatjuk – talán – a gondolatot, hogy a megrettentek éppolyan felelősséget viselnek a következményekért, mint a gyűlölködők, hogy a (tegnap vagy ma) félelmet tanácsolók és szítók nem feltétlenül rosszabbak a gyűlölet gerjesztőinél és terjesztőinél.

*

Az első világháború (mint szinte minden háború) természetesen rengeteg nem várt következménnyel járt. Többek között a világ további demokratizálódása irányába hatott.

Egyes emberek (köztük jól ismert nevűek) 1914 előtt kijelentették, hogy a háborúk, különösen a nagy háborúk lehetetlenné vagy legalábbis valószínűtlenné válnak. Költségességük miatt valószínűtlenek – írta egy orosz zsidó bankár (Ivan Sz. Bloh); érvelése mintha magát a cárt is lenyűgözte volna, és a huszadik század első évtizedében némi befolyást gyakorolt nemzetközi szervezetekre (például a hágai Nemzetközi Bíróságra). Nagy háborúk a politikai és társadalmi haladás miatt már valószínűtlenek – ezt pedig Norman Angell angol liberális filozófus vetette papírra 1912-ben. Bloh és Angell tévedtek. Az ifjú Winston Churchill jóval 1914 előtt azt írta, hogy a népek borzalmasabb háborúkat vívnak majd egymással, mint a monarchiák a múltban. Természetesen ez történt 1914-ben, majd egyre inkább a következő szörnyűséges esztendőkben, amikor egész népek

rontottak-uszultak egymásra. Azért írom, hogy „uszultak", mert voltak, akik tudatosan lázították őket. A sajtó nacionalista retorikája mellett a legfejlettebb demokratikus államok, azaz Nagy-Britannia és az USA kormánya szükségesnek látta, hogy 1917-re jókora propagandaminisztériumot létesítsen (Nagy-Britanniában ténylegesen Propagandaminisztériumnak, az Egyesült Államokban Creel-bizottságnak nevezték). Kiadványaik hemzsegtek a túlzásoktól, nemegyszer szemenszedett hazugságoktól. (A „propaganda" ma alkalmazott, hivatalos állami főhatóság létrehozását magában foglaló jelentése 1917-ből ered.)

E publikációk sajnálatos, bár csupán átmeneti hatást fejtettek ki. Némi időbe tellett, amíg a háborús propagandával szembeni reakció széles körben elterjedt Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban (ez a fajta szkepticizmus aztán Hitler malmára hajtotta a vizet az 1930-as években). De a háború során egész társadalmak nem átmeneti, hanem maradandó átalakulása zajlott le. Mindenfajta ember lépett vagy került külső hatásra följebb a társadalmi ranglétrán. A háború óriási lökést adott a női egyenjogúság ügyének. A nőket, megint csak különösen Nagy-Britanniában, de az Egyesült Államokban is mindenféle szakmákban és szolgáltatásokban, addig elképzelhetetlen állásokban foglalkoztatták. A nők választójogosultsága nem sokkal a háború után megoldódott; attól fogva a nők szavazhattak, emellett mindkét országban bekerülhettek a törvényhozásba, az USA-ban egyes esetekben kormányzói hivatalt is betölthettek. Közben Európa-szerte mindinkább repedeztek az osztályokat elkülönítő korlátok; de hát a háború szinte mindig a társadalmi mobilitás hathatós, ha nem is okvetlenül kiszámítható eszköze.

Mielőtt továbblépnénk, ne feledjük: a történelem sosem egysíkú. Az első világháború alatt még túlnyomórészt hatályban maradtak a régi rend bizonyos feltételei. Roppant nemzeti hadseregek harcoltak roppant nemzeti hadseregekkel szemben, de

még nem hadakoztak a polgári lakosság ellen. A kormányok mindinkább bevonták a háborús erőfeszítésekbe a civileket; az ostromgyűrűbe zárt településeken élők szenvedtek és éheztek, de üldözésükre, elűzésükre, meggyilkolásukra ritkán, mindössze néhány esetben került sor. (Ezek közé tartoztak a nagyvárosok elleni első, leginkább német bombázások; kereskedelmi és utasszállító hajók elsüllyesztése; Párizs 1918-as nehéztüzérségi lövetése stb.) Az államok közötti hadviselés korlátai, amelyek Európában 1650 körül kezdtek általánossá válni, itt-ott még mindig érvényesültek. Az 1914-es hadüzenetek előtt, közben és után itt-ott előfordult a lovagias, úriemberhez méltó magatartás néhány, mai szemmel megbecsülésre méltó epizódja, különösen olyan államok viszonylatában, amelyek nem számítottak egymás hagyományos ellenségeinek. De sajnos nem sok efféle akadt – csupán szabályt erősítő kivételek.

„Újkor”?

Vessünk egy pillantást a „modern” melléknév (sőt inkább kategória) különös fejlődésére – figyelmen kívül hagyva újabb keletű és csekély értelmű főnévi alkalmazását, a „modernizáció”-t.

A „modern” két, mindinkább szétváló jelentéssel bír. Ezek közül az (alapjában véve helyes) első körülbelül ötszáz éve tűnt föl az angolban. Valami hasonlót takart, mint latin eredetije, a „hodiernus”, illetve késő latin „modernus”: „mai”, „időszerű”, „helyénvaló”. (Shakespeare „köznapi”, „közönséges”, „mindennapos” jelentésben használta.) Az *Ancient and Modern*, azaz „Ősi és modern” párosítás nem sokkal később, a tizenhetedik század elején került elő zsoltárok és liturgikus szövegek kapcsán. A tizenhetedik század végére, a történelmi tudat kialakulásának köszönhetően a „modern”, vagyis „újkori” átfogó történelmi kategóriává vált: ókor, középkor és újkor a történelem három korszaka. Háromszáz évvel később talán bírálat érheti ezt a burkolt feltételezést, vagy legalábbis sugalmazást: hogy az újkor (a „modern”, „mai”, „haladó” kor) örökké fog tartani. Még a hanyatlás és bukás nagy történészei, így Gibbon és mások sem tudták szkeptikusan kezelni. Természetesen ugyanígy tett a haladás eszméjének minden gondolkodó – vagy meggondolatlan – híve. Mi már (legalábbis néhányan) idősebbek vagyunk, jobban ismerjük (vagy legalább ismernünk kéne) a történelmet, miközben tovább-botorkálunk a „haladás” mind hepehupásabb útján. Láthatjuk, hogy az elmúlt ötszáz év önmagában véve egy nagy történelmi korszakot alkotott, amelynek most nagyjából vége; és egyelőre nem sokat számít, hogy újkornak, európai kornak, atlanti kornak vagy a polgárság korának nevezzük-e. Ebben (de csak ebben) az értelemben a sántító „posztmodern” melléknév tartalmaz némi jelentést.

A „modernizmus”, „modernista” és „modernizál” az eredeti „modern” további szósarjadékai, amelyeket a tizennyolcadik–tizenkilencedik században és a huszadik elején csak elvétve alkalmaztak. Az első világháború előtt, alatt és különösen utána azonban a „modern” újabb jelentést (talán jelleget is) öltött magára – kivált a művészet, életmód, divat, viselkedés terén. Most ezzel kívánok foglalkozni. A festészetben, lakberendezésben, szépirodalomban, építészetben vagy zenében egyaránt virágzó „modern művészet” az 1920-as években terjedt el. A „modern” helyeslő, kedvező szóvá változott, különösen az Egyesült Államokban, ahol a „modern nő”, „modern lány” valami hasonlót, vagy akár azonosat jelentett, mint az „all-American”, azaz „ízig-vérig amerikai” (míg Nagy-Britanniában és Európában a „modern” efféle alkalmazása néha enyhén kritikusan hangzott).

Ez nagyrészt, ha nem is épp teljesen az első világháború ellenhatásaként jelentkezett; de több is rejlett benne. A forradalom, a polgári értékvilágtól való elszakadás iránti vágy jóval 1914 előtt mozgolódni kezdett az elmékben. „A művész a fajta antennája” – írta Ezra Pound 1912-ben, a háború előtt; majd pedig 1914-ben így kiáltott föl: „Make it new!” „Újat csinálj!” Az elsőben nem tévedett – bár csak rövid ideig,* a másodikban igen. „Újat csinálj”? Ez a forradalmi „újjáalkotást”, a múlttól való egyértelmű (egyértelmű? még inkább teljes) elszakadást célozta. Mindenesetre Picasso és mások megelőlegezték a há-

* Azért csak rövid ideig, mert a huszadik század folyamán a sajtónyilvánosság betolakodása összezavarta és megrontotta azt, ami a szellemi mozgalmaknál és művészi alkotásoknál a múltban hitelesnek számított. Ekkorra a művészet, pontosabban inkább a művészek elválaszthatatlanul a kommersz szellemiséggel manipuláló nyilvánosság függvényévé váltak.

borút, a régi világ összeomlását, bár ők csupán tünetei egy összeomlásnak. A kubizmus és a vorticizmus, Satie vagy Sztravinszkij, Strindberg vagy Hamsun – némelyikük kiváló művész – mintegy előre jelezte a nagy földindulást. A különbség, a távolság mélysége azonban például az 1906-os Picasso és az 1902-es Pissarro között jóval nagyobb, mint Picasso és, mondjuk, az előző évszázadbeli Delacroix között.

Igen, a polgári világnak sok mindenért kellett felelnie. De a polgáriság gyűlölőinek úgyszintén. Mint oly sokszor megesik, a forradalmárok *hitték*, hogy ők forradalmárok, hogy „újak"; holott ezzel leginkább önbizalmukat keresték, a könnyebbik utat választották (lásd azokat a „modern" vagy „absztrakt" festőket, akik nemcsak az „ábrázolást", hanem magát a rajzolást mint eszközt is elvetették). Összegezve, a „modern művészek" zöme gyakran rosszabbat produkált annál, amit a háta mögött hagyott. Igaz, az utóbbi változtatásra, méghozzá gyökeres változtatásra, nem pedig pusztán rekonstrukcióra szorult; ám amit sok „modern" művész a romokon létrehozott, az már nemcsak destruktívnak, hanem tiszavirág-életűnek is bizonyult.

A „modern művészet"-nek nagyrészt vége. A „modern" valaha pozitív és vonzó értelme nagyjában-egészében – természetesen akadnak kivételek – immár múlóban. 1914-et megelőző előfutárai – a szecesszió, Gaudí, Frank Lloyd Wright stb. – mára csupán korstílustermékek, olyasfélék, mint Aubrey Beardsley, kificamodottak és – legalábbis javarészt – csúnyák. Ráadásul – legalábbis nagyrészt – értelmetlenek is. Egy példa: hasonlítsuk össze James Joyce valamelyik remekművét, a *Dublini emberek*-et vagy az *Ifjúkori önarckép*-et a háború utáni, 1922-es *Ulysses*-szel, amelyet mindmostanáig a modern prózairodalom szinte egyetemes ikonjaként fogadnak el. Mégis az *Ulysses* porosodott be, nem az előző kettő. Ha végiggondoljuk, a modern művészet nagyrészt kudarcot vallott; epizód maradt, tünet, egyebek között

egy összeomló civilizációé. Ma már láthatja, aki hajlandó kinyitni a szemét. Az 1920-as évek valójában a huszadik század *egyetlen* modern évtizedét jelentik. Talán különösen a zenében, festészetben, szobrászatban, építészetben. (Vegyük például az akkori amerikai könnyűzene nemegyszer gyönyörűen hangzó rövid számait. A fordulópont 1950 körül következett be.) Azután a populizmus és a brutalitás diadalmaskodott – legalábbis egy időre... Ezt bizonyítják az 1960-as évek, amelyek nem egyebek, mint az 1920-as évek harsány, nyers, mesterkélt és túlhajtott utánzatai, visszfényei. Hatásuk azonban egyre szélesebb körre terjedt, életmódbeli és építési normákat, mintákat érintett, szétzilálta a jó modort, a családot, a házasságot, a nők iránti tiszteletet – lassanként fölszámolt egy egész, immár múltba süllyedő civilizációt.

Tévedés azt hinni, hogy mindezek a változások drasztikus és új anyagi körülmények következményei, hogy a természettudományos felfogás alkalmazásából fakadnak. Nem a fotográfia feltalálása idézett elő (jó negyven év múlva) változást a nagy festők látásmódjában, majd módszereiben. Az „impresszionizmus" – amely egyebek között abból a (nem mindig tudatos!) felismerésből indult ki, hogy ami látható, az elválaszthatatlan a látás (alkotó-) tevékenységétől* – nem előfutára a „modern művészetnek", vagy legalábbis kevésbé az, mint inkább utolsó csillogó fejezete az újkor nagy ábrázolási hagyományának, amely a reneszánsszal (illetve itt-ott korábban) kezdődött. Nem a fonográf, nem a zene technikai reprodukálása hozta magával a zenei impresszionizmust, amely nélkül a modern szórakoztató zene fülbemászó, briliáns, kifinomult harmóniáiból nem maradna más, csak tinglitangli klimpírozás. Nem önmagában a film, a

* Azaz: abból a (megint csak nem mindig tudatos) felismerésből, miszerint az emberi elme ténylegesen gazdagodhat azáltal, ha felfogja korlátait.

mozi idézte elő a mély változást, amely a huszadik század derekára milliók, különösen a fiatalok gondolkodásmódját befolyásolta: nagyrészt szóbeliből nagyrészt (és felszínesen) képibe fordította át a fantáziát. A technika mindehhez hozzájárult, de csak hozzájárult.

Elég, ha megnézzük az orosz forradalom idejének „forradalmi", „radikális", „szupermodern" plakátjait: ragyogó ablakú, hatalmas gyárak, gigászi kéményeik diadalmasan, sokat ígérően ontják a füstöt a magasba, a fekete nagyvárosok fölé. Avíttabbak (és annak is látszanak), mint egy százötven éve (akár kézzel, akár esetleg géppel) gyártott olcsó porceláncsésze.

Az orosz forradalom: irtózatos kudarc

Némelyik történész szerint 1917-ben maga az első világháború természete változott meg. Ez igaz is meg nem is. Döntő jelentőségű, hogy az Egyesült Államok 1917-ben hadat üzent Németországnak, ezzel biztosította a nyugati demokráciák egy évvel későbbi győzelmét. Az viszont *nem* döntő jelentőségű, hogy 1917-ben Oroszországban forradalom zajlott le (és az ország ezután kilépett a háborúból).

Történészek, politológusok ezrei, politikusok tömkelege, sőt államférfiak is, egész nemzetek és generációk többsége hittemondta, hogy az orosz kommunista forradalom a huszadik század *legfontosabb* eseménye – ebbe hallgatólagosan beleértették, hogy még a két világháborúnál is fontosabb. William F. Buckley, Whittaker Chambers, James Burnham és „konzervatív" követőik azt írták, hogy 1917-ben „a történelem sebességet váltott" – bármit jelentsen is ez. Badarság. Az orosz forradalmak (1917-ben kettő is volt, egy „liberális" meg egy bolsevik) a nagy európai háború következményei voltak, nem pedig fordítva. A francia forradalom után, az 1790-es években az ellenkezője történt. A bolsevik forradalom a franciától eltérően nem terjedt túl Oroszországon. A francia forradalom kiáradt Nyugat-Európa országaira, az orosz kommunista forradalom eredményeként Oroszország kihátrált Európából, az orosz birodalmi terület csökkent. A francia forradalmi hadak Franciaország határain túl diadalmasan nyomultak előre; az orosz vörösseregek Oroszországon túl vereséget szenvedtek, visszavonultak. Mindez a bolsevikok tanai és még a százharminc év előtti francia for-

radalomnál is erőszakosabb propagandája dacára – vagy talán éppen azért? – történt. Nem ad magyarázatot erre, ha a Felvilágosodást a marxizmussal vagy a leninizmussal vetjük egybe. Nem az ideológia, hanem a nemzetkép számított. Ami Oroszországban történt, orosz volt, az oroszoké, akiket szomszédaik zöme nem kedvelt és nem tisztelt. Ha a kommunizmus és a kommunisták Oroszország helyett Németországban jutnak hatalomra, sikerük jóval nagyobb hatást gyakorolt volna Európára.*

Borzalmas, ami Oroszországban 1917-ben és azt követően történt. Többen veszítették életüket a háború utáni három évben, mint alatta, az előző három esztendőben. Egész osztályokat (az oroszországi civilizáció hordozóit) fejeztek le vagy száműztek a szenny és fagy e vérrel festett éveiben. Nem bocsátkozunk részletekbe, de helyénvaló, hogy kiigazítsunk egy sajnos mindmáig széles körben elterjedt nézetet. Az Oroszországban 1918-ban kezdődött kaotikus polgárháború 1923 végén lobbant ki, egy-két szikrája az orosz Távol-Keleten még 1924-ig is parázslott. Ez az időkeret egybevág Lenin uralmával, aki 1924 januárjában halt meg. Látható egy hajlam – olyan szerzők könyveinek garmadájában, akik igazán jobban meggondolhatták volna –, hogy Lenint (meg Trockijt) Sztálinnal és a következő időszakkal állítják szembe (ez a hajlam ma valamivel kevésbé erős, mint az elmúlt hatvan évben, de még mindig létezik). Holott Lenin és Trockij (a Sztálin-ellenes értelmiségiek hajdani hőse) éppúgy megvetésre méltó gyilkosok és állami vezetők voltak, mint Sztálin, esetenként talán még rosszabbak is. Ráadásul Sztálinhoz képest szemernyi államférfiúi érzék sem szorult beléjük,

* Nemcsak azért, mert a németek jobb szervezők, mint az oroszok, hanem azért is, mert a német kultúra sokkal nagyobb tekintélynek örvendett (még olyan népek és nemzetek körében is, amelyek az első világháborúban Németországgal szemben álltak).

semmit sem értettek a nacionalizmusból – míg Sztálin mindezt átlátta, tanult belőle, majd fölhasználta.

Lenin és Trockij azt hitték, hogy az oroszországi kommunista forradalom igen hamar, talán már hónapokon belül megismétlődik a birodalom volt nyugati határvidékein, azután persze Németországban is. Éppen az ellenkezője történt. Finnországban, Észtországban, Lettországban, Litvániában, Lengyelországban előbb a helybeli kommunisták szenvedtek vereséget, majd az orosz Vörös Hadsereg is. Lenin szinte mindent elvesztett, amit a cárok kétszáz év alatt nyugaton szereztek (itt-ott még többet is). A helyi nacionalizmus jóformán mindenütt diadalmaskodott az „internacionalista" kommunizmus fölött. A Kaukázust leszámítva nagyjából ugyanez történt az Orosz Birodalomtól délre is. Lenin Törökországban, Perzsiában, Afganisztánban támogatta az antiimperialista diktátorokat, akik rövid ideig elfogadták a segítségét, azután eltaposták csekély számú kommunistájukat meg oroszbarátjukat. Lenin és társai végül nem reménykedhettek másban, mint Kínában, ahol előbb-utóbb ugyanez a folyamat következett be. Lenin állítólag 1920-ban kijelentette, hogy „Párizsba Pekingen át vezet az út" – még esztelenebb geográfia, mint Hitler nem teljesen indokolatlan terve húsz évvel később, amikor Moszkván keresztül akart Londonba jutni.* Lenin halála után Trockij továbbra is úgy tett, mint aki hisz a nemzetközi kommunizmusban. Sztálin nem

* Hitler 1940–41-ben azt hitte és mondta, hogy Churchill Nagy-Britanniájának két reménye maradt: Oroszország meg Amerika. Amerikával szemben semmit sem tehetett, de Oroszország kiiktatásával (a) gyakorlatilag verhetetlenné válhatott, és (b) a kommunizmus megsemmisítése sok britben és a legtöbb amerikaiban kétségeket ébreszthetett volna, folytassák-e a háborút Németország ellen.

(pontosabban: megtanulta, hogy jobb, ha nem) – ez az egyik, bár csak az egyik oka, hogy sikerült megszabadulnia Trockijtól.*

Legtöbbet talán Hitler nyert a nemzetközi kommunizmus kísértetén. Ez is magyarázatot igényel.

Az antikommunizmus az egész huszadik század, és bizonyosan az 1917 utáni időszak domináns ideológiája, politikai tendenciája, politikai érzülete, politikai ütőkártyája. Tévednénk, ha erejét, vonzását helytelen anyagi indítóokoknak, a polgárság vagyoni félelmének stb. tulajdonítanánk. A kommunistaellenesekben működött a félelem összetevője, de a gyűlölet erőteljes eleme is – a polgári osztályokban kevésbé, mint mindenféle nacionalisták körében, gyakran alsóbb osztályokat is beleértve. Az antikommunizmus története még megírásra vár. E fontos és nagyszabású vállalkozást talán sohasem fogják megkísérelni. Már az 1850-es években annyira különböző egyéniségek írtak róla, mint Tocqueville és az amerikai Dél radikális szerzői.** Politikai históriáját azonban 1917-tel kell kezdenünk. Előre látható volt, hogy az európaiak és az amerikaiak elszörnyednek az Oroszországból érkező ijesztő hírektől meg a saját hazájukon belül vagy annak közelében terjeszkedő kommunizmus aggasztó tüneteitől. A nyugati szövetségesek először rémült döbbenettel fogadták Oroszország kiesését a háborúból (és békekötését a győzedelmeskedő németekkel). Ez vezetett az orosz

* Azt se felejtsük el, hogy ha Trockij és a hasonszőrűek (minden valószínűséggel szemben) Szovjet-Oroszország kormányrúdjánál maradnak, akkor Hitler az 1930-as években könnyűszerrel nacionalista és antiszemita forradalmat szíthatott volna Oroszországban Trockijék ellen: nagy lépés lett volna ez az ő előnyére.

** Tocqueville 1852-ben: „A polgárok a szocializmustól való tébolyult félelmükben egyenesen a despotizmus karjába vetik magukat... Most azonban, miután a vörös párt gyöngesége bebizonyosodott, bánni fogják az árat, amelybe ellenségük leverése került." George Fitzhugh 1854-ben: a Dél ellenségei „kommunisták" voltak.

polgárháború során korlátozott és ímmel-ámmal végrehajtott beavatkozásukhoz. Ha egy kicsit elszántabbak, 1918–19-ben eltiporhatták volna a bolsevikokat. Az első világháború vége után azonban a nyugat-európai államok és az USA belátták, hogy nem vihetik bele népeiket egy újabb európai vagy oroszországi vagy eurázsiai háborúba. Közben az antikommunista félelem folytatódott, természetes tápot adott neki az oroszországi események iszonytató látványa, valamint – rövid időre – a müncheni és budapesti kommunista hatalomátvétel. Churchill hiába vitatkozott és harcolt további szövetséges beavatkozásért az oroszországi bolsevikellenes erők oldalán. Nem került rá sor. Végül az összes nagyhatalom, legkésőbb az Egyesült Államok is elismerte az új, kommunisták uralta szovjet állam létezését és realitását. A szenvedélyes indulatok, érvelések és címkézések, félelmek és gyűlölködések azonban nem szűntek meg. A kommunizmus és a kommunisták nem csak bűnbaknak számítottak; sokszor automatikusan minden gonoszság forrásául nevezték ki őket. Az Egyesült Államokban szélsőséges példákat találunk erre. Talán az 1919–21-es első „vörös riadalom" egyes eseményeinél is többet mondanak a Calvin Coolidge-kormány tagjainak egyes kijelentései – így a mérsékelt külügyminiszter, Frank B. Kellogg azon szavai, amelyek szerint a Mexikóban az 1920-as években és Nicaraguában 1926-ban támadt zavarok a „bolsevikoknak" tulajdoníthatók.

Adolf Hitler nagyon jól fölfogta ezt. Főként kommunistaellenessége (sokkal inkább, mint zsidóellenessége) tette vonzóvá a konzervatívok szemében előbb Németországban, majd külföldön. Lassanként a német munkásosztály körében is vonzóvá vált, nacionalizmusának erőteljességével és férfias brutalitásával pedig a fiatalokra hatott. A nyomasztó gazdasági válság legsúlyosabb éveiben a kommunisták németországi szavazataránya csupán néhány százalékkal gyarapodott, míg a nemzeti-

szocialistáké az 1928-as kevesebb, mint 3%-ról 1930 szeptemberében több, mint 18%-ra, 1933 márciusában pedig 43% fölé nőtt. Mielőtt Hitler megszerezte a német kancellári széket, ravaszul hangsúlyozta a kommunizmus veszélyeit. Számtalan példát sorolhatnánk. 1932 novemberében azt mondta Hindenburg elnöknek, hogy „a tömegek rohamosan bolsevizálódnak", noha tudta, hogy ez nem igaz; tudta, hogy efféle érvekkel befolyásolhatja Hindenburgot és a német konzervatívok zömét. Nem egészen három hónap múlva hatalomra juttatták. Ezután nyilvános kijelentéseit és beszédeit ugyanazzal a mottóval látta el: „A vörös lázadás futótűzként terjedhetett volna végig Németországon... Heroikus küzdelmet folytatunk a kommunista fenyegetéssel szemben." (Amikor a németországi Kommunista Pártot már megsemmisítették, vezetőit lefogták vagy száműzetésbe kényszerítették.) „Európa bolsevizmussal szembeni védelme a mi feladatunk" – közölte Hitler Németország katolikus püspökeivel. Potenciális külföldi ellenségeinek vele szembeni esetleges törekvéseit is aláásta antikommunista kiállásával; ez Chamberlain „megbékéltetési" politikájára is kihatott. Hitler igen messzire jutott vele. Az Egyesült Államokban a kommunizmustól való félelem az 1940–41-es kritikus években Franklin Roosevelt ellenfeleinek fontos eszközévé vált.* Részletezni sem érdemes, hogy a második világháború után az amerikai republikánusok az antikommunizmus zászlajának szüntelen lobogtatásával jó néhányszor szereztek hatalmat és elnöki hivatalt.

Számos könyv, talán kisebb könyvtárra való foglalkozik a nemzetközi kommunizmus terjesztőivel és híveivel. Nyilvánvaló, hogy sokan voltak, és közülük jó néhányan legalább némi

* Robert A. Taft szenátor 1941 decemberében, három nappal Pearl Harbor előtt azt nyilatkozta, hogy míg a „fasizmus" csak keveseket vonz, a kommunizmus sokkal nagyobb veszély, mert sokakra hat. (Mondta ezt akkor, amikor Hitler hadserege Moszkvától néhányszor tíz kilométerre állt.)

kárt tettek. Szomorú emberi fogyatékosság, a gondolkodástól való vonakodás, hogy igen sokan, köztük híres értelmiségiek és művészek még akkor sem szakítottak a kommunizmusba vetett hitükkel, amikor szembesültek a bizonyítékaival számtalan olyan tettnek és hazugságnak, amelyeket a szovjetek és más kommunisták képviseltek vagy épp megtestesítettek. Szinte valamenynyien tévesen szemlélték a történelmet – pontosabban a világtörténelem alakulását. Történelemszemléletükben bizonyos mértékig olyanok is osztoztak, akik nem tartoztak a kommunisták szimpatizánsai közé. Így a sztálini Szovjet-Oroszországban még az olyan tagadhatatlanul demokrata, liberális és nem kommunista államférfi, mint Franklin Roosevelt is a munkásdemokrácia valamiféle faragatlan pionírképét, durva változatát látta, amely az amerikaiak vagy hasonló népek számára egyelőre nem alkalmas, mégis valahogy méltányolandó, legalább bizonyos mértékig. Roosevelt úgy érezte, hogy a történelmi fejlődés során az Egyesült Államok valahol Sztálin új Oroszországa és Churchill régi Nagy-Britanniája között helyezkedik el. Churchill másképp látta a történelmet. Sztálint újfajta orosz cárnak tekintette, aki nem a nyugati demokráciák előtt járó, hanem mögöttük jócskán elmaradott népet és társadalmat irányít. Sokkal realistább (és történelmibb) felfogás ez, mint Rooseveltté és sok korabeli amerikaié.

A legtöbb ember azt gondolja, amit jólesik gondolnia, azt hiszi, amit hinni kíván: világnézete ritkán választható el saját tetszésétől és nemtetszésétől, beleértve félelmeit és ellenszenveit. Ezer meg ezer példa akad erre a nacionalizmus és a kommunizmus kapcsán is. (Gondoljunk arra, hogy az Egyesült Államokban az első kommunista párttagok nagy többségét orosz zsidók tették ki, akik [szüleikkel együtt] a cári Oroszországból menekültek el; vagy hogy Fidel Castro az Egyesült Államokkal

szembeni félelme és gyűlölete nyomán „tette magáévá” a kommunizmust, törekedett szövetségkötésre a Szovjetunióval.)

Ennélfogva egy utolsó, és szükségképpen röpke pillantást kell vetnünk az antikommunizmus és az antikommunisták nem annyira történetére, mint inkább lélektanára. Az antikommunizmus nem konzervatív, hanem nacionalista jellege miatt vált széles körben népszerűvé. Érdekes, hogy kiemelkedő, legnagyobb vonzású időszakai ritkán estek egybe a kommunizmus erőteljes térhódításával. Arra utal ez, hogy az antikommunizmus sokkal tartósabb volt, mint a kommunisták vonzóereje. Az amerikai antikommunizmus legmagasabb tetőzései (akkoriban sok amerikai a hazafisággal azonosította), az amerikai fegyverkezés, nukleáris készülődés leginkább kiugró csúcspontjai, az amerikai hadiipari államgépezet legerőteljesebb terjeszkedései éppen azokra az időszakokra estek, amelyekben a Szovjetunió visszavonulóban volt – az 1950-es eisenhoweri esztendőkben, majd az 1980-as reagani években. A nyolcvanas években az oroszok nem azért adták föl kelet-európai birodalmukat, németországi és berlini jelenlétüket meg kommunista eszméik nagy részét, mert Reagan csődbe kényszerítette a Szovjetuniót, hanem azért, mert saját embereik (köztük kinevezett vezetőik) már alig hittek a kommunizmusban – amit minden legendás hírszerző apparátusa ellenére a CIA sem látott előre (ezt a berlini fal ledőlése után be is vallotta). Megfontolandó, hogy 1945-ben *sok ezer* német követett el öngyilkosságot, méghozzá nem csak nemzetiszocialista vezetők és párttagok. Ugyanakkor 1989-ben vagy akörül egyetlen olyan esetről sem tudok, hogy meggyőződéses kommunista Oroszországban vagy másutt önkezével vetett volna véget életének a kommunizmus összeomlása miatt. A kommunizmus dogmatikus hívei akkor már rég megszűntek létezni – miközben a dogmatikus antikommunisták még virultak.

Engedtessék meg, hogy fölvázoljak egy utolsó, talán spekulatív, de nem jelentéktelen megfigyelést. Az oroszországi kommunista forradalom egy nem lényegtelen szempontból nagy hasznára vált a Nyugatnak, vagy legalábbis Európának, és bizonyosan Oroszország szomszédainak. Ha Oroszország 1917-ben még egy kissé tovább marad hadban, Németország veresége még előbb következik be, mint 1918 végén. Akkor az akár félig-meddig önkényuralmi, akár félig-meddig liberális Oroszország a győztesek között fejezi be az első világháborút – és behajtja mindazokat az ígéreteket, amelyeket a francia meg a brit kormány titkos szerződésekben ajánlott, amikor kétségbeesetten igyekeztek fegyverben tartani Oroszországot. Ami 1945-ben Jaltában stb.[1] a második világháború végén történt, az első világháború lezárásakor megtörténhetett volna: Oroszország legnagyobb hatalomként Kelet-Európában, a nyugati szövetségesek Nyugat-Európában, közbül egy meggyöngült Németország. Persze kérdéses, hogy Oroszország hatalma és befolyása alatt tudta volna-e tartani a kelet-európai népeket. Ahogy végül a második világháború után is bebizonyosodott, a népszerűtlen oroszok nem tudták volna megemészteni kelet-európai hódításaikat; különösen merevségük – akár cári, akár kommunista – keltett gyűlöletet. Ugyanakkor vegyük figyelembe, hogy az 1914 előtti években javultak az oroszországi életkörülmények; szárnyát bontogatta a kapitalizmus, lassan erősödött a társadalmi mobilitás, megkezdődött az orosz földek hallatlan értékű ásványkincseinek kiaknázása; tétova, nehézkes, olykor csetlő-botló léptekkel útjára indult Oroszország, mint már-már tőkés gazdaság, alkotmányos monarchia stb. A kommunisták mindezt félresöpörték, ami azzal a következménnyel járt, hogy Oroszország – második világháborús győzelme ellenére – lemaradt Európa és a Nyugat mögött; ma is le van maradva, és ez még talán száz év múlva is így lesz.

Se rövid távon (az első világháború kimenetelét illetően), se hosszú távon (az egész évszázad történetére vonatkozóan) nem Oroszország, hanem az Egyesült Államok és ereje, gazdagsága, tömegbefolyása vált meghatározóvá. Rövid távon, 1917–18-ban azért, mert az Egyesült Államok segítségével a nyugati szövetségesek Oroszország nélkül is le tudták győzni Európa legnagyobb hatalmát – amire a második világháborúban Hitlerrel szemben a nyugatiak képtelenek voltak, miként több mint száz évvel korábban Napóleon ellenében.

1917 sorsdöntő eseménye nem az orosz forradalom, nem is Oroszország kiugrása az európai háborúból, hanem Amerika hadba lépése. Ez pecsételte meg Németország vereségét. De ennél több is történt. A világ négyszáz éves mozgásiránya fordult visszájára. Négyszáz év óta hadseregek és emberek tartottak Európából (és Oroszországból) nyugat felé az Atlanti-óceánon át, Amerikába. Most első ízben ez megfordult. Kétmillió amerikai katona hajózott Európába, hogy segítsen az európai háború eldöntésében. Az amerikaiak kétszáz esztendőn át magasztalták önmagukat, mert övék az Újvilág, nincs sok közük az Óvilághoz meg annak lakóihoz, nem szorulnak rájuk. Most amerikai ifjak keltek át az óceánon, hogy leckét adjanak az Óvilágnak.

Ez a beavatkozás aztán véget ért, de a lényege megmaradt. 1920-ra olyasmi történt, amit 1917-ben senki sem láthatott előre. Mind Oroszország, mind az Egyesült Államok kihátrált Európából. Természetesen más-más okból: Oroszország új urai visszavonulásra kényszerültek, Amerika megelégedetten ment vissza. Ez a (mai szemmel némileg rendellenes) helyzet körülbelül húsz évig tartott – 1939 nyaráig, amikor Szovjet-Oroszország és az Egyesült Államok árnyéka – megint csak egészen eltérő módon és egészen különböző okból – újra Európára vetült. A tömeghangulat szintjén: az amerikaiak 1920-ra megelégelték a dolgot; tévedésnek ítélték, hogy beleártották magukat Európa dolgába, a zömük valójában már vissza akart térni a normális állapotokhoz („vissza a normalitáshoz" – Harding elnök választási jelszava). Ráadásul (és ebben döntő szerepet játszott az erőteljes antikommunista világnézet) meghatározó nemzeti óhajjá vált, hogy vessenek véget az Oroszországból, Kelet- és Dél-Európából az USA-ba irányuló tömeges bevándorlásnak, illetve legalább drasztikusan korlátozzák azt, ami tönkreteheti, vagy már ténylegesen tönkre is teszi Amerikát, az amerikai szokásrendet. Ez a fajta izolacionizmus egy ideig tartotta magát, de felszínes is volt. A republikánusok 1920-as évekbeli uralma és az amerikai nacionalizmus dacára Párizs, Berlin, New York meg persze Hollywood kulturálisan közelebb állt egymáshoz, mint azelőtt. És ne feledjük a Wall Streetet meg Fort Knoxot: a világ aranyának zöme immár Amerikába került, a dollár a világ leginkább mindenható valutájává emelkedett.

Ám ezeknél a történelem különböző szintjein zajló, látszólag (de csak látszólag) ellentmondó mozzanatoknál tartósabb hatást gyakoroltak Woodrow Wilson eszméi és hosszú befolyásuk – sokkal tartósabbat, mint az izolacionizmus (elszigetelődés) meg az intervencionizmus (beavatkozás) között ide-oda ingadozó közhangulat (az utóbbi elfogadása 1917-ben, majd elvetése kéthárom évvel később). Mivel nemcsak az eszmék, hanem az események fontosságát is következményeiken keresztül kell megítélnünk, lássuk, hogy a korszak nagy forradalmára Wilson, nem pedig Lenin. Wilson nem megnyerő jelleme, görcsös egyé-

nisége, furcsa észjárása ellenére. Egyik kormánytagjának máskülönben frappáns észrevétele („fennkölt eszményei vannak, de elvtelen ember") nem helytálló, mert Wilson eszményei is nagyjában felszínesek voltak – mindez csupán újabb példája annak, hogy a történelem iróniája még megjósolhatatlanságán is túltesz.

A „nemzeti önrendelkezés" és „a világ biztonságossá tétele a demokrácia számára" minden másnál inkább alakította a huszadik század történelmét. További ironikus elem, hogy a forradalmi következményekkel járó wilsoni eszmék távolról sem voltak eredetiek: ami a nemzeti önrendelkezést illeti, a brit liberalizmus e rozsdásodó eszméje Gladstone-ig vagy még régebbre nyúlt vissza. Mindegy. 1918-ban nem az amerikai expedíciós hadsereg fordította meg a nyugati front utolsó nagy csatájának sorsát, mégis az amerikaiak franciaországi katonai jelenléte döntötte el az utolsó hadjáratot, így az egész háborút. A nemzeti önrendelkezés gondolatai és felvetései már amerikai megfogalmazásuk előtt mindennaposak voltak Londonban és másutt, de 1918-ban Wilson nyilatkozata adta meg a döntő lökést. Wilson haladáspárti társai és híveik 1918-ban úgy vélték, hogy ez a világháború véget vet minden háborúnak, hogy ez a világháború a demokrácia és az önkény között folyt, hogy a német monarchia szétzúzása a demokrácia történelmi beteljesítését jelenti, hogy Krisztus eljövetele óta talán ez volt a világtörténelem legnagyobb eseménye. Legalábbis vitára bocsátható, nem járt volna-e jobban a világ 1918-ban egy német alkotmányos monarchiával, az Osztrák–Magyar Monarchia megmaradásával, olyan soknemzetiségű államok létrehozása nélkül, mint Csehszlovákia és Jugoszlávia. Vitán felül megcáfolhatjuk viszont azt a szinte minden amerikai liberális és mások által vallott nézetet, miszerint Wilson a korát megelőző próféta, és ha a washingtoni szenátus meg az amerikai nép elfogadta volna a Wilson-féle Népszövetséget, akkor a második világháború nem következett volna be. Ez rövidlátás, badarság. És még ennél is fontosabb, hogy az amerikai külpolitika – sőt amerikai világkép – azóta is nagyjában wilsoni maradt; olyan különböző emberek tették magukévá, karolták föl és vallották, mint Herbert Hoover, Franklin Roosevelt, Richard Nixon, George W. Bush.

A liberalizmus 1918 utáni kudarca

A világtörténelemben kevés annyira kérészéletű győzelem akad, mint a nyugati szövetségeseké 1918-ban. Gyűlölet és félelem vezérelte őket, különösen a franciákat. Hamarosan a félelem kerekedett felül. A németekkel szembeni gyűlölet az angoloknál rövidesen elpárolgott (az amerikaiak körében eleve nem tartotta magát sokáig, sőt még a franciáknál sem). A nagyrészt csonkítatlan, előbb-utóbb föllázadó Németország félelme bevette magát Clemenceau agyába, és összeszorította a szívét. Ebből fakadtak az 1919–20-as elfuserált békeszerződések, kivált Kelet-Európa és a Közel-Kelet tekintetében. Az 1919–20-as párizsi kongresszushoz viszonyítva az 1814–15-ös bécsi kongresszus olyannak tetszik, mint egy Canova-szobor egy Epsteinhez képest. Az államférfiakra természetesen Bécsben is hatott a félelem, akkor az Európában kiújuló forradalmaktól való félelem. Az pedig hamarosan elbánt velük és alkotásukkal.

Láthattuk azonban, hogy 1918-ban és azután egy másik félelem működött, amely gyűlöletbe torkollott – de nem a Németországgal szemben megmaradt, háború utáni gyűlöletbe, amely nemsokára oldódni kezdett. Ez a félelem és gyűlölet a kommunizmusra irányult. A félelem persze viszonzásra talált. Lenin és társai, de még utódai is megszállottan féltek attól, hogy a kapitalista és imperialista hatalmak elszánják magukat Szovjet-Oroszország elpusztítására. E félelem egyik következményeként ők maguk „vasfüggönnyel" szigetelték el a Szovjetuniót a világ többi részétől: a fogalom Közép-Európában már huszonöt

évvel Churchill 1946-ban a missouri Fultonban elmondott híres vasfüggönyös beszéde előtt megjelent.

Akárhogy is: az 1914 előtti világból semmit sem – vagy legalábbis nagyon keveset – állítottak, állíthattak helyre. Ebbe a nagyon kevésbe azonban beletartozott a politika. A nyugati demokráciák alkotmányain nem hajtottak végre drasztikus változtatásokat. A háború után néhány kurta esztendeig úgy tűnt, Közép-Európa új államaiban és államocskáiban a francia vagy más nyugat-európai minta alapján szervezett parlamentet hoznak létre. Elvégre jóval a háború előtt Európa nagy része a parlamentarizmus, liberalizmus, demokrácia irányába haladt. Ez a három azonban nem mindig jelentette ugyanazt. Néhány évvel a háború után sok helyütt napnál világosabbá vált, hogy a liberalizmus, a politikai pártok rendszere, a parlamentáris kormányzás egész gyakorlata rossz hatásfokú, erőtlen, ami azt illeti, láthatólag elhasználódott. Számos fogyatékosságukat tetézte az a körülmény, hogy a meglévő pártok képviselői zömmel a társadalomnak ugyanazon rétegeiből kerültek ki, mint azelőtt. Holott már az 1920-as években igen drasztikus változások zajlottak az eszmék, divatok, viselkedések, művészetek terén – Amerikában éppúgy, mint Európában. Azután pedig, nagyjából 1922 és 1934 között Európa *legtöbb* államában (továbbá Közép- meg Dél-Amerikában) összeomlottak a liberális parlamentáris kormányok, és valami újabbnak adtak helyet (de nem „reakciós"-nak, ahogy egyesek mondanák). Ez történt Olaszországban, Portugáliában, Spanyolországban, Ausztriában, Lengyelországban, Lettországban, Litvániában, Észtországban, Bulgáriában, Jugoszláviában, Albániában, Törökországban, Romániában, majd 1933-ban Németországban – miközben a korrupt, erőtlen és botladozó parlamentáris politizálás miatti fásultság, ingerlékenység, rossz közérzet, elégedetlenség kezdett mutatkozni Franciaországban, sőt Nagy-Britanniában (valamint hellyel-

közzel az Egyesült Államokban) is. Ez annyira általános fejlemény volt, és bizonyosan annak is látszott, hogy Churchill 1930-ban, amikor bevezetőt írt az osztrák Forst de Battaglia *Prozess der Diktatur* (Per a diktatúra ellen) című könyvéhez, azon elmélkedett, vajon ez az újfajta autoritarianizmus, bár a hagyományos angol ajkú demokráciákra nem alkalmazható, vajon nem a jövő felé mutat-e. (Adolf Hitlernek nem voltak kétségei efelől – csak épp az autoritarianizmus *nem* az, ami az *ő* fejében járt.)

Fontos belátnunk, hogy a liberalizmus hanyatlása és olykor összeomlása nem feltétlenül, és gyakran egyáltalán nem jelent a demokratizálódástól való meghátrálást. Éppen ellenkezőleg. A parlamentarizmussal és liberalizmussal szakító legtöbb országban létrejött diktatúra vagy féldiktatúra olyan szociális reformrendeleteket és törvényeket hozott, amelyekre a megelőző liberális rendszerek nagyjában képtelenek voltak. Természetesen ezek a fejlemények országról országra változtak. Ez az egyik, talán a fő oka annak, hogy jobb, ha elvetjük a „fasizmus" kifejezés átfogó alkalmazását – és egyúttal azt is fölismerjük, hogy Mussolini és Hitler rendszere újszerűbb, populistább (és több szempontból is demokratikusabb) volt a lenininél vagy sztálininál, sőt liberális elődjeinél is.

1920–1945: megosztottság a világban

A huszadik század történelmének igen gyakran hallható (a történészek által szinte egyetemesen elismert) felfogása szerint az 1920 és 1945 közötti negyedszázad csak egyetlen (habár szokatlan) fejezet, epizód a század „fő" politikatörténetében, amelyet a totalitarizmus és a demokrácia világméretű vetélkedése fémjelez. Ez a felfogás téves, helyreigazításra szorul.

A huszadik század valóban rövid évszázad volt, 1914-től 1989-ig, az első világháború kitörésétől a kelet-európai, majd az oroszországi kommunista uralom összeomlásáig tartott. (A tizenkilencedik század hosszabbra, kilencvenkilenc évesre nyúlt, Napóleon bukásától 1914-ig terjedt, és nem élt át világháborút.) A huszadik század fő vonása azonban nem a kommunizmus, még csak nem is a „totalitarizmus". E század tájképét a két világháború roppant hegyláncai uralták, amelyek árnyékában Európa, Amerika és majd az egész világ 1989-ig élt. A második világháború sok tekintetben az első világháborúból következett, az úgynevezett hidegháború pedig még közvetlenebbül a második világháborúból. Az oroszországi kommunista uralom az első világháború következménye, a kelet-európai a másodiké.

Bizonygathatnánk – és talán különösen Nagy-Britanniában látták-látják sokan így –, hogy a huszadik század két világháborújával egy állam utolsó kísérletet tett az Európa legnagyobb része fölötti uralom megszerzésére, ez az állam pedig Németország volt. Nyomós történelmi megfontolások támasztják alá ezt a felvetést – amely azonban még lényegének mérlegelése után is elégtelen. Okunk van azt hinni, hogy az 1919–20-as elkon-

tárkodott békeszerződések egyébként sem lettek-lehettek volna tartósak; ennél is fontosabb, hogy egy emelkedő Németország körülbelül húsz évvel Versailles után ismét Európa egyik fő, ha nem épp legfőbb hatalmává fejlődhetett volna. Mégis: Hitler nélkül nem lett volna második világháború. Nem 1939-ben; nem igazán világháború; és nem az a fajta háború, amilyet Hitler robbantott ki. Elegendő indok ez arra, hogy igen komolyan vegyük Hitlert és történelmi szerepét. Ő volt a második világháború döntő tényezője – és előidézője.

Az 1920–45-ös negyedszázad folyamán három nagy erő hatott világszerte. A parlamentáris demokráciát leginkább az angol ajkú nemzetek és a nyugat- meg észak-európai demokráciák; a kommunizmust a Szovjetunió egymaga; a nemzetiszocializmust és a fasizmust a német Harmadik Birodalom, illetve Mussolini Itáliája képviselte és testesítette meg. A fasiszta Olaszország a második világháború idején összeomlott. De a nemzetiszocialista Németországot – elsöprő létszám- és ipari fölényük dacára – önmagukban se az oroszok, se az angol ajkú demokráciák nem tudták volna legyőzni. Ehhez az Egyesült Államok, a brit birodalom és Szovjet-Oroszország hatalmas, és sok szempontból rendhagyó szövetsége kellett. A német hadsereg fegyveres ereje és szervezettsége nem kielégítő magyarázat erre a döbbenetes körülményre. Hitler elérte, hogy a németek a végsőkig harcoljanak (a legtöbb esetben néhány napig még a halála után is).

Az első világháborúval ellentétben a második világháború alatt és előtt e világméretű küzdelem hármas felállása szinte minden országban megismétlődött. Sok országban működött kommunista kisebbség – bár sehol sem volt képes arra, hogy akár forradalom útján, akár elégséges népi támogatással hatalomra jusson; 1945-ig a Szovjetunió maradt a földkerekség egyetlen kommunisták uralta országa. Sok országban akadtak nemzetiszocialista (és egy ideig fasiszta) szimpatizánsok – és

esetenként csaknem többséget is alkottak. Világszerte léteztek a nyugati demokráciák németellenes vagy antifasiszta barátai és hívei. (Ezek a rokon- és ellenszenvek természetesen nem mindig elválaszthatók az egyik vagy másik világméretű erőt képviselő nemzettől: az angolbarátság és angolellenesség, németbarátság és németellenesség sok helyütt erősen érvényesült, ahogy néhol az oroszbarátság vagy jó pár egyéb esetben az oroszellenesség.) E globális hármas megosztottság egyetemessége Európa határain messze túl is megjelent – például Kínában, ahol legalább 1940-től 1945-ig három erő tusakodott egymással: Csang Kaj-sek angol ajkú demokráciákkal szövetséges és azokra utalt Kuomintangja, Mao Ce-tung Szovjetunióval szövetséges és arra utalt kommunistái, valamint Vang Csing-vej Japánnal szövetséges és arra utalt nacionalistái.

Egy tekintetben megszorítást kell tennünk e triász általánosításával kapcsolatban. Se nem kommunista, se nem nemzetiszocialista, se nem liberális demokrata államok és kormányok egy negyedik, nem összefüggő csoportot képeztek. Az 1930-as években különféle antikommunista és antiliberális, olykor félparlamentáris kormányok léteztek Közép- és Dél-Amerikától Franco Spanyolországán, Görögországon, a balti köztársaságokon, Ausztrián, Magyarországon, Románián, Bulgárián át Törökországig és így tovább. Ezek határaikon túl nem gyakoroltak semmiféle vonzóerőt, sőt néha még saját népességük többségére sem. Egybenyalábolhatjuk őket a pontatlan, de talán részben alkalmas „autoritárius" megjelöléssel – hiszen valóban legalábbis vitára érdemes, hogy az 1938 előtti olasz fasizmus inkább autoritárius, semmint totalitárius.* Mégis sokan közülük

* Etimológiai érdekesség, hogy 1926–27-ben Mussolini használta először a „totalitárius" kifejezést abban az értelemben, hogy minden egyéni érdek alávetendő a nemzetállam céljainak. Bármit mondott azonban Mussolini, az olasz gyakorlat nem felelt meg ennek a jelentésnek.

– „autoritárius" kormányok éppúgy, mint a lakosság zöme – a második világháborúban ellenálltak Németországnak, Olaszországnak vagy mindkettőnek. Példája ennek Metaxasz Görögországa, de akadtak mások is – az óvatos, ám határozottan angolbarát utat követő Salazar máskülönben semleges, de egyértelműen autoritárius Portugáliájától a számos közép- meg délamerikai diktatúráig vagy féldiktatúráig, amely 1940–41-ben és azután az Egyesült Államok mögött sorakozott föl. Ez további indok arra, hogy a „fasiszta" meg a „fasizmus" kommunista, baloldali és orosz használata nemcsak szerencsétlenül pontatlan, de egészében történelmileg értelmetlen is.

Ez vezet egy másik fontos megfontoláshoz. A második világháború (és az azt megelőző) nem a „jobboldal" meg a „baloldal" között dúlt. Hitler – miként fentebb fölvetettem, és továbbra is hangoztatom – nem reakciós, hanem populista volt. Fő és elvi ellenzői – különösen 1939–41-ben, amikor igen-igen közel került ahhoz, hogy megnyerje a háborúját – a jobb-, nem pedig a baloldalról jelentkeztek: olyan emberek, mint Churchill vagy De Gaulle. A baloldal tekintélye és (mindig is részleges) népszerűsége csak 1941-től, a Szovjetunió és Sztálin hadi sikereit követően (nem pedig megelőzően) kezdett növekedni. A megmaradt európai arisztokráciákból és felső osztályokból sokan, ha nem a legtöbben angolbarátok voltak, megvetették a nemzetiszocializmust és a populizmust.

Természetesen sok országban, így Németországban is éppúgy léteztek kollaboránsok és opportunista konzervatívok, mint tisztességes és bátor szocialisták. De a Hitlerrel, Mussolinivel és a nemzetiszocializmussal szembeni fő ellenállás nem internacionalizmusból vagy osztályöntudatból, hanem hazafiságból fakadt. Sok helyütt a világban nem a jobb- és a baloldal, hanem kétféle jobboldal között húzódott a valódi választóvonal. Ez még az Egyesült Államokra is érvényes, ahol Franklin Roosevelt legveszélyesebb ellenfelei nem baloldaliak voltak, hanem az 1930-as években olyanok, mint Huey Long vagy Coughlin atya, azután olyanok, mint Charles Lindbergh és sok republikánus meg volt populista, aki az 1940-es évekre a jobboldalra került. Nem mintha Roosevelt „jobboldali" lett volna – de ez más lapra tartozik. Mindenekelőtt szabaduljunk meg a „fasizmus", majd a „totalitarizmus" tévesen használt kifejezésétől.

A „fasiszta" melléknevet vagy kategóriát világszerte még ma is gyakran és széles körben alkalmazzák: (a) bizonyos „jobboldali" diktatúrákra; (b) az 1920–45-ös időszak legtöbb vagy összes „jobboldali" diktatúrájára, illetve politikai pártjára, Hitler Harmadik Birodalmát is beleértve; (c) esetenként mindenféle autoritárius módszer vagy hajlam megnyilvánulásaira. Mindhárom alkalmazás helytelen.

A fasizmus nagyrészt olaszországi jelenség. A nemzetiszocializmus egyetemesebb. A fasizmus eredete határozottan olasz. A nemzetiszocializmusé nem tisztán német. Tudjuk, hogy a *fascio* (többes számban: *fasci*) mint politikai csoportosulás először 1892-ben Szicíliában jelent meg a mezőgazdasági munkások körében. Nemzetiszocialistának nevezett párt elsőként néhány évvel később Cseh- és Morvaország német ajkú területein lépett színre, tehát mondhatnánk, hogy a fasizmus megelőzte a nemzetiszocializmust. Ez azonban elégtelen okfejtés. Az 1890-es szicíliai *fasci*-nak a szótól eltekintve semmi közük sincs Mussolini 1919-es és azutáni *fasci*-ikhoz. A német nemzetiszocializmus se eredetét, se kialakulását tekintve nem fasiszta, viszont az olasz fasizmus végül mindinkább nemzetiszocialistává vált. Mielőtt azonban rátérek erre a fejleményre, hadd ejtsek egy-két szót a „fasiszta" kifejezés 1930-as évekbeni és azutáni átfogó használatának eredetéről – mivel az eszmék (sőt minden emberi gondolat) története elválaszthatatlan a szavak történetétől.

Valamikor 1931–1932 táján Szovjet-Oroszországban, vélhetőleg Sztálin parancsára betiltották a „nemzetiszocialista" kifejezés használatát. (Nem ártana, ha oroszul tudó kutatók földerítenék, megerősítenék és kiegészítenék ezt a fontos adatot.) Ettől az időponttól kezdve az oroszok mindmáig a „fasiszták" vagy „hitleristák" szóval utaltak Hitlerre, a nemzetiszocialistákra és a Harmadik Birodalomra. Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban sok hírlapíró és politikai kommentátor, sőt politikai gondolkodó és történész is azonnal lelkesen átvette ezt a terminológiát – helytelenül. A szovjet uralom alá került kelet-európai nemzetek kommunistáinak, rezsimjeinek és értelmiségijeinek egyedül e megjelölés alkalmazását engedélyezték.

Sztálin jó okkal ragaszkodott az ilyen terminológiához. Az 1930-as évektől fogva a sztálini Oroszország rendszerére a „nemzetközi" helyett mindinkább a nemzeti jelző illett, ezért ajánlatosnak tűnt kerülni a használatát. Ugyanakkor a „fasizmus" minden jobboldali és erősen antikommunista pártra, eljárásra meg jelenségre való átfogó alkalmazása igen hasznos volt a nemzetközi kommunista, illetve baloldali retorika és gyakorlat számára.

Sajnálatos, hogy jóval a Mussolini-féle fasizmus és a hitleri nemzetiszocializmus bukása után, amikor történészek már kezdték fölismerni a kettő közötti nem jelentéktelen különbségeket, nemcsak baloldali politikai szakírók és gondolkodók, de történészek is helyénvalónak találták a „fasiszta" műszó átfogó alkalmazását az e fejezet elején leírt jelentések közös nevezőjeként. Fontos példája ennek Ernst Nolte német történész vaskos kötete, *A fasizmus korszaka* (1963), amelyben három nacionalista jobboldali mozgalom, a francia Action Française, az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus csaknem enciklopédikus leírására tett kísérletet. A könyvet szinte egyöntetű elismerés fogadta, jóllehet tematikus koncepciója teljesen hibás. A három ideológia néhol alapvető különbözőségein túl Nolte koncepció-

ja legalábbis kronológiailag, azaz történetileg helytelen, hiszen az Action Française lényegileg *prefasiszta*, míg a hitleri Harmadik Birodalom (különösen későbbi éveiben) lényegileg *posztfasiszta* jelenség – nem is szólva arról a körülményről, hogy végül a három közül a legutóbbi, a nemzetiszocializmus gyakorolta a legnagyobb hatást a többire, és vonzotta magához a másik kettő sok hívét.

*

Éppúgy mutatkoztak eltérések a fasizmus és a nemzetiszocializmus között, ahogy az olaszok különböztek a németektől, és Mussolini különbözött Hitlertől. Ezek a különbségek történetiek és nemzetiek. Megint a történelem, nem pedig az elmélet teszi ezeket nyilvánvalóvá. A fasizmus meg a nemzetiszocializmus, Olaszország és Németország, illetve Mussolini és Hitler viszonyában hullámhegyek és hullámvölgyek követték egymást. A mélypontot 1934 jelentette, amikor Mussolini néhány politikai (meg egy-két katonai) gesztust tett egy végül sikertelen ausztriai náci államcsínnyel szemben (tehát így az osztrák „fasizmust" támogatta a nemzetiszocializmus ellenében), és állítólag személyesen is elejtett epés megjegyzéseket a német nemzetiszocialista fajgyűlölő eszméiről. De ez sem volt határozott és egyértelmű. Hitler és Mussolini hetekkel az 1934. júliusi osztrák válság előtt találkoztak, és megbeszélésük, bár nem jutottak döntésre, kudarccal sem végződött. Olaszországban legalább két különböző fasiszta orgánum – az egyik németellenes és antirasszista, a másik nemzetiszocialista-barát és antiszemita – folytatott sajtóvitát. De a fasiszta Olaszország és a nemzetiszocialista Németország közötti 1934-es válság (ha egyáltalán az volt) gikszernek, nem pedig szakításnak nevezhető. Hamar túltették magukat rajta, mert Mussolini hajlott rá, hogy nagyjából úgy lássa a kora-

beli európai helyzetet, mint Hitler. Más-más módon ugyan, de mindketten bizonyosak voltak a nyugat-európai demokráciák romlásában és Franciaország meg Nagy-Britannia ebből következő gyöngeségében (az utóbbit Mussolini még inkább bizonyosra vette, mint Hitler).

Van azonban egy fontos következményekkel járó elméleti különbség Mussolini és Hitler politikai gondolkodása között. Mussolini hitt az állam elsődleges fontosságában, abban, hogy az államot kell megerősíteni az olaszok berögződött individualizmusával szemben. Az 1932-es fasiszta kiáltványban kinyilatkoztatta: „Nem a nemzet teremti az államot... A nemzetet az állam alkotja meg, amely a népet... ténylegesen létrehozza." Intézményesíteni és kikényszeríteni kívánta az egyén állami alávetettségét, ami legalábbis bizonyos szempontból visszatérést jelent az olasz reneszánsz állameszményéhez. Hitler azonban már a *Mein Kampf*-ban leírta, hogy „az állam nem cél, hanem eszköz." Majd 1929-ben: „A *Volk* eszméje magasabb rendű számunkra, mint az állam eszméi." 1933-ban: „A hitek szilárdabbak az államformáknál." 1938-ban: „Kezdetben volt a *Volk*, és csak azután jött a *Reich*." 1944-ben: „Az állam csupán kényszerű keret" *(eine Zwangsform)*. 1934-ben Nürnbergben: „A külföldiek mondhatják, az állam teremtett bennünket. Nem! Mi vagyunk »az állam«. Nem földi hatalom parancsait követjük, hanem Istenéit, aki a német népet teremtette! Tőlünk függ az állam!"

Idekívánkozik még egy megjegyzés a fasizmus meg a nemzetiszocializmus tér- és időbeli viszonyáról. A fasizmus nyugat-európai vonzóereje, szellemi tekintélye az 1930-as évek elején érte el csúcspontját. Azután vagy lelohadt (mint például Nagy-Britanniában, Írországban, Finnországban), vagy mindinkább németbarát vagy nemzetiszocialista irányba fordult (mint például a belga rexistáknál). Ausztriában sok osztrák olaszok irán-

ti ellenszenve ahhoz vezetett, hogy kevés osztrák pártolta a fasizmust, annál több németbarát *és* nemzetiszocialista volt és lett közöttük. Kelet-Európában a populista szélsőjobboldalon gyakorlatilag kivétel nélkül nemzetiszocialisták, nem pedig fasiszták tömörültek – ebben a tendenciában határozottan szerepet játszott az antiszemitizmus. Franciaországban a „jobboldal" angolellenes és olaszbarát (és Franco győzelme után spanyolbarát is) volt. A spanyol falangizmus összetettebb jelenség: sajátosan spanyol módon egyaránt tartalmaz fasiszta és nemzetiszocialista elemeket. Norvégiában (valamint Hollandiában és másutt – például Argentínában) a nemzetiszocialista szimpatizánsok angolellenesek és németbarátok voltak. Mindenesetre a fasizmusnak – már jóval azelőtt, hogy Mussolini úgy döntött, végképp Hitler mellé áll – egész Európában és világszerte mind kevesebb csodálója, híve akadt, miközben a nemzetiszocializmusnak és Németországnak egyre több. Mindez akkor zajlott, amikor a „fasiszta" jelzővel nemcsak itt-ott vagdalkoztak, de általánosan alkalmazták, méghozzá az oroszok és kommunisták mellett világszerte mindenféle baloldaliak és liberálisok is.

1945 után a fasiszta és nemzetiszocialista szimpatizánsok megmaradása lényegében nem változtatott ezen a körülményen. A nemzetiszocializmus, nem pedig a fasizmus, a Harmadik Birodalom, nem pedig Mussolini Itáliája ébreszt tiszteletet és csodálatot az efféle emberekben. Magában Olaszországban, ahol az újfasiszta párt immár igencsak hosszú, legalábbis 1948-ig nyúló múltra tekinthet vissza, e pártnak és híveinek azonosságtudatát, ideológiáját főként nem annyira Mussolini 1920-as évek végi és 30-as évek eleji rendszere, mint inkább Mussolini 1943 utáni Olasz Szociális Köztársasága határozta meg. Az Olasz Szocialista Mozgalom (MSI) nevet választották; magasztalták Mussolini döntését, hogy belépett a második világháborúba, és legalábbis közvetve azt, hogy szövetséget kötött a hitleri

Harmadik Birodalommal. Le Pen franciaországi Front Nationaljának semmi köze sincs a fasizmushoz: nacionalista, angolellenes, esetenként antiszemita, némi második világháborút idézően antigaullista németbarát beütéssel. Jörg Haider ausztriai pártja is mutat efféle tendenciákat – talán árulkodó, hogy Haider egy ízben „háborús bűnös"-nek nevezte Winston Churchillt –, de a fasizmushoz köze nincs.

*

A fasizmus és a nemzetiszocializmus történetének elemzése Mussolini és Hitler nélkül értelmetlen. (Ugyanakkor akad olyan német történész, például Klaus Hildebrand, aki azt írja, hogy nemzetiszocializmus nem létezett, csak hitlerizmus. Ez képtelenség.) Mussolini egy tekintetben megelőzte Hitlert. 1919-ben föltalálta a fasizmust, és új pártot alapított, míg nem Hitler találta föl a nemzetiszocializmust, hanem 1919-ben belépett egy kis nemzetiszocialista pártba, bár rövidesen annak meghatározó személyiségévé, vezetőjévé lett. Ennél jelentősebb azonban, hogy Mussolini saját nemzetiszocializmusa legalább nyolc évvel megelőzte fasizmusát. Mussolini 1911 körül, a líbiai háború idején rájött, hogy ő valóban szocialista ugyan, de *nemzeti*. Ez rányomta bélyegét további pályájára – valamint Olaszország, sőt Európa történelmére. Ezt követte 1914. őszi híres szakítása az Olasz Szocialista Párttal. Ez az esemény sem csak korábbi nacionalizmus felé fordulásából következett, hanem abból a tényből is, hogy az első világháború kitörésekor az internacionalista szocializmus (sőt Marx alapdogmája, miszerint az osztályharc összehasonlíthatatlanul több a nemzetek harcánál) sisteregve olvadt szét a nacionalista érzelmek hevében.

Könyvek tucatjait írták Mussolini és Hitler viszonyáról. Mindebből nem tartozik ide más, mint kölcsönös helyzetük

1938-as megváltozásának rövid összegzése. Mindaddig Hitler jobban csodálta és tisztelte Mussolinit, mint amaz őt. A nála hét évvel idősebb Mussolini tizenegy évvel Hitler előtt jutott hatalomra, sikereket ért el, világszerte megbecsülést szerzett. Ha nincs Mussolini, ha Olaszországban liberális parlamentáris kormányzás folyik, akkor kérdéses, vajon Hitler a *Mein Kampf*-ban és azután javasolja-e, hogy Németország álljon Olaszország mellé, illetve vajon a németség – Ausztriával egyetemben – tudomásul veszi-e a német ajkú Dél-Tirol olasz bekebelezését.

Mussolini olasz példája tehát befolyásolta Hitler azon döntését, hogy ne a konzervatívok ellenében, hanem az ő segítségükkel kerüljön hatalomra. Hitler Mussolini fasiszta modernitását is elismerte. 1938-ban azonban mindez megváltozott. Addig Mussolini számított kapcsolatukban a tekintélyesebb partnernek; 1938-tól fogva Hitler. Ez természetesen nagyban összefüggött Közép-Európa politikai térképének átrajzolásával és a német hatalom félelmetes erősödésével. De más elem is közrejátszott. Hitler 1938. májusi diadalmas római látogatása alatt kiábrándult – mi több, megundorodott – sok minden miatt, amit ott látott. Utóvégre Olaszországban kettős uralom működött: Mussolini a király egyetértésével, sőt vele együtt kormányozott. A római fogadásokon fölékszerezve megjelenő, elegáns királyi udvar és arisztokrácia fölháborította Hitlert, aki állítólag már korábban is kijelentette: „A fasizmus csak félmunka." Rómából való hazatérése után ismételten szapulta a monarchiát. (Bizalmas körben egyebek között dicsérte a német szociáldemokrata vezetőket, amiért 1918-ban megszabadultak a Hohenzollern-monarchiától. Utasítást adott nyugdíjuk fölemelésére.) A hitleri Németország 1938-ra hatalmasabbá vált, mint Mussolini Olaszországa. Ráadásul az utóbbinak még alkalmazkodnia is kellett az előbbihez. Ez nemcsak a külpolitikai lépésekből nyilvánvaló, hanem abból is, hogy Mussolini úgy döntött, meghonosítja Olaszországban a rasszizmust, az antiszemitizmust és más, német ihletésű intézkedéseket (például a német katonai díszlépés utánzását). Ettől kezdve Mussolini néhány kisebb útközbeni kitérőt leszámítva egyre csak lefelé haladt, végül aztán teljesen Hitlertől függött, sőt alárendeltjévé vált.

Ez azonban megint csak egy átfogóbb – és mélyebb – jelenség velejárója. 1938 után nem csak Olaszország hódolt be Németországnak és Mussolini Hitlernek: a fasizmust is szinte mindenütt fölszívta, eszközévé tette a nemzetiszocializmus. Sőt már 1938 előtt is sok fasiszta vált nemzetiszocialistává, de egyetlen nemzetiszocialista sem fasisztává. Ez az olasz diarchia 1943-as összeomlásával tetőzött, amikor a király mellett jó néhány fontos fasiszta fordult szembe (és nem mindegyik merő opportunizmusból) a nemzetiszocializmussal, Itália és Németország szövetségével, még magával Mussolinivel is. Mussolinit letartóztatták, de aztán Hitler kiszabadította. Ennek következményeként északon német felügyelet alatt alakult meg az Olasz Szociális Köztársaság. Végül maga Mussolini visszatért radikális szocialista és eredeti republikánus meggyőződéséhez. Néhány nappal menekülése és halála előtt ezzel a kérdéssel fordult egyik hívéhez: „Ha rajtad állna, mit választanál: Olaszországot brit gyarmatként vagy szovjet köztársaságként? Én az utóbbit választanám." Üres szavak, mindazonáltal arról árulkodnak, milyen gyűlölet és félelem munkált Mussoliniben.

Most pedig dobjuk sutba ezt a botladozó főnevet, a „totalitarizmus"-t. Általános fogalma és meghatározása alapján ez az állam totális hatalma a nép fölött.* Először is: efféle *totális* hatalom, vagy akár ellenőrzés még a legsötétebb zsarnok és önkényuralom esetén sem lehetséges. Úgy is okoskodhatnánk, hogy nem ez a totális vagy maradéktalan jelző számít, hanem a diktatorikus kormányzat azon *célja,* amely az egyre kiterjedtebb, végül száz százalékos uralom megszerzésére irányul. De százszázalékos uralmat se Mussolini fasizmusa, se Hitler nemzetiszocializmusa, de még Sztálin kommunizmusa sem valósított meg.

Láthattuk, hogy a „totalitárius" megjelölést először Mussolini használta 1926-ban vagy 1927-ben, némileg operába illő, melodrámai, kétségkívül eltúlzott módon, mivel az olaszországi fasizmus a totálisnál gyöngébb volt, és az is maradt. De még a Mussolini „autoritárius" és Hitler „totalitárius" diktatúrája közötti különbségtétellel sem jutnánk messzire – részben azért nem, mert Hitler rendszere sem volt valóban „totalitárius". Ő maga sohasem használta ezt a szót;** ámbár a németek zöme sem gondolta, hogy a Harmadik Birodalomban sok (arról nem is beszélve, hogy minden) szabadságjogától megfosztják majd.* Ez nem mentség, vagy akár enyhítő körülmény Hitler és a nemzetiszocializmus brutális valóságára nézve. Célom az, hogy egyenesen a „totalitárius" szó pontatlan vagy annál is rosszabb, félrevezető használatára irányítsam a figyelmet.

A kifejezés itt-ott a második világháború előtt és alatt is fölbukkant, akkor leginkább Németországra meg szövetségeseire alkalmazták. Sokan sokféle ideológiai és személyes okból nem illették vele Szovjet-Oroszországot és a kommunizmust (a szelektív megbotránkozás a politikai és ideológiai beszédmód egyik fő összetevője). Ismét be kell látnunk a liberális szemléletű politikatörténet egyik alapvető fogyatékosságát, amely azon értelmiségiek és írók sokaságának elméjében van, akik számára a „totalitarizmus" és különösen annak „szélsőjobboldali" változata „reakciós".

1945 után, amikor a sztálini szovjet-oroszországi és más kommunista diktatúrák brutalitásai Nyugaton egyre inkább köztudomásúakká váltak, a politikai és ideológiai kifejezéskészlet leegyszerűsödött. A „totalitarizmus", az állami ellenőrzés zsarnoksága, a rendőrállam, az ideológiai cenzúra stb. mind nagyjából ugyanazt fedte. A nacionalisták, kivált az egyesült államokbeliek (akik közül sokan később rájöttek, hogy ők „konzervatívok") úgy látták, hogy a kommunizmus minden létező és elképzelhető önkényuralom közül a legrosszabb, még a fasizmusnál

* A *The Oxford English Dictionary* (bár csak a Függelék) szerint ez „a parlamentarizmussal szembeni ellenhatás". Ez nem helytálló, mert sok diktátor tartott fenn parlamentet vagy birodalmi gyűlést, némelyikük akár többpártrendszerben is.

** Propagandafőnöke, Goebbels is csak egy alkalommal használta, 1943 februárjában, a sztálingrádi katasztrófa utáni híres beszédében, amikor arra buzdította hallgatóit, hogy kiáltással helyeseljék a „totális háborút".

* Még a „diktatúra" kifejezés sem teljesen alkalmazható a hitleri Harmadik Birodalomra. Egy ízben maga Hitler mondta, hogy ő nem diktátor: „Dél-Amerikában bármelyik pojácából lehet diktátor." Nem pusztán zsarnok volt, hanem valami annál ijesztőbb és hatalmasabb – és a német nép többségének támogatásával hozta létre uralmát. A mérsékelt és szerény Ian Kershaw megfogalmazásával: „Az a felvetés, miszerint Hitler hatalma »totalitárius terroron« nyugodott – félretéve a »totalitárius« fogalommal kapcsolatos problémákat –, csupán részigazságot mond ki."

vagy nemzetiszocializmusnál, Hitlernél vagy Mussolininél (és persze Francónál) is sokkal rosszabb; a leginkább megvetésre méltóak pedig a kommunizmus liberális társutasai, Sztálin második világháború alatti szövetségesei és balekjai (olykor Rooseveltet és Churchillt is az utóbbiak közé sorolták). Nem szabad alábecsülnünk az effajta nacionalista, antikommunista világszemlélet befolyását, hiszen ez az ideológia alkotóelemévé vált az amerikai nacionalizmusnak, és messzire ragadta hirdetőit.

Sajnos hasonlóan meggyökeresedett (legalábbis értelmiségi körökben) a totalitarizmus teóriája, amelyet Hannah Arendt zavaros és hibák tucatjaival terhelt *The Origins of Totalitarianism* (A totalitarizmus gyökerei) című kötetében vezetett elő, méghozzá egy neki kedvező pillanatban, 1951-ben New Yorkban (amerikai baloldali értelmiségiek és tudósok egy egész nemzedéke éppen akkor számolt le a kommunizmust és Sztálint illető ábrándjaival). Arendt könyvében két tételt fektet le. Az első az, hogy az antiszemitizmus minden totalitárius rendszernek alkotóeleme – ez badarság. A második fontosabb: eszerint a totalitárius rendszerek lényegéhez tartozik, hogy megállás nélkül fokozzák a terrort, népeik körében és világszerte mindinkább kiszélesítik és elmélyítik uralmukat. Nem egészen két évvel *A totalitarizmus gyökerei* megjelenése után Sztálin meghalt, és a Szovjetunióban megkezdődött a rendőrterror enyhítése. Újabb három esztendő múlva kirobbant a kommunizmus elleni lengyel és a magyar felkelés. Oda se neki: e „megtermékenyítő hatású" művet és szerzőjét egyre nagyobb tisztelet vette körül (Németországban egyebek között intézeteket meg egy expresszvonatot ékesítettek a nevével). Amerikai értelmiségiek mind a mai napig nem hagytak föl tömjénezésével.*

* Ideillik *A totalitarizmus gyökerei* becstelen eredetének összegzése. Arendt első, szinte olvashatatlan kézirata 1946–47-ben „készült el", és kizárólag a nácizmussal foglalkozott. Különféle New York-i kiadók ideoda tologatták, majd sorra visszadobták a végeérhetetlen hivatkozásokkal, más menekült szerzők seregnyi ismeretlen könyvéből kiemelt idézetekkel terhelt művet, mígnem Arendt 1948–49-ben sebtében megtoldotta a sztálini kommunizmusról szóló két fejezettel. A „kutatásait" taglaló lábjegyzetek elárulják, hogy arról a témáról összesen három könyvet olvasott el.

Szabadság és szabadságjogok; a szabadságjogok megnyirbálása, ilyen-olyan fokú szabadságvágy, a szabadságjogok iránti közömbösség – nehéz és problematikus kérdések, a demokratikus korszakban talán különösen azok. Természetesen nem elégséges, ha a szabadságot egyszerűen a láncok alóli mentesülésként, a korlátozások hiányaként szemléljük. Arisztotelész tudta, hogy nehezebb szabadnak lenni, mint rabnak. Az is nyilvánvaló, hogy a szabadság fogalma nem merül ki a politikai szabadságban. (Vajon 1926-ban, amikor Mussolini „totalitárius" uralmat hirdetett, nem szabadabban élhetett-e az Olaszországba látogató amerikai ott, mint a saját hazájában, figyelembe véve egyebek közt az egyesült államokbeli szesztilalmat?) Már Tocqueville megjegyezte a többség zsarnokságával kapcsolatban, hogy az ember az Egyesült Államokban talán szabadon kifejezheti személyes véleményét, de a „közvélemény" roppant nyomásával szemben tehetetlen, az egyedüllétnél is rosszabb magányra van kárhoztatva. Nemcsak Mussolini Itáliájában, de Hitler Harmadik Birodalmában is valamilyen mozgástér, sőt szabadság létezett vagy maradt fenn a magán-, gazdasági, szellemi stb. életben.* Amit a diktátorok nem engedtek meg, ami alapvetően zavarta őket, az a velük szemben nyilvánosan meg-

* A szellemi szabadság (az időnkénti publikálást is beleértve) ezekben az államokban itt-ott megmaradt; ennek további tanulmányozása még kívánatos lenne. Akár azt is mondhatnánk, hogy Sztálin után a Szovjetunió (majd 1956-tól egyik-másik kelet-európai kommunista csatlós ország) többé nem „totalitárius", hanem „autoritárius". Ez nyelvhasználati okoskodás lenne; fontosabb kérdés az, vajon mennyit számítottak (ha ugyan egyáltalán számítottak) ezek a szellemi szabadságok a tömegtársadalmakban.

jelent tényleges és itt-ott potenciális ellenállás. Ebben, de csak ebben a tekintetben nem mutatkozott lényeges eltérés e huszadik századi rendőrállamok és sok régebbi abszolutista rendszer között. A nagy különbség a populizmusban állt: abban, hogy a néptömegek – szinte mindig nacionalizmusa miatt – (legrosszabb esetben) támogatták vagy (legjobb esetben) közömbösen tűrték a diktatorikus kormányzást.

A nemzetiszocializmus mint „ideológia" téves használata és olvasata

Hadd térjek vissza – utoljára – Hitlerhez, aki nacionalizmusával jobban bebiztosította magának népe ragaszkodását, mint a Harmadik Birodalom különféle szociális fejlesztéseivel és intézményeivel.

A nacionalizmus Németországban (és másutt is) egyesek számára valláspótlékként szolgált. Ennél fontosabb – és nyugtalanítóbb – az, ahogyan sokak fejében a nacionalizmus, a hitleri nacionalizmus is megfért a vallással; és nacionalizmusuk ebben az egymás mellett élésben igen-igen gyakran erősebbnek, sőt mélyebbnek bizonyult vallásosságuknál. Olvasom egy komoly angol hölgy szavait, aki 1941-ben egy nőegyletben így értékelte ezt: „Olyan vallásos hit kell nekünk, amely erős, akár a német nép Hitlerbe vetett hite."

Hitlernél a művészet is elválaszthatatlanul kötődött a nemzetiséghez. „Az igazi művészet örök volt és marad" – mondta, majd hozzátette: „Nem enged a divat törvényeinek; úgy hat, mint egy nép »lényegi« karakterének mélyéről fakadó kinyilatkoztatás." (Igaz is meg nem is: mert hát miben áll egy nép „lényegi" karaktere?) Vizsgálódásom tárgya azonban nem Hitler, hanem vonzóerejének és hatalmának jelensége. Inkább a nemzetiszocializmus ideológiája, mint e hatalom lenyűgöző hatása és egyre növekvő híre számított. Ezért aztán nem sokat nyom a latban a nemzetiszocialista ideológia részletekbe menő, precíz elemzése. Meghökkentően példázza ezt a német nép reagálása az 1939. augusztusi német–orosz, azaz náci–szovjet vagy Hitler–Sztálin-paktumra. Láthattuk, hogyan és miért volt képes

Hitler a német konzervatívok nagy többségét a maga oldalára állítani, fennen hangoztatott antikommunista kijelentései miként fokozták népszerűségét és tekintélyét, mivel a nemzetiszocializmus a kommunizmus kifejezett ellentéteként jelent meg. Mégsem tudunk egyetlen esetről sem, hogy egy nemzetiszocialista vagy egy német nacionalista konzervatív széttépte volna a párttagsági igazolványát, megdöbbenésének és kiábrándultságának adott volna hangot, amiért a Führer lepaktált Sztálinnal. Ellenkezőleg: németek milliói éppen Hitler zseniális államférfiúi tehetségének újabb példáját látták ebben.

Az ideológia egyre kevésbé számított. Az a tréfás kedvű ismeretlen angol, aki 1939 augusztusában állítólag azt mondta, hogy „az izmusokban minden újság régiség", nem is nagyon tévedett. Az ideológiai elkötelezettség természetesen értelmiségieknek és másoknak sokat jelentett: Nyugaton ezrével akadtak kommunista vagy kommunistabarát értelmiségiek, akik 1939 augusztusában kezdtek kiábrándulni a kommunizmusból. (Hogy ez végül is törpe kisebbséget érintett a világ kommunistái között, az csupán egy elszomorító emberi körülményről árulkodik: a legtöbb ember még világos és egyértelmű bizonyítékok láttán sem hajlandó változtatni a gondolkodásmódján.) Ez is mutatja, hogy a nemzetiszocialisták a kommunista és kommunistabarát értelmiségiek zöménél elszántabban és gyakorlatiasabban gondolkodtak.

*

Sztálint sem csak az ideológia hajtotta. Számtalan és sokféle jel vall arra, hogy grúziai születése dacára orosz nacionalistának tartotta magát. Trockijtól való idegenkedése, Trockij elüldözése, az 1930-as évekbeli tisztogatások során sok nemzetközi kommunista likvidálása mind idejekorán mutatott hajlamaira, sőt

meggyőződésére. (Az utóbb oly buzgó antikommunista értelmiség akkor még kényelmesen szemet hunyt ezek fölött.) Nézzünk két beszédes példát. Egy vezető orosz kommunista folyóirat, a *Bolsevik* már 1934-ben, majd 1940 júliusában ismét közölni készült Marx barátja és pártfogója, Engels „Az orosz cárizmus külpolitikájáról" című cikkét. Andrej Zsdanov, aki már gyanította Sztálin álláspontját, szükségesnek vélte, hogy beterjessze hozzá a javaslatot. Sztálin az alábbi megjegyzéseket írta rá: „Az agresszív gonoszság nem volt az orosz cárok monopóliuma." „A cárizmus külpolitikáját bírálva [Engels] mindenáron le akarta azt járatni." 1941 áprilisában kijelentette Georgi Dimitrovnak, a Kommunista Internacionálé fejének: „Az Internacionálé Marx idejében azzal a várakozással alakult meg, hogy nemzetközi forradalom áll küszöbön. A Komintern Lenin idején hasonló várakozással jött létre. Napjainkban a különféle országok *nemzeti* feladataié az elsőbbség... Ne maradjunk a *tegnapi* szabályoknál! Szigorúan vegyük számba a fölmerült új körülményeket." Sztálin intézkedései – a Komintern 1943-as feloszlatása, a szovjetorosz nemzeti himnusz ezzel egyidejű bevezetése az Internacionálé helyett, olyan nevek választása magas katonai kitüntetésekhez vagy hadműveletek megjelölésére, mint Kutuzov, Szuvorov és Bagratyion, az orosz pravoszláv egyházi hierarchia támogatása stb. – nem szövetségeseinek félrevezetését vagy elkápráztatását célzó trükkök, de nem is ízig-vérig opportunista eszközök népszerűségének táplálására az orosz tömegek körében, hanem mindinkább nacionalista ideológiájának hamisítatlan példái. (Az európai győzelem után, 1945 júniusában tartott egyetlen beszédében az orosz népet dicsérte, de meg sem említette a kommunizmust és a pártot.)

Nem csupán arról van szó, hogy elismerjük Sztálin – Hitlerhez és sok más diktátorhoz hasonló – nacionalista voltát. Alapvető különbség mutatkozott Sztálin és Hitler között (mint ahogy

– bár jóval kisebb fontossággal – Hitler és Mussolini között is). Sztálin már nacionalista tudatosságának kibontakozása előtt tudomásul vette (nem úgy, mint Trockij, de Lenin is) az állam fontosságát, sőt elsőbbségét. Ez természetesen csak egyik forrása annak, hogy korán összeütközésbe került Trockijjal, miután Sztálin rájött a Szovjetunió – nyilvánvaló – elsőbbségére („szocializmus egyetlen országban") a kommunizmus nemzetközi terjesztésével szemben. További, talán még erősebb bizonyítékot rejt az a távirat, amelyet Sztálin már 1931 szeptemberében küldött Ordzsonikidzének. Bírálta a központi és a politikai bizottságot, különösen Kaganovicsot (a Politbüró zsidó tagját, aki közel állt hozzá, de akitől az 1930-as években fokozatosan eltávolodott, bár Kaganovics volt az egyetlen zsidó, aki mindvégig a politikai bizottságban maradt). Sztálin így írt: „Mi a jobb: terhet róni az állam külföldi valutatartalékaira, miközben óvjuk a gazdasági apparátus lelki nyugalmát, vagy pedig terhet róni a gazdasági apparátusra, miközben védjük az állam érdekeit. Szerintem az utóbbi jobb az előbbinél."

„Az állam érdekeit." Sztálin észjárása fejlődött. Ez egyebek között általános és lehengerlő (bár természetesen se nem egyszerű, se nem maradéktalan) magyarázatot adhat Sztálin 1936–39-es tisztogatásaira, amelyek eredményeként a pártbürokrácia nagyban átalakult állami bürokráciává. Ennek egyik folyománya Sztálin 1939-es – pragmatikus – lepaktálása Hitlerrel. Hitler ezen innen és túl is számottevő befolyást gyakorolt Sztálinra (valamint a nemzetiszocializmus a kommunizmusra). A Führer tisztelte, sőt csodálta Sztálint; bőséges bizonyítékot találhatunk arra, hogy Sztálin is tisztelte Hitlert. Gondolatmenetünk szempontjából azonban nem annyira az az érdekes, hogy Sztálin respektálta a németek erejét, méltányolta a Hitler által létrehozott intézményeket: nem ez a legalkalmasabb hely, hogy bizonyítékokat sorakoztassunk föl a titkos náci–szovjet kapcsolatok

kialakulására vagy a német és a szovjet rendőruralom összehasonlítására, a büntetőtáborokat is beleértve. Az idevágó kérdés így hangzik: Sztálin elgondolásai előtte jártak-e a Hitleréinek? „Modernek" voltak-e? Sok értelmiségi és mások is úgy látták, a kommunizmus a jövő hulláma. 1945-ben és azután Sztálin mégis kényszerítve érezte magát, hogy új csatlós birodalmában kommunistákat juttasson hatalomra, nemegyszer olyanokat, akiket személyileg megvetett, de mégis úgy gondolta, ezek fognak fenntartás nélkül engedelmeskedni neki. Hitlernél más volt a helyzet. Az eredetileg nemcsak Marx, hanem Lenin által is átkozott „állam" a sztálini Szovjetunióban 1939-re mind a hivatalos szóhasználatban, mind a valóságban szentté és sérthetetlenné vált. Sztálin tehát fölismerte az állam mindenekfölötti fontosságát – éppen akkor, amikor Hitler idejétmúltnak találta ezt a mindenekfölötti fontosságot a nemzetéhez képest. Íme, egy újabb példája a sztálini kommunizmus Hitler nemzetiszocializmusához viszonyított elmaradottságának.

A nacionalizmus és a szocializmus különféle együtteseiben a nacionalizmus elsőbbsége túlélte Hitlert. Halála után nem egészen hat hónappal Argentínában nemzetiszocialista rezsim jutott hatalomra Perón vezetésével; harminc évvel vagy még többel később pedig, a (jóformán csak névlegesen) „nemzetközi" kommunizmus gyászos önfelszámolásának vége felé az utolsó kommunista zsarnokok fölfedezték, majd egy ideig sikeresen alkalmazták is a nacionalizmus vonzóerejét. A román Ceauşescu, a szerb Milošević meg a hasonszőrűek nacionalista kommunisták voltak – megint csak határozott nyomatékkal a két kategória közül az elsőn, gyakran oly mértékben, hogy már-már kioltja a másodikat. A huszadik század végére ezek is eltűntek. Mégis föltehetjük a kérdést: miközben Sztálin túlélte Mussolinit és Hitlert, vajon a kommunizmus megmaradt vonzása túléli-e (Olaszországban) a fasizmus és (nemcsak Németországban meg

Ausztriában, hanem másutt is a világban) a nemzetiszocializmus történelmi vagy nosztalgikus vonzását?

„A Hitler-jelenség magja – írta Karl-Dietrich Bracher jeles német történész – a nemzetiszocializmus [vonzóerejének] alapvető alábecsülése" (azaz nemcsak Hitleré, de azoké az eszméké is, amelyeket képviselni és megtestesíteni látszott). Vagy vegyük egy másik német történész, Hagen Schulze megfelelő (és talán baljós) kijelentését, amely elveszett az 1986–87-ben süketek párbeszédeként folytatott *Historikerstreit*, történészvita során. Schulze a német történelem azon fontos tapasztalatáról beszélt, hogy „az első német köztársaság [a weimari] alkotmányos demokratái semmi eredményeset sem tudtak tenni a nacionalisták roppant nemzeti vonzásával szemben. A Harmadik Birodalom élménye bizonyára jelentősen tompította a németek hajlamát a nacionalista szélsőségességre" – de kérdéses, „vajon ez a tompításféle egy-két nemzedéknél tovább érvényesül-e, mindennemű politikai pedagógia dacára, amelynek hatékonyságát illetően ne legyenek illúzióink."

Mint ahogy azon jogszabályok alkotmányos hatályának tartósságával kapcsolatban se tápláljunk illúziókat, amelyek Hitler bukása után hatvan évvel mind Németországban, mind Ausztriában tiltják a horogkereszt és a Hitler-képek használatát. A vörös zászlót és a kommunista jelképeket ezekben az országokban nem tiltották be; a nácikat igen. Lenin vagy Mao művei nyomtatásban közreadhatók, míg a *Mein Kampf* nem. Reméljük, amikor eljön majd e tilalmak feloldásának ideje, az a jogi intézkedés olyan légkört tükröz majd, amelyben a Hitler-éra szimbólumai legfeljebb történelmi kíváncsiságot ébresztenek.

Ez azonban a jövő zenéje. Egyelőre ajánlatos figyelnünk az újságírók és politikai kommentátorok szerte a nyugati világban észlelhető tendenciájára: rendkívüli érzékenységet mutatnak minden megnyilatkozásra, amely bárhol úgynevezett szélsőjobboldali politikai jelenség felbukkanására utal. Ez az érzékenység nem hasonlítható a szélsőbaloldali mozgolódást kísérő nyugtalansághoz. Nem tulajdonítható a „politikai korrektségnek" (ostoba kifejezés) sem. Inkább a népfelség korában fellépő populista nacionalizmus potenciális tömegvonzását illető szorongásról és félelemről tanúskodik.

*

A históriai értelemben vett tizenkilencedik században (1815–1914) az Egyesült Államok és Európa mind történelmét, mind politikai struktúráit tekintve nagyban elütött egymástól. Az európai történelem fő eseményei az 1820-as, 1830-as évek és 1848 forradalmai, majd pedig az olasz és a német egyesítés. Az Egyesült Államok történelmében a nyugatra település, a polgárháború és a tömeges bevándorlás a legnagyobb súlyú. Európa zömében a század politikai történetét a konzervativizmus és a liberalizmus vitái fémjelzik; az Egyesült Államokban nem, mivel se konzervatív párt, se ilyen mozgalom nem létezett. A huszadik század folyamán ezek az eltérések megszűntek. Az azt a századot jellemző két nagy hegyvonulat Európa és az USA számára egyaránt a két világháború, majd az úgynevezett hidegháború, amely a második világháborúból következett. Ezenkívül körülbelül 1955 után első ízben jött létre az Egyesült Államokban önmagát „konzervatív"-ként megjelölő mozgalom; és negyed századdal később már több amerikai azonosította magát a „konzervatív", mint a „liberális" jelzővel. Ez azonban csak egy szélesebb és mélyebb fejlemény velejárója, bármennyire elhomályosítja is az amerikai politika hagyományos szóhasználata. Ahogy Európában, és a világon másutt is, az amerikai politikát az egész évszázadban a nacionalizmus és a szocializmus túlsúlya irányította. Egyes részleteket leszámítva az amerikai kor-

mányzat népjóléti intézményei és eljárásmódjai nem különböznek lényegesen más demokratikus vagy úgynevezett „fejlett" nemzetekéitől; ezeket az intézkedéseket minden politikai retorika ellenére az amerikai nép nagy többsége és a két nagy politikai párt is elfogadja. Ugyanakkor az Egyesült Államokat sem hagyja hidegen a nacionalizmusnak a szocializmusénál erősebb vonzása; és mint korábban írtam, míg a republikánusok inkább nacionalisták, mint szocialisták, addig a demokraták inkább szocialisták, mint nacionalisták. Ez három emberöltő óta, legalább nyolcvan-kilencven éve tart. Valamikor a jövőben változhat; de egyelőre nem.

A Republikánus Párt a nacionalizmusa miatt vált populistává, legalábbis az utóbbi mintegy negyven esztendőben. Láthattuk, hogy az 1930-as évekre az amerikai haladók és populisták útja elvált egymástól: a megmaradt progresszívek zöme internacionalistává, a populisták zöme nacionalistává lett. Mi több, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a populizmus igen gyakran (és az Egyesült Államok csupán egy példája ennek a széles körben elterjedt jelenségnek) nem más, mint nacionalista szocializmus. És míg a populisták továbbra is ellenzik a nemzetközi kapitalizmust, a nacionalista tőkésekkel vagy nacionalista milliárdosokkal szemben nemigen ellenségesek. Persze amit még 2000-ben is „kapitalizmus" vagy „kapitalista" névvel illetnek, az már egészen más, mint amit a tizenkilencedik században jelentett. A közgazdasági nyelvhasználat megtisztítása még inkább (és régebb óta) esedékes, mint bizonyos megszokott és elavult politikai kategóriák újragondolása. De hát ez más lapra tartozik.

3

Az Egyesült Államok 1945-ben és azután

Hitler és Mussolini 1945-ben tűntek le a színről, Sztálin alig nyolc évvel később. Az Egyesült Államok a világ tetejére került, és a világ amerikanizálódása még nagyobb lendületet vett.

Érdekes kérdés merül föl. Mikor ért Amerika a delelőre? 1918-ban, 1945-ben vagy 1989-ben? 1918-ban az Egyesült Államoknak nem kellett osztoznia a győzelemben Oroszországgal. (Nagy-Britanniával és Franciaországgal igen, de ez nem sokat számított: sokkal inkább az amerikai nép azon vágya, hogy húsz évre vonuljon el Európától, mialatt tovább zajlott a tömegkultúra elamerikaiasodása). 1945-ben az Egyesült Államoknak egyezkednie kellett a győzelmen Oroszországgal: fölosztották egymás között Európát, Németországot is beleértve, valamint a Távol-Kelet egy részét. 1918 után a dollár meg a Wall Street váltotta föl a brit font sterling és London korábbi elsőbbségét. 1945-ben azonban elsőbbségnél többről volt szó: a mindenható dollár az egekben szárnyalt, az amerikai haditengerészet egymaga erősebb volt, mint a világ összes többi flottája együttvéve. Ami pedig 1989-ben történt, az egyedülálló a világ történetében: a második legnagyobb világhatalom, a Szovjetunió föladta a globális küzdelmet, anélkül vonult vissza Európából és Németországból, hogy erre igazán kényszerítették volna, s az orosz nép mindezt nagyobb zúgolódás nélkül vette tudomásul. Így tehát egyetlenegy szuperhatalom maradhatott a világon – ami óriási és beláthatatlan következményekkel járt.

Ám ez nem volt ennyire egyszerű, és ma sem az. Jan Morris okos és éleslátó brit (walesi) szerző *Manhattan 1945* címmel írt

sokatmondó könyvet, amelyben fölidézi az akkori elevenen lüktető, pezsgő, sziporkázó, mindent lepipáló New York csodáit. Negyven év elteltével minden, vagy szinte minden megváltozott. A *Manhattan 1945* továbbra is vonzó, a nosztalgia impresszionista színeiben pompázó képecskét tár elénk, de Jan Morris (ez egyszer) nem vett észre valamit ebben a demokratikus panorámában. Mindmáig érvényes Tocqueville aranymondása: míg az arisztokratikus korok főbűne a gőg, a demokratikus koré az irigység. Jan Morris szem elől tévesztette azt, ami az amerikai optimizmus és önbizalom csillámló felszíne alatt rejtőzött. Az irigység pedig csupán egy, bár igen elterjedt demokratikus megnyilvánulása a gyűlölet és félelem lappangó létezésének.

Az utóbbiak egyik tünete volt az amerikai antikommunizmus, amely nem más, mint a hazafiság népszerű helyettesítője. Kevésbé látható, de olykor kitapintható volt egy túlzott amerikai optimizmus meg egy túlzott amerikai pesszimizmus egymás mellett élése az amerikaiak lelkében és gondolkodásában. Sajnos sok amerikaira is érvényes, amit Joseph Conrad egyszer az oroszokról írt a *Nyugati szemmel*-ben: „szörnyű, emésztő együgyűség, amelyben naiv és reménytelen cinizmust lepleznek homályos frázisok". Elvégre nem Lincoln mondotta-e Amerikáról, hogy „az emberiség utolsó legjobb reménysége"? Utolsó? Úgy értsük, hogy az emberiséget közeli pusztulás fenyegetné? Ráadásul egy olyan népről van szó, amely a haladás és a fejlődés megszállottja? Vajon Amerika az emberiség sorsának tetőpontja (vagy az volt)? John Quincy Adams, ugyanaz a bölcs Adams, aki azt mondta, az USA nem megy – azaz ne menjen – külföldre szörnyetegek fölkutatása és elpusztítása végett, már negyven évvel Lincoln előtt ugyanabban az 1821-es beszédében kijelentette, hogy az Egyesült Államok „hegyen épült város": „Jelzőfény a bércek ormán, amely felé a föld minden lakója fordíthatja fejét lelkesítő és üdvözítő világosságért, mígnem az idő örökkévalóságba vész, maga a glóbusz pedig

széthullik, egyetlen rög sem marad belőle." Valami furcsán történelmietlen és mélységesen pesszimista érződik ebben a látomásban. És nyugtalanító: hiszen az emberiség sorsa csakugyan szerencsétlennek tűnik, ha az amerikaiak nem szabadulnak meg a gondolattól, hogy ők a Föld utolsó, *egyetlen* reménye. Kivált egy katasztrófákkal terhes nukleáris és technikai korban, amelyben sok amerikai legalábbis szívesen fantáziál arról, hogy az ember a Földről a világűrbe nyomul.

Számtalan példa akad az effajta gondolkodásra. Az imperialista Albert J. Beveridge 1900-ban: „Isten a világ főszervezőivé tett bennünket." Dennis O'Connell katolikus érsek 1898-ban: „Isten most Amerika kezébe helyezi a zászlót, hogy továbbvigye... Amerika Isten újkori apostola... A háború sokszor Isten útja, hogy előremozdítsa a dolgokat... a legalkalmasabb túlélése felé." Nem angolszász imperialista, nem protestáns harcos, nem szociáldarwinista, hanem egy meglehetősen „liberális" amerikai ír érsek szavai ezek. Vagy lássuk, miként vélekedett Michael Novak katolikus „konzervatív" publicista 1983-ban: „Az amerikai nép minden tény tanúsága szerint a legvallásosabb ezen a bolygón." Minden tény tanúsága szerint? Vajon ezek az emberek el is hitték, amit mondtak? Gondolom, igen. Természetesen felszínes képet alkottak Amerikáról és a világról, de a demokrácia korában a társadalom alaptermészete, az eseménystruktúra, a széles körben – az önálló egyéni gondolkodás és önismeret rovására – elterjesztett efféle jelszavak miatt gyakran a felszínes számít.

*

Magától értetődően az emberiség nagy hányadának előnyére szolgált, hogy 1945-ben az Egyesült Államok a világ fő hatalmává vált. Nem kínálkozott igazi alternatíva. Ha az USA kivonul Európa legnagyobb részéből meg a Távol-Keletről, akkor a

Szovjetunió, illetve a kommunizmus messzebbre terjeszkedhetett volna – bár ez talán hosszú távon még kevésbé tartósnak bizonyul, mint ami Kelet-Európában 1989-ben és addig történt. (Az anyagilag és szellemileg kimerült britekre nem lehetett számítani. 1945-ben – mint egyszer írtam: bagóért – megszerezhették volna a vezetést Nyugat- és Észak-Európa nagy részén, de még sem fordult a fejükben ilyen gondolat.)

Vegyük figyelembe, hogy a második világháború és az 1945-ös angol–amerikai győzelem eredményei legalábbis Nyugat-Európában általában konzervatív reakciót váltottak ki (e, mára elhasznált és kiforgatott jelző legjobb értelmében). A holland királynő, a norvég király, a luxemburgi nagyherceg üdvrivalgás közepette tértek vissza országukba. A dán királyt, aki gyakorlatilag a németek fogságából szabadult, népe (a kommunisták részvételével) rajongva ünnepelte. A nyugat-európai nemzetek parlamentjei folytatták működésüket. Nagy-Britanniában a Munkáspárt nyerte a választásokat, de ez a toryk elutasítását jelentette, nem Churchillét. Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban megugrott a szavazók száma, előre láthatóan növekedett a kommunizmus támogatottsága az értelmiségiek és az opportunisták körében, de ez nem sokat számított. A második világháború konzervatív reakciója ennél mélyebbre hatott, különösen Németországban, ami nem csak a kommunizmustól való félelemnek tulajdonítható. A hitlerizmussal, a rendőrállammal és más korlátozásokkal szembeni természetes válasz volt. Ezt példázta a nyugatnémet alkotmány, valamint az Adenauer és Erhard által intézményesített gazdasági liberalizmus.* Az Egyesült Államok javára írható, hogy (tulajdonképpen konzervatív lényegük felismerése nélkül) támogatta ezeket a fejleményeket. Ebből eredt a Marshall-terv és a NATO, amely amerikai haderő tartós nyugat- és dél-európai állomásoztatását, a békeidőben európai országokkal kötött első amerikai katonai szövetséget jelentette.

Több – sokkal több – is következett az amerikai befolyás e világméretű jelenlétéből. Egyes országokban kialakult valami hasonló (bár természetesen nem ugyanaz), mint az angol ajkú demokráciák pártrendszerei: a sok párttal járó arányos képviselet korábbi gyakorlati nehézkességétől és fogyatékosságaitól a két- vagy hárompárti rendszer felé fordulás. Ennél is fontosabb és maradandóbb az, hogy egész társadalmak demokratizálódtak: fokozatosan átvették az amerikai gyakorlatot, amely súlyt adott a tömegeknek. Ez nem csak a politikára vonatkozott. Előnyök inkább a jövedelemből, mint a tőkéből, inkább a hitelképességből, mint a tényleges magántulajdonból fakadtak: ezek váltották föl azt a régi, többé-kevésbé szigorúan kapitalista jelenséget, amelyet a francia aforizma fejez ki: „On ne prête qu'aux riches" – csak gazdag kap kölcsönt. Az új közgazdaság a magántulajdon tömegének gyarapodását eredményezte (bár állandó inflációval mérsékelve); ennek következtében meggyöngült – sőt érdektelenségbe torkollott – a radikális vagy forradalmi politikai lendület, ahogy Tocqueville előre jelezte. Összegezve: 1945-ben – természetesen Kelet-Európán kívül – diadalmaskodott a demokrácia és a liberalizmus, bár az előbbi lényegesebb volt az utóbbinál.

Működött persze az antikommunizmus is. Láttuk, hogy az Egyesült Államokban legkésőbb 1947–48-ra a régimódi hazafiság helyettesítőjévé (gyakran még annál is többé) vált. Egyszerűen a nacionalizmus újabb kitörését jelentette, annak érzékelhető, olykor domináns elemeivel: félelemmel és gyűlölettel is.

* 1946-ban a republikánusokat a sokat sejtető szlogen segítette a kongresszusi választások megnyeréséhez: „Elég volt?" A Roosevelttel, a második világháborúval, az elnök brit és szovjet szövetségkötésével szembeni – egyelőre kimondatlan – reakció kevésbé őszinte, és legalábbis potenciálisan zavarkeltőbb volt, mint a németek zömének reakciói, akik valóban megelégelték a diktatúrát és a nyomában végbement katasztrófát.

A háború előtti elszigetelődők szélsőséges beavatkozásokat követeltek. De az antikommunizmus lelki és szellemi komponenseit félretéve azt is észrevehetjük, hogy a szó 1945 utáni téves olvasata nyomta rá bélyegét. Az amerikai aggodalmat a kommunista ideológia helyett az Orosz Birodalom kiterjesztésének kellett volna indokolnia. Kelet-Európa és Kelet-Németország, amely a vasfüggöny keleti oldalára esett (az amerikaiak hallgatólagos egyetértésével – sőt 1945-ben és azután belenyugvásával), nem azért került kommunista kormányzás alá, mert az ottani népeknek tetszett a kommunizmus, hanem mert az orosz fegyveres jelenlét erőltette rájuk. Ez az egész úgynevezett hidegháború alatt, több mint negyven évig így maradt. Egyetlen nyugat- vagy dél-európai ország sem akadt, amelyik kommunistává vált volna, vagy akár erősen hajlott volna arra. 1945 után az Egyesült Államok attól félt, hogy a nemzetközi kommunizmus, amely Kelet-Európában már berendezkedett, Nyugat felé fog terjeszkedni. Nem ez volt a helyzet. (Ezt maga Sztálin sem kívánta, több okból.) Ugyanakkor Sztálin és az oroszok féltek, hogy az Egyesült Államok, amely Nyugat- és Dél-Európában könnyedén megszilárdította jelenlétét és befolyását, megpróbálja szétzilálni, elpusztítani a kelet-európai orosz befolyási övezetet. Ez sem felelt meg a valóságnak. Európa (és a világ nagy részének) ez a megosztottsága továbbra is realitás maradt. 1962-ben Moszkvának (minden nemzetközi kommunista testvériség ellenére) egyáltalán nem állt szándékában, hogy Kuba miatt atomháborút kockáztasson az Egyesült Államokkal; 1956-ban az Egyesült Államoknak (minden antikommunista „felszabadítási" propagandája ellenére) egyáltalán nem állt szándékában, hogy beavatkozzon Magyarországon a Szovjetunióval szembeni felkelés alatt és után. Emellett a Szovjetunió jóval 1956 előtt is kezdett hátrálni már. 1948-ban Jugoszlávia elszakadt az orosz fennhatóságtól. 1953-ban felkelések törtek ki Lengyelországban, Kelet-Németországban, majd 1956-ban Lengyelországban és

Magyarországon. 1953-ban a moszkvai uralkodók egy ideig még azt is fontolgatták, hogy magára hagyják a kelet-németországi kommunista kormányt, ha az amerikaiak cserébe valamelyest visszavonulnak Nyugat-Németországból. 1954–55-ben Moszkva föladta finnországi és kínai katonai, illetve haditengerészeti támaszpontjait, továbbá rendezte viszonyát Tito Jugoszláviájával. Kivonult Ausztriából, ezzel több mint figyelemre méltó engedményt tett; és hivatalosan elismerte Nyugat-Németországot, miközben nem követelte, hogy Amerika és a nyugati hatalmak hasonlóképpen elismerjék a kommunista Kelet-Németországot. Ami ezután, 1960-tól fogva történt Kubában, Nicaraguában vagy Indokínában, az nem internacionalista, hanem nacionalista kommunista hatalomátvétel. Az amerikaiak világképe – a kormányzaté és az embereké egyaránt – az egész hidegháború folyamán mégis mindvégig túlzottan ideológiai, nem eléggé pragmatikus volt.

Az Egyesült Államokon belül ez maradandó következményekkel járt. A „konzervativizmus" Amerikában elválaszthatatlan volt az antikommunizmustól (és az antiliberalizmustól is). 1981-ben hatalomra juttatta Ronald Reagant; még a Szovjetunió összeomlása után sem tűnt el, gyöngült meg – sok szempontból éppen ellenkezőleg.

Idézőjelbe tettem a „konzervativizmus"-t – mert az amerikai „konzervativizmus"-ban mindmáig sok minden nem konzervatív. Az Egyesült Államok az elmúlt hatvan évben nem gyakorolt konzervatív befolyást a világra. Már jóval az 1960-as évek forrongásai (pontosabban álforradalma) előtt semmi konzervatív sem volt az amerikai tömegszórakoztatásban, az amerikai művészetben, az amerikai irodalomban (na jó, néhány szertelen és értékes kivételt leszámítva), az amerikai ifjúságkultuszban, az amerikai rockzenében, a szexuális és faji változásokban, amelyek tulajdonképpen már 1960 előtt, a meggondolatlan történészek és politológusok által ma is „levegőtlen"-nek nevezett

eisenhoweri évtizedben jelentkeztek. A későbbiekben az 1960-as évek „forradalmárai" csupán forradalmasdit játszottak (ahogyan az 1930-as években sok amerikai kommunista is szívesen játszott kémkedőst). Ez a játékos elem – a *homo ludens americanus* – más szinten is létezett, például Ronald Reagannél, aki örömest játszotta az elnök szerepét, vagy George W. Bushnál, aki élvezte, hogy katonásdit játszhat. Íme, az amerikai karakter kettőssége: a magánéleti, szexuális és civilizációs viselkedés családok széthullását is magukban foglaló átalakulásai, amelyek önmagukat „konzervatív"-ként látó és azonosító emberek millióira terjednek ki.

Ez több volt (és maradt) múló fázisnál, tünékeny jelenségnél. A történelem nem leng vissza, mint az inga. Nem volt visszatérés az 1950 előtti évek (mégoly felszínes) illeméhez, erkölcseihez, szokásrendjéhez. Éppen ellenkezőleg: körülbelül 1980-ra már nemhogy átfogó, de számottevő különbség sem mutatkozott liberálisok és konzervatívok, demokraták és republikánusok, városközponti és kertvárosi lakosok viselkedésében. Gyakran képtelen kettősségek léteztek: engedékenység a nyers erő iránti csodálattal együtt; a magánélet szentségének felszínes hirdetése a magánéleti erkölcsi normák és meggyőződések széles körben tapasztalható gyöngülésével; a névleges ingatlantulajdonlás és személyi tulajdon ünneplése, miközben az emberek valójában tulajdonosok helyett bérlők módján birtokoltak; a korábbi, és magában mindenki által ismert osztálykülönbségek zömének eltűnése, ugyanakkor az „osztály"-presztízscímkék iránti vonzalom. Egyre többfajta életmódnak kívánták, hogy a házasság jogintézménye (és szentsége) rájuk is kiterjedjen – ezzel egyidejűleg a családi élet, a családi kötelékek meglazultak, gyakran elsüllyedtek. Ennél is lényegesebb az a paradox kettősség, amely a férfiak és nők viszonyában jelentkezett: a nők régi magán- és közéleti, jogi és társadalmi korlátozásai megszűntek, ugyanakkor a nőket szokásosan megillető tiszteletnek majdhogynem nyoma veszett. „Az a társadalom, amely semmire sem becsüli az érintetlenséget, a hűséget sem tartja sokra" – egy angol (Theodore Dalrymple) kitűnő mondása. Mindeközben illem, erkölcs, szokások módosulásai Amerikából világszerte továbbterjedtek.

Ezt a kavargó és mobilis civilizációt a durva közönségesség folytonos terjedése jellemezte. Mégis tovább léteztek a liberális parlamentáris demokrácia, az immár leköszönő újkor e legmagasabb rendű alkotása intézményei és megszokott keretei – olyan időben, amikor maga a civilizáció (a kifejezés az angol nyelvben 1601-ben jelent meg) bomlásnak indult. A történelmet nem a logika irányítja, de legalább vegyük fontolóra, hogy ez a különös kettősség nem sokáig létezhet tovább, hogy előbb-utóbb a demokrácia egész politikai struktúrája mélyreható, és legalábbis egy ideig visszafordíthatatlan átalakuláson mehet keresztül, amelynek egyes módosulásai talán már meg is kezdődtek.

E módosulások megértéséhez szemügyre kell vennünk, hogy is áll az állam.

Az újkori államnak (kivéve talán a kezdeteit) nincs átfogó krónikája. Az állam, ahogyan ma ismerjük, a tizenötödik századi Itáliában kezdett kibontakozni. A rá utaló *state* szó modern – mai – használata Angliában és az angol nyelvben a tizenhatodik század folyamán bukkant föl. A középkor végi gyakori rendzavarok és csaknem anarchia után előrelépést jelzett. Elválaszthatatlanul összefonódott a királyok erősödő hatalmával. A monarchák abszolutista (ez jobb szó, mint az „abszolút") uralma nem a középkorban, hanem a tizenhatodik század végén és a tizenhetedik században tetőzött. Ez önmagában rácáfol a „haladás" demokratikus és liberális fogalmára, mivel legalábbis Európában a „haladás" nem a monarchiától az arisztokrácián át a demokráciáig történt, hanem az arisztokráciától a monarchia, majd attól a demokrácia felé. A királyi hatalmat a legtöbb országban a fölemelkedő nem arisztokrata középosztály támogatta. Egy évszázaddal vagy többel később azonban a gyarapodó középosztály, az uralkodó hatalmának egykori haszonélvezője és támogatója ingerültté vált, berzenkedett az uralkodókat övező, mindinkább terhes és talán idejétmúlt hatalmi intézmények ellen. A monarchia mellett ekkoriban álló arisztokráciát jórészt már az utóbbi királyok hozták létre.* Természetesen ez történt a tizenhetedik századi Angliában, majd a tizenyolcadik századi Franciaországban és Amerikában (igaz, más-más módon) – éppen ezért vessünk most egy utolsó pillantást a monarchák és az államok változó viszonyára.

Az egyeduralkodók támogatást – anyagi támogatást – igényeltek önmaguk és az állam számára, mindkettejük biztonsága és jóléte érdekében. Biztonságukért: a királytól és jövedelmétől függő hadsereg, hadiflotta működtetéséhez, pénzeléséhez. Saját és országuk jólétéért: az udvar fenntartásához meg számtalan egyéb kiadásra, amelyet adóbevételek segítségével kellett fedezniük. Az uralkodó és udvartartása nemegyszer eladósodott; az államkincstár néha kevésbé. Emellett – ez talán még fontosabb – a király vagy királynő léte az ország és népének további biztonsági elemét jelentette. Az uralkodó patriarchának, méltóságteljes családfőnek tűnt. Az örökletesség elve és gyakorlata még inkább erősítette a folytonosság e megnyugtató érzetét: ha a jó uralkodó esetleg rossz fiat hagyott utódjául, akkor is... A régi hit, miszerint az uralkodóban valamiféle isteni lényeg testesül meg, a tizenhetedik és tizennyolcadik század során (jelentős ceremóniák általi alkalmankénti megerősítését leszámítva) elhalványult, a királyi tekintély érzete azonban (ha a lényege nem is mindig) a nyilvánosság előtt egy ideig csorbítatlanul fennmaradt. A tizenkilencedik században az alkotmányos monarchia elterjedésével e családi élet tekintélyének jelentősége és gyakran példaadó jellege (gondoljunk Viktóriára, vagy akár Ferenc Józsefre) nem csökkent – sőt szimbolikus jelentése miatt még inkább a tömegekbe ivódott. Ezt tükrözi a brit katonai hűségeskü: „királyért és hazáért" (vegyük észre „a népért" hiányát).*

* Korábban, legtöbbnyire a tizenhetedik században, de más helyeken a tizennyolcadik folyamán az arisztokraták gyakran – bár nem mindenütt – ellenségesen tekintettek uralkodójuk központi hatalmára, tulajdonképpen „köztársaságpártiak" voltak, de alulmaradtak.

* Egy egészen más államban és országban, az Osztrák–Magyar Monarchiában – legalábbis Ferenc József meggyőződése szerint – az uralkodónak és a hadseregnek kellett egyben tartania a düledező, soknemzetiségű államot.

Állam és király egymásrautaltságát – nem is, inkább egységét – azonban vagy fokozatosan, vagy forradalmak révén állam és nép efféle viszonya váltotta föl. Bennünket most nem a királyi, hanem az állami tekintély és hatalom hanyatlása érdekel. Az állam csaknem abszolút fennhatóságának elve a különféle uralkodók felséghatalmával nem mindig együtt, de gyakran azzal egyidejűleg bontakozott ki. A legfontosabb mérföldkövet a harmincéves háborút 1648-ban lezáró vesztfáliai béke jelentette. Az állami felséghatalom elve és gyakorlata akkor vált csaknem egyetemessé Európában (ez egybeesett területük és határaik minden addiginál pontosabb földrajzi meghatározásával). A nemzetközi civilizálódás velejárójává lett. (Ekkor lépett végre az előző, nagyrészt mediterrán korszak helyére az európai.) Az európai, különösen nyugat- és észak-európai államok, köztük Nagy-Britannia akkori jelentős hatalmával és befolyásával, birtokaik és gyarmataik világméretű bővülésével együtt zajlott le az európai államrendszer megszilárdulása, nemzetközi kapcsolataik folytonos hálózattá szövődése, a tizenötödik századbeli itáliai államok korábban kicsiny, de számottevő rendszerének kiterjedése szinte egész Európára – amely sok szempontból a huszadik századig tartott. Ez számos következménnyel, így az európai erőegyensúly gyakorlatának kialakulásával járt.

Szükséges e megjelölések egy fontos kiigazítása. Az európai diplomácia akkoriban új gyakorlata, az államoknak a legtöbb vagy épp az összes többi állammal fenntartott állandó és szabályozott kapcsolata nem igazán „nemzetközi", hanem államközi volt. Hosszú ideig még államokra, nem pedig nemzetekre vonatkozott. Lényegében azt jelentette, hogy az államok szuverenitása még a királyokénál is fontosabbá vált. Az állam legfőbb fontossága még a legautokratikusabb egyeduralkodók esetében is létezett. A koronás fő uralkodott, képviselte az államot, mégis ő szolgálta az utóbbit (az atya és családja kapcsolatához hasonlóan), nem pedig fordítva. Példájára leltem ennek Marion Dönhoff grófnő visszaemlékezéseiben, aki a Hitler elleni 1944-es merényletet megkísérelt porosz arisztokratákról írt. Egyik őse, Heinrich Yorck gróf „zsenge koruktól arra intette gyermekeit, hogy szükség esetén akár a trón birtokosával szemben is óvniuk, védeniük kell az állam ügyét."

A tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik század egész folyamán azonban újabb elem emelkedett ki, amely az arisztokratikus kor fokozatos hanyatlását, a demokratikus kor kibontakozását jelezte. A népfelség (legalábbis képletesen, elvi szinten) itt-ott (az Egyesült Államok alkotmányában egyértelműen kifejezetten) vagy fölváltotta, vagy csökkentette az uralkodói hatalmat.* Ez pedig meglehetősen természetesen vezetett az állam funkcióinak az ország védelmén túli módosulásához. Az állam ettől kezdve több az ország védelmének fő eszközénél: a nép jólétének fő eszközévé válik. Innen a jóléti állam, valamint annak mindinkább szükséges jogszabály- és intézményrendszere. Következésképpen az állam kormányzó hatalma egyre szélesedett. Ez a népbarát fejlemény óhatatlanul magával hozta a mindinkább növekedő állami bürokrácia elburjánzását. Hogy a kormányzati funkciók e bővülése megkérdőjelezhetetlenül jó vagy rossz-e, arról most ne töprengjünk tovább. Idetartozik viszont annak felismerése, hogy a huszadik században mindezzel együtt valami váratlan történt: magának az állam tekintélyének általános hanyatlása.

*

* Ez könnyen félreértelmezhető: miként 1918–19-ben láttuk, amikor Wilson és az amerikai haladó pártiak úgy üdvözölték Németország vereségét, mint a demokráciának a monarchikus autokrácia fölötti világtörténelmi győzelmét.

A huszadik század második felében, az újkor végéhez közeledve, hanyatlásnak indult az újkorban megalkotott állam tekintélye és megbecsültsége. Sok minden járult hozzá ehhez: az államok területi szuverenitásának nyilvánvaló korlátozottsága a légi közlekedés (később pedig az űrhajózás) korában; az áru- és személyforgalom fokozódása; a nemzetközi (pontosabban: államközi és államfeletti) intézményeknek itt-ott államok szuverén hatalma feletti létezése. Más szinten: a néptömegek gyakran magától értetődő elégedetlensége a modern államok nehézkesen, olykor képtelenül bürokratikus természete és egyformásító intézményei miatt. Azután ismét más szinten: a nemzeteknek az államokhoz viszonyított fontossága.

A „totalitarizmus" és a rendőrállamok – látszólag – mindenhová benyomuló hatalma elhomályosította azt a körülményt, hogy az államhatalom szinte mindenütt gyengül. Oroszországban a kommunizmus összeomlása után nem a túlhatalom, hanem az állami fennhatóság elerőtlenedése okozott súlyos gondot. (Putyin látta ezt.) Ugyanez a fejlemény tapasztalható azonban Európa-szerte és a világ legnagyobb részén. Azok, akik Nagy-Britanniában – érthető módon – ellenzik az „Európához" csatlakozást, a brit önkormányzás és hagyományok végzetes meggyengülésétől félnek. És persze az „Európai Közösség" vagy „Európai Unió" se nem közösség, se nem unió, hanem irdatlan nagy, csikorgó hivatali gépezet, amely nélkülözi a kormányzati, katonai, állami hatalmat. Természetesen nem létezik a nemzetek „Európája" vagy éppen „európai nemzet". Még az európai lobogó is lehangoló, ahogy halványkék mezőben folyton változó darabszámú csillagfüzérével a NATO vagy az Egyesült Államok zászlait utánozza.

Az Egyesült Államokat egy további sajátos probléma is érinti: három amerikai eszme: állam, nemzet és nép (az elvárható átfedésnél nagyobb mérvű) összezavarodása. E bonyodalom

gyökere az alkotmányban rejtőzik. Ki képviseli – vagy még inkább: testesíti meg – az ország szuverenitását? „Mi, a nép", igen (bár láthattuk, hogy ez a kitétel kései, hamarjában végzett betoldással került az 1787-es szövegbe), ám az amerikai kormányzat hatalma, bárhonnét ered is, okvetlenül az államé. Ez az állam szükségképpen föderális és központi, független tagállamainak eredeti – és kétszáz éve egyre gyengülő – hatalmától. Az alkotmány pedig 1861-ben összeomlott, mivel képtelennek bizonyult arra, hogy megakadályozza az ország kettészakadását és a polgárháborút. Nem a rabszolgaság idézte elő a belharcot, hanem Lincoln azon döntése, hogy megőrzi az amerikai uniót.

Akad még egy nehézség: az amerikai nemzet természete. Másokkal ellentétben az Egyesült Államok sohasem képezett nemzetállamot. Az amerikai nemzetiség jellege lassan alakult ki, azután jelentősen módosult. Az Egyesült Államok népességének etnikai és demográfiai összetevői folyton változtak. Az „amerikanizmus" pedig mindmáig valamiféle hitvallással ér föl, amelynek tengelyében az amerikai nacionalizmus áll. Amerikaiak mindazok (még ha nemrégiben vándoroltak is be), akik nyilvánosan és meggyőzően olyannyira elfogadják ezt a hitvallást, hogy semmiben sem tér el saját nézeteiktől.

Itt az amerikai tudathasadásosság újabb példája jelenik meg (vagyis lényegileg ellentmondó nézetek egymás mellett élése ugyanazon elmében): az a gyakran visszatérő, közkeletű elképzelés és jelszó, miszerint az amerikanizmus nem más, mint szembenállás a „kövér" kormányzattal, az amerikai szabadság ellensége talán éppen Washington stb. – ezt a nézetet különösen az amerikai „konzervatívok" terjesztették, jóllehet teljesen ellentmondásos. Azok az emberek, akik ellenzik a kormányzati szabályozást, a bürokráciát, az amerikai jóléti állam egyre további alkalmazásait és kiterjesztéseit, ugyanakkor igen gyakran

hívei és erős hangú támogatói a „védelmi" kiadásoknak, a hadsereg-, hadiflotta-, légierő-fejlesztési és űrprogramoknak stb. – mintha ezek nem a „kormány"-hoz tartoznának. (A „liberálisok" prioritásai sokszor éppen ellenkezőek.) Az immár hagyományos kétpártrendszer még zavarosabbá teszi a képet. Állam, nemzet és nép összekeverésének jelképi erejű, tünetértékű példája az amerikai zászló kultusza – amely még szentebbnek számít, mint sok más országban. A nemzeti zászlók Európában és egyebütt viszonylag későn alakultak ki; jó néhány államban és országban a tizennyolcadik század végéig nem léteztek, sok másikban még egy évszázadot várattak magukra. Kettősséget figyelhetünk meg, a zászlók kettős vonzóerejét; s e kettősség elemei országonként változnak. Egy bizonyos államot képviselnek, de még inkább nemzeti jelképek.* Amikor e sorokat írom, az Egyesült Államok jelenlegi elnöke úgy látja jónak, hogy állandóan, minden zakója hajtókáján és más ruhadarabján csillagos-sávos zománckitűzőt viseljen – ezzel mutatván, hogy ő amerikai nacionalista, az Egyesült Államok hithű népéhez tartozik.

A nemzetiségi tudatot a világ legtöbb helyén megelőzte az állam létezése és intézménye;** ám egy állam létezését és intézményét gyakran megelőzte, és még inkább kikristályosította a nemzetiségi érzület. Vegyük tekintetbe, hogy a nemzetek – akárcsak a nép nemzetiségi tudata – túlélhetik, sőt akár túl is haladhatják az állam hatalmát.

* Walter Bagehot, 1867 körül: „A tömegember képzeletvilága gyenge; látható jelkép nélkül semmit sem vesz észre, és sok mindent alig képes felfogni jelkép nélkül."

** Ebben Hitler tévedett is meg nem is. „Kezdetben volt a *Volk*, és csak azután jött a *Reich*." (Innen az az okoskodása, hogy a Harmadik Birodalom alapelve a *Volksstaat*, azaz népi állam.) Igaz: de nem mindig a nép nemzeti tudatában.

A sajátosan amerikai körülményektől függetlenül az Egyesült Államokban is gyengül az államhatalom. Ezt mutatja a törvényhozás éppúgy, mint a privatizáció, dereguláció stb. általános elfogadottsága. Ez a szövetségi kormányzattal szembeni bizalmatlanság mégsem egyöntetű: láttuk, hogy azok, akik – meggondolatlanul – azt hirdetik, a „kövér kormány az ellenség", eközben lelkesen támogatják a tetemes katonai, rendvédelmi és „űr"-kiadásokat. Ugyanakkor az óriásvállalatok súlya a „globalizáció"-jukkal együtt megtévesztő, mert cserélődő igazgatóik és menedzsereik nem az igazi tulajdonosaik. Nem számítanak új arisztokráciának, afféle arisztokráciának, amely az államok meggyengülésekor óhatatlanul kibontakozik. A jövőben valóban lehetséges egy új barbár feudalizmus megjelenése: de egyelőre még nem.

Összegezve: ne örüljünk annak, hogy gyengül az állam, az újkori civilizáció hajdani kiváló intézménye. Vessünk egy pillantást Dél-Amerika közelmúlt történelmére. Perón 1945. októberi győzelme Hitler és Mussolini halála után mindössze néhány hónappal a nacionalista és populista szocializmus növekvő vonzóerejét mutatta. Nézegetem a szélesen mosolygó Juan Domingo Perón és felesége, Evita fotóját, árulkodóan húsos arcukat, ahogy óriási tömegnek integetnek Buenos Aires-i palotájuk erkélyéről. Félelmetesen közönséges kép. Nem annyira ijesztő, mint Hitleré *Az akarat diadalá*-ban, de végtelenül közönséges. És olyan országban, a világ oly részén készült, ahol az emberek nem nagyon, vagy szinte egyáltalán nem hittek, illetve ma sem hisznek államuk intézményeiben, miközben teletömték a fejüket a nacionalizmus olcsó, szédítő blablájával. Mario Vargas Llosa nemrégiben így fogalmazott: „Latin-Amerikában az emberek túlnyomó többségéből teljesen hiányzik az intézményekbe vetett bizalom, és ez az egyik oka, hogy intézményeink kudarcot vallanak." (Az egyik oka, de ele-

gendő ok.*) „Az intézmények nem virágozhatnak olyan országban, ahol az emberek nem hisznek bennük – éppen ellenkezőleg, alapvetően bizalmatlanok intézményeikkel szemben, nem a biztonság, az igazságosság garanciáját látják bennük, hanem pontosan az ellenkezőjét." Nos, talán nem „pontosan", de ez nagyjából így igaz: olyan emberek körében, akiket kizárólag a populista (ismétlem: a régimódi hazafiságtól eltérő) nacionalizmus köt össze – a civilizáltság rovására (és olykor annak dacára) –, elmaradhatatlan összetevőivel, a gyűlölettel és a félelemmel együtt. Idevág Chesterton bölcs mondása: „A gyűlölet egyesíti az embereket – míg a szeretet mindig egyéni."

* Ez természetesen országonként változik – Chile talán jelentős kivétel.

Az „osztályok" hanyatló funkciója

Az arisztokratikus társadalmak átmenete, amely a demokrácia kibontakozásával való együttélésen keresztül a népfelség egyetemes elfogadásáig és túlsúlyba jutásáig vezet, a politika mellett sok más témát is érint. A hivatali hatalom hanyatlása az élet számos területén nyilvánvaló. Nemcsak attól elválaszthatatlan, ami az államok viszonyában történik, hanem a nemzeteken és osztályaikon belül zajló eseményektől is.

A múltban a társadalmak elrendeződése, a vagyon és a hatalom belső eloszlása piramisra emlékeztetett. Pontosabban nem egészen piramisra, inkább rövid nyelű falevélre vagy egy pikk ászra – mivel sohasem a legszegényebbek a legszámosabbak: a társadalom legnépesebb, legszélesebb rétege szinte mindig az alsó dolgozó osztályokat foglalja magában, azokat, akik valamivel a legszegényebbek, a legnyomorultabbak fölött állnak. Kézenfekvő, hogy a demokrácia erősödése nagyjából párhuzamosan haladt a középosztály gyarapodásával. Körülbelül száz évvel ezelőtt azonban a középosztály már nem egyszerűen az arisztokraták és a plebejusok között húzódott meg; mind létszámuk, mind befolyásuk olyan mértékben növekedett, hogy a társadalom egész elrendeződése, a vagyon és a hatalom belső eloszlása megváltozott. 1900 tájára bizonyos országok, így (ez a felsorolás se nem teljes, se nem pontos) az Egyesült Államok, az angol ajkú országok zöme, a skandináv nemzetek túlnyomórészt középosztálybeli társadalommá váltak.*

* Mivel ez a könyv nem szociológiai értekezés, nemcsak a „középosztálybeli" és a „polgári" közötti igen fontos, és gyakran sajnálatosan homályban maradó különbségtételnek, de a felső és alsó középosztály

Legkésőbb az 1920-as évekre az USA társadalmi eloszlása már nem piramis alakot mutatott. Inkább vöröshagymához hasonlított: egyre kerekedett, csak alul dudorodott ki egy kissé, felül pedig egy icipicit. 1927-ben az egyesült államokbeli családok csaknem kétharmada birtokolt gépkocsit, de ami ennél is jelentősebb, az amerikaiak több mint 80%-a tekintette magát „középosztálybeli"-nek – pedig ez az arány a hagyma gyors fejlődése ellenére sem felelt meg valóban a viszonylagos vagyoni, jövedelmi, foglalkozási adatoknak. Mindegy: az emberek így jelölték meg, illetve kívánták megjelölni magukat. Újabb két-három nemzedékkel később a „középosztály" mellett a „munkásosztály" is pontatlan, sőt már hozzávetőlegesen sem könnyen megkülönböztethető kategóriává vált.

Ebből nem valami teljesen osztály nélküli társadalom következett, mivel az sohasem létezett, ma sincs, és nem is lesz; hanem olyan társadalom, amelyben az „osztály" nagyrészt elveszítette hagyományos jelentését és funkcióját. Ez az átalakulás mélyreható befolyást gyakorolt a társadalmi törekvésekre. Az életet a további élet utáni vágy hajtja; az egyéneket nemcsak indítékok, hanem célok is vezérlik, viszik előbbre; a jövő vonóereje nem kevésbé fontos, mint múltjuk tolóereje. Egy társadalom, vagy akár egy nemzet történetét nagyrészt bizonyos emberek törekvései alakítják. Nyilvánvaló, hogy a politikai demokrácia a tizenhetediktől a huszadik századig nagyrészt társadalmi és politikai törekvések eredményeként bontakozott ki. Az már kevésbé nyilvánvaló, hogyan alakulnak a törekvések abban a nagyjából (bár nem teljesen) osztály nélküli társadalomban, amelyben ma az amerikaiak élnek. Ebből fakad az alábbi értekezés, amely látszólag, de valójában nem kizárólag, a sznobériáról szól.

---

számottevő különbségeinek, különösképpen kulturális és civilizációs eltéréseik taglalásának sincs helye benne.

Joseph Epstein kiváló esszéista (kiveszőben lévő fajta képviselője) nemrégiben megjelent könyvében – *Snobbery: The American Version* (Sznobéria amerikai módra) – írja: „A sznobéria ma ismert formájában arra hivatott, hogy aládúcolja az ember saját fontosságérzetét, másokban pedig fájdalmasan éreztesse jelentéktelenségüket... *A demokrácia elterjedése kellett ahhoz, hogy ezt lehetővé tegye*" [kiemelés tőlem]. Ez nem így van. Hiúság, valamint osztályöntudat, akárcsak az azzal járó rang és kiváltságok – vagyis az emberi csípésrend – berögződött elképzeléskészlete és eljárásmódja mindig létezett. (Ha nem Ádámtól és Évától fogva, akkor Káin és Ábel óta bizonyosan, nem is beszélve Ábrahámról meg Lótról stb.) Sznobéria azonban – legalábbis abban az értelemben, ahogyan ismerjük, vagy ismerhetnénk – nem. Arisztokratikus vagy feudális világban egy hűbéres – vagy akár szabad polgár – hasztalanul színlelte volna a nemességhez tartozót abban a reményben, hogy az utóbbi osztály befogadja majd. Még Saint-Simon Versailles-ának tülekedő főurait és hölgyeit is mindenekelőtt hiúság, nem pedig sznobéria hajtotta: inkább rangra és tekintélyre, semmint társadalmi elfogadottságra áhítoztak.

A sznobéria Angliában és a kontinentális Európában nem a demokratikus korszak, hanem az elmúlt négy-öt évszázad sajátos jelensége, amelyet a mindinkább egybemosódó, egymás mellett élő arisztokrácia és demokrácia jellemez, miközben az előbbi hanyatlott, az utóbbi emelkedett. Az arisztokrácia politikai hatalma az utolsó fázisában, amely leginkább a tizenkilencedik századra esett, már kezdett szertefoszlani, miközben társadalmi presztízse továbbra is létezett, vonzóerőt gyakorolt. Ez a lehető legjobb környezetet – a legdúsabb táptalajt, éltető nedvességet, kedvező légkört – teremtette a sznobéria virágzásához.

Mármint Európában és Angliában. A „sznob" szó története szemlélteti ezt. A közhiedelem szerint a „sznob" régi, rendsze-

rint tizennyolcadik századi lajstromokból származik, amelyekben a nevek, megszólítások és titulusok mellett feltüntették az „s. nob." rövidítést – „sine nobilitate", azaz *nem* nemes. Innen pejoratív értelme: olyan közrendű, aki másnak tetteti magát, akárcsak Molière *Úrhatnám polgár*-a. A *The Oxford English Dictionary* a szó különféle homályos eredeteit sorolja föl, közülük az egyik suszterinast jelent, és egy tizenkilencedik század közepit: „közönséges". Mégsem minden sznob közönséges, a közönséges emberek pedig nemigen szoktak sznobságra törekedni. A „törekvés" a kulcsszó. A sznobéria lényegében társadalmi törekvésekből áll, erőteljes vonzás, amely még a nemiség, sőt akár a gazdagság vonzásán is túltehet. Innen a sznobokat illető legcsípősebb és legvelősebb aforizmák. „Képzelőerő híján – mondta Samuel Johnson – a férfiak éppen olyan jól éreznék magukat egy szobalány ölelésében, mint egy hercegnőében. Ám a tetszés kalandor csábítása már csak olyan, hogy akadnak férfiak, akik fölrúgják a társadalom becsületes elveit, romba döntik jó hírüket, sutba dobják boldogulásukat, hogy talán magukévá tehessenek egy rangos nőt." Stendhal is megjegyezte, hogy „egy hercegnő a sznob szemében sosem több harmincévesnél." Johnson és Stendhal különb megfigyelők, mint Virginia Woolf (maga is a sznobok sajátos válfaja), aki úgy vélte: „a sznobéria lényege az, hogy le akarunk nézni más embereket." Ez hiúság, nem pedig sznobéria, hiszen a kérdés: miféle embereket? A sznob egyszerre több is, kevesebb is törtetőnél. Nagyjában-egészében inkább olyan fölkapaszkodó egyén, aki tekintetét a ranglétra felsőbb fokaira szegezi, mintsem olyan, aki szüntelenül idegesen lefelé leseget mindarra, amit és akit hátrahagyott. Gondosan igyekszik elfelejteni, honnét szökkent magasba, nehogy visszapattanhasson oda le.

Míg sznobok esetenként átkerültek Európából Amerikába, az európai sznobéria átültethetetlen az Újvilágba. Az Egyesült

Államok sohasem volt osztály nélküli társadalom: de Amerika mind az „osztály" jelentését, mind pedig struktúráját tekintve kezdettől fogva eltér Angliától és Európától. A társadalmi mobilitás Amerikában gyorsabb, és tágabb körű volt, mint másutt; és a sznobot a társadalmi mobilitás termeli – hacsak nem túlzott mértékű. Ha a társadalmi mobilitás rohamos és széles körű, akkor sok törekvésétől megfosztja a sznobot. (Innen a klasszikus Groucho Marx-i mondás: ő nem kívánkozik olyan klubba, amelyik hajlandó a tagjai sorába fogadni őt.) Csakhogy akadt egy időszak az amerikai történelemben, amikor a sznobéria, ha ijesztő arányokat nem öltött is, azért mindenfelé elterjedt, és meglehetősen gyakran jelentkezett. Ez az időszak a polgárháborútól kezdve körülbelül egy évszázadra nyúlt, mialatt Amerikában megerősödött az osztálytudatosság (különösen az újgazdagok és leszármazottaik körében). Körülbelül 1870-től 1960-ig léteztek korlátok, amelyek szigorúan kizártak bizonyos embereket – származásuk miatt – bizonyos klubokból, iskolákból, intézményekből. A társadalom egyik végletén a keleti országrész megmaradt régi patríciusai visszahúzódtak, míg a középosztály rohamosan gyarapodó tömege, benne a bevándorlókkal és ivadékaikkal nemcsak azon iparkodott, hogy a nála láthatólag följebb állók és jobbak elfogadják, hanem pénzbeli és tulajdonjogi egyenrangúságot is igényelt. Az amerikaiak zöme, akárcsak ma, akkor is úgy gondolta, hogy a leggazdagabbak alkotják a legfelső osztályt, és ez megfelelt a valóságnak, amely mégsem ilyen egyszerűen festett, és ezt az újonnan befutott gazdagok is tudták.

Amikor Amerikában erősen élt az osztálytudatosság, az amerikai irodalom jócskán átitatódott vele. Némelyik író, például Henry James maga is sznob lévén, az Óvilágba menekült, úgymond a hagyományok és a művészet hiánya elől, noha legalábbis fölvethető, hogy Jamest legalább ennyire zavarta egy valódi

amerikai felső osztály hiánya. Legalább egy jó szót mégis megérdemelnék a társadalmi törekvések, hiszen nemcsak maradandó műgyűjteményeket, hanem maradandó műalkotásokat is hoztak létre Amerikában. Ezek jelenléte nem látható ugyan, de hallható a nemrégiben még alsó osztályhoz tartozó bevándorlók ivadékai, Gershwin, Arlen, Kern stb. által komponált amerikai muzsika finom és emelkedett harmóniáiban. A legremekebb amerikai romantikus regény, *A nagy Gatsby* olyan szenvedélyt ábrázol, amelynél a pénz csupán egy osztályba törekvés eszköze.

De még amikor az Újvilágban tetőzött az osztálytudatosság, az ottani sznobéria akkor is eltért az óvilágitól. E különbség meghatározó eleme a sajtónyilvánosság. A régebbi amerikai patríciuscsaládok rosszallották és kerülték a nyilvánosságot, a nyilvános szereplést. Az újonnan érkezett felsőbb vagy gazdagabb réteg hőn óhajtotta. Ward McAllister New York-i négyszázas listája vagy a Társasági Jegyzék (mindkettő az 1890-es években jelent meg először), valamint az amerikai hírlapok kisebb-nagyobb társasági rovatai a nyilvánosság eszközéül szolgáltak. A társadalmi nyilvánosság ahelyett, hogy megszilárdította volna az osztálystruktúrát, végül visszafejlődéshez vezetett: a jó társaság, a „society" (talán a „café society" köztes állomása révén) a „celebrity" hírességek csoportjává fajult. Nem véletlen egybeesés, hogy az amerikai újságokból 1960 körül kezdett eltűnni a társasági rovat, azzal egyidejűleg, hogy az amerikai szóhasználatból kiveszett a „társaságbeli" jelentésű *socialite*, miután – nagyjából 1860-tól kezdve – nyomon követhetően százesztendős pályát futott be. A Mencken-féle *American Language* (Az amerikai nyelv) első kiegészítő kötetében megtalálható a *socialite*, míg a *snob* talán furcsa módon egyáltalán nem. Elárulhat valamit, hogy – a sznobériával szorosan összefüggő – „dendi" és „dendiség" sosem számított amerikai jelenségnek: a *dandy* és a *toff* (az előbbi jóval alpáribb változata)

soha nem tudott igazán gyökeret verni az Egyesült Államokban. Szintén árulkodó lehet, hogy az olyan önjelölt amerikai ízlésdiktátorok, mint Lucius Beebe vagy Cleveland Amory karrierje (circa 1935–1965) el sem képzelhető az újságok és hetilapok nyilvánossága nélkül.

Egy szociológiaprofesszor (Judith N. Sklar) írta, hogy a sznobéria „minden demokratikus érték megtagadása." Nem egészen az. Joseph Epstein szerint „az Egyesült Államokban mindennél inkább a társadalmilag alattuk állókkal szembeni megvetés jellemezte a sznobokat." Ha ez igaz, akkor a sznob prototípusai kölykök – tizenévesek, akik nem haboznak lekezelni és bántani az olcsóbb tornacipőjű osztálytársaikat. A valódi sznobnak a felsőbbek iránti csodálata majdnem mindig erősebb a társadalmilag alatta lévőkkel szembeni lenézésénél. Emellett a sznob az anyagi javakkal sem sokat törődik, kivéve talán az öltözködést. Ha az általa bámult embereket mások házai, autói, lakberendezése, műtárgyai, nyaralói és klubtagságai nem nyűgözik le, akkor őt is hidegen hagyja mindez. A legjobb, amit a sznobról elmondhatunk, az, hogy többre becsüli a jó ízlést, mint az ítélőképességet – nemegyszer akár a saját ítélőképessége rovására is. Ez pedig nem mindig rossz.

„Maga az antiszemitizmus a sznobéria első, és talán legkitartóbb, legrosszindulatúbb válfaja lehet." Nem: az előítélet meg a sznobéria nem egy és ugyanaz. A sznob a legjobb esetben prejudikál, a legrosszabb esetben diszkriminál. Egy mindinkább osztály nélküli társadalomban pedig a diszkrimináció csoportos kérdés helyett egyéni marad. Még egy osztály nélküli társadalomban is csoportok egyre változó sokasága létezik: politikai (liberális vagy konzervatív) sznobok, borsznobok, ételsznobok, utazási sznobok stb., stb. formálódnak, bármilyen kérészéletűek is. Rang, pénz, anyagi javak: különbözőségeik mindig létezni fognak Amerikában is. Most, hogy az előkelő társaságot jófor-

mán teljesen fölváltotta a hírességek halmaza (amely természettől fogva igen rövid életű), a „príma, klassz, elsőrangú, osztályon felüli" viszonylag új keletű változatai *(it has class, classy, class act)* csupán bukdácsoló próbálkozások valamiféle meghatározásra törekedni az immár mind egybefolyóbb népességen belül. A „világklasszis" például szinte tartalmatlanná vált – akárcsak az „igényes" *(upscale),* amely mindössze olyasfélét jelent, hogy csipetnyivel drágább más hasonló holmiknál.

Örökké vannak és lesznek olyanok, akik a gazdagokhoz és híresekhez (vegyük észre e két kategória erősödő összemosódását) óhajtanak társulni (sőt azt szeretnék, hogy a személyüket mások is amazokhoz társítsák), de valami egyre elavultabbnak tetszik a sznobokkal és a sznobériával kapcsolatban. Még az is megeshet, hogy a „sznob" (akárcsak az „s. nob.") a szótárakban előbb-utóbb *elav,* vagyis „elavult" besorolást kap. Amerikában mind az osztálytudatosság, mind a sznobéria érdekes vonása a „régimódi" jelző viszonylag új pozitív jelentése, valamint a „modern" becsületének megcsappanása. Ez akár olyan újfajta sznobság megjelenéséhez vezethet, amelynek lényege a nem bármiféle divatosan avantgárd, hanem a történelem és hagyományok iránti tisztelet. (Soha rosszabbat...)

*

A demokrácia populizmusba hanyatlása talán nem elkerülhetetlen; de mindmostanáig elválaszthatatlan az autoritás, vagyis tekintély, befolyás hanyatlásától. (Az „autoritás" eredete az *auctoritas,* azaz szerzőség, a mondanivaló kifejtésének képességétől függő erkölcsi, társadalmi vagy jogi pozíció.) Ennek csupán egyik példája egy felső osztály érzékelhető tekintélyének, befolyásának eltűnése. Felöleli a családon belüli tekintély hanyatlását is. Sok-sok bizonyítékot találunk rá az ifjúságkultusztól a fiatalkori bűnözés terjedésén át igen sok felnőtt gyermetegségéig. A tekintélyszerzés vágya nem fog kihunyni az emberek között; de váratlan, sőt megdöbbentő új formákat ölthet.

A tekintélyválság egyik példája a római katolikus egyházat érinti – amely végül is a világ utolsó hierarchikus intézménye. A demokráciával való összeegyeztetése nem könnyű, de eddig nem is leküzdhetetlenül nehéz. Az elmúlt kétszáz év folyamán a katolikus egyház meg az amerikai demokrácia kapcsolatában előfordultak sajátos félresiklások, buktatók; de végül sok egyéb ok mellett az amerikai katolikusok és az amerikai nacionalizmus egyezségre jutása jóvoltából mindet elhárították. (Az egyház és az állam teljes elválasztása Amerikában ritkán emelkedett felül az alkotmányos ábránd szintjén; olykor érvényesült, majd gyorsan eltünedezett. Lényeg az, hogy az amerikai egyház igen ritkán került tartós konfliktusba a népfelséggel.)

„A többség zsarnoksága"?
A „közvélemény" és félreértelmezése

Ahogy a demokrácia korábbi liberális felfogása populizmusba torzul, fölmerül a többség zsarnokságának veszélye. Ennek megfogalmazásával Tocqueville mintegy százhetven esztendővel ezelőtt messzire világított. Szinte pontosan egy évszázaddal később Ortega y Gasset *A tömegek lázadásá*-ban kitalálta a „modern tömegember" kifejezést. Tocqueville meglátta – először Amerikában – a gyakran inkább bénító, mintsem élénkítő erejű tömegközvéleményt, ezt a némileg újfajta veszélyt, amely eltér az Arisztotelész és mások által szorgalmazott, korlátlan demokrácia veszélyétől. A többségnek nincs eredendően igaza attól, hogy annak rendje és módja szerint megválasztott többség. A többség, akárcsak egy arisztokrata kisebbség vagy egy fejedelem, tévedhet is; ha pedig téved, azon vagy annak következményein esetleg csak hosszú, fáradságos, egy ideig reménytelennek tűnő folyamat változtathat. Ortega y Gasset nem annyira többségekről, mint inkább puszta létszámokról, olyan emberek által alkotott tömegekről írt, akiknek fizikai, és ami még fontosabb, szellemi viselkedése lehet minden eredetiséget nélkülöző, közönséges, bárdolatlan. Tocqueville és Ortega y Gasset nem az egyedüli gondolkodók és írók, akik borúlátóan vélekedtek a tömegek növekvő jelenlétéről. Helyzetfelméréseik és -elemzéseik mindenesetre sokatmondóbbak és mélyenszántóbbak, mint azoké a „haladóké" meg baloldaliaké, akik – nemcsak felszínesen, de őszintétlenül is* – eszményítették a „nép" embereit.

* Azért őszintétlenül, mert legtöbbjük az egyszerű emberek új „osztály nélküli" társadalma természetes vagy lehetséges szellemi vagy politikai vezetőjének tekintette magát.

Most azonban lépjünk tovább. Tocqueville és Ortega y Gasset (két meglehetősen különböző egyéniség) írt a közvélemény kórfejlődéséről. A vélemények funkciói, terjedésük, bővülésük, fennmaradásuk, hatásaik a demokratikus korban nem ugyanazok, mint a múltban. Bármennyire életrevaló, célszerű egy elgondolás, felvetés vagy nézet, hatása szinte teljes mértékben elterjedtségétől, elfogadottságától függ. Olykor kinyomozható, mondjuk, egy-egy királyi döntés vagy állásfoglalás eredete: valamelyik tanácsadó javasolja, az uralkodó természetesen – legalábbis potenciálisan – fogékony az ötletre, azután ez a lehetőség némelyik esetben egy jól megállapítható, felismerhető pillanatban válik ténylegességgé. Ám egy modern demokratikus politikai eszme vagy reklámszlogen – bármennyire helytálló is – nyilvános megjelenése, azaz egy pártelnök vagy vezérigazgató ügyintézői általi tényleges elfogadása a lehetőséggel *együtt* várható.

Ezzel kapcsolatban bizonyos kérdések – vagy inkább különbségtételek – merülnek föl. Vajon a demokrácia a közvélemény uralmát jelenti? Inkább nem, mint igen: ugyanis a „közvélemény", mint olyan, inkább a tizenkilencedik századhoz kötődik; akkor a középosztály véleménye, gyakran bevett véleménye volt. (Bagehot: „az omnibusz soraiban ülő kopasz urak" véleménye.) Ráadásul abban a ma már egyre távolabbi múltban még értékelhető különbségek mutatkoztak a vélemény és a hangulat között. Korunkban, sőt az egész huszadik században sajnálatosan gyakran összekeverték a „közvélemény"-t – megállapítását, kutatását, felmérését, szondázását – a néphangulattal. Csakhogy a „köz" nem azonos a „nép"-pel, a „vélemény" a „hangulat"-tal. A huszadik század egész folyamán, még diktatúrák idején is számos példa akad arra, hogy a közvélemény felhalmozódó hatást gyakorolt a magánvéleményekre, valamint a néphangulatra, még az egyes emberek szóhasználatát is beleértve. (Hitler nagyon jól tudta ezt, innen az a meggyőződése, miszerint

bizonyos eszméket és jelszavakat tömegtámogatottságuk biztosítása végett újra meg újra ismételgetni kell.) Ugyanakkor a néphangulat – mihelyt kellően elterjed, ezáltal sűrűn jelenhet meg a nyilvánosság előtt – fölerősödhet annyira, hogy döntően meggyöngítse, mi több, lassanként eltüntesse a korábban bevett közfelfogást és jelszavakat (mint például a kelet-európai kommunista rendszerek zömének esetében, amelyek az 1980-as években elveszítették tömegtámogatottságukat). De gyakran a nyugati demokráciákban is felismerhető a nyilvánosan hangoztatott vélemények és a magánérzelmek, vagy akár a néphangulat közötti különbség (bár a történészek ritkán számolnak be erről, pedig tudhatnák, mi a helyzet).*

A probléma – méghozzá történelmi probléma – ennélfogva nemcsak az eszmék eredetében rejlik, hanem abban is, amit gyakran pontatlanul közvéleménynek neveznek.** A történészek olykor talán nem annyira az eszmék eredetéről, mint inkább azok mozgásáról bizonyosodhatnak meg, és ez feladatuk is. Ismét Tocqueville kívánkozik ide, aki úgy vélte, és azt írta, hogy az eszmék, sőt a szellemi élet mozgása a demokratikus korban lassú, és az is marad. Kortársai – konzervatívok és radikálisok, pesszimista arisztokraták és optimista liberálisok egyaránt – hittek abban, hogy a demokrácia kibontakozásával az eszmék nekiiramodnak, veszélyes mértékben is: a fölrázott lakosságot szélsőségekre ragadja, talán egyik szélsőségből a másikba lendíti a

* Példa erre a washingtoni törvényhozás, amelynek egyhangú vagy csaknem egyhangú voksolásai – így az Izrael javára gyakran 435 : 0 arányban megszavazott anyagi támogatás – nem bizonyítják, hogy az amerikaiak magánvéleménye, vagy akár néphangulata e tekintetben általános, egyöntetű.

** Valaki egyszer azt írta, hogy az igazsághoz valótlanságok temetőjén át vezet az út. Ez így is van – csakhogy az a temető dzsungellé változhat, a törött és elhagyatott sírkövek közeit fölveri a gyom, amely nem más, mint száz és száz elfogadott eszme és nézet.

politikai és szociális viszonyokat. Tocqueville Amerikában pontosan ennek az ellenkezőjét ismerte föl. Nemcsak azt írta, hogy a közvélemény fölgyülemlő, nyomasztó súlya a többség zsarnokságához vezethet (vagy akár azt képezi), hanem azt is, hogy ténylegesen lelassítja az eszmék mozgását, mivel azok a nagy tömegek általi elfogadásuktól függenek. Előre látta a szellemi és politikai életben egyaránt megmutatkozó demokratikus pangás számottevő és gyakran veszedelmes jelenségét. Jól szemlélteti ezt egyfajta hosszasan elnyúló utóhatás, amit a vélemények tehetetlenségi erejének nevezhetnénk. Vegyünk három példát. Az Egyesült Államok 1917-es első világháborús beavatkozásával – és az akkor szélsőséges méreteket öltő németellenes gondolatokkal – szembeni amerikai reakció lassan alakult ki, az 1920-as évek elején itt-ott bukkant felszínre, majd egyre fokozódott, 1936–37 körül tetőzött, éppen amikor Hitlerrel már újabb német veszély jelent meg. Ez a (néha pontatlanul az „izolacionizmus”-sal azonosított) tömegreakció komoly gondot okozott Franklin Rooseveltnek, aki úgy döntött, lassan, körültekintően kíséreli meg legyűrni. Vagy: az antikommunizmus népszerűsége az Egyesült Államokban az 1950-es években ért a csúcsára (és még az 1980-as években, a Reagan-korszakban is ott maradt), amikor a kommunizmus és a Szovjetunió is visszavonulóban volt. (Az 1930-as években az effajta közvélemény akadályozta Rooseveltet és az intelligens amerikai külpolitikát; az 1980-as években nem, mivel a külpolitika és a hírszerzés irányítói nagyjából jónak látták, ha igazodnak hozzá.) Egy harmadik példa nem az úgynevezett tömegek, hanem az értelmiségi eszmék gyakran bénító lassúságát bizonyítja: sok francia értelmiségi csak 1956-ban vagy azután ismerte föl a kommunizmus kártékonyságát. Aztán az antikommunizmus Franciaországban az 1970-es években kezdett divatozni intellektuális és szélesebb körökben. Ennyit a franciák legendásan fürge eszéről...

A magánélet hanyatlása, a nyilvánosság fölemelkedése

A középkorban a magánélet tisztelete nemigen volt szokás. Csak 1600 után kezdték értékelni (egyidejűleg a *civilization* szó első megjelenésével az angol nyelvben). Erősen kötődött az „otthon" akkoriban előtérbe kerülő eszményéhez. A magánélet háboríthatatlanságának gondolata lassanként itt-ott jogi oltalmat kapott; a politikai berendezkedés szerves részévé vált. Háromszáz évvel később, az újkor végén a magánéletre meg az ahhoz kapcsolódó – gyakran burzsoá – illemre és szokásokra már egyre csekélyebb súlyt helyeznek.

Ellentmondásos – mi több, tudathasadásos – tendenciák érvényesülnek. Egyfelől – ez talán a hanyatló liberalizmus egyik utolsó, erőtlen próbálkozása – az államokat és kormányokat arra nógatják, hogy mindinkább bővítsék az egyénnek „járó" szabadságjogokat, személyi jogokat. Másfelől a szupermodern technika és „kommunikáció" eszközei (a megfigyelés mindenféle instrumentumáról nem is szólva) mélyen behatolnak a magánéletbe és a magánkommunikációba. Ennél is fontosabb azonban, hogy rengeteg jel szerint immár gyöngül az emberek háborítatlan magánélet iránti igénye. Temérdek példát sorolhatnánk erre. Talán elég, ha arra utalunk, hogy a meggyőződések, eszmék, külsőségek, szokások magán- és közszférája közötti – sohasem teljes, de hosszú ideig tiszteletben tartott, egyes esetekben akár szentként tisztelt – megkülönböztetés rettentően összezavarodott. Az „esse quam videri" – inkább lenni, mint látszani – felfogása az érettség jele, a gyermetegség ellenkezője. Az utóbbi fő célja a láttatás, a nyilvános tetszés. A nem erre törekvő életvitel ritkasággá vált, mint ahogy a meglehetősen önállóan gondolkodó ember is ritka, mint a fehér holló. Mivel elemzésünk tárgya – nagyjából – a politika és a hatalom, akár azt a kérdést is megvizsgálhatjuk, vajon Machiavelli nem avult-e szintén el? Az a valaha gyökeresen realista, meghökkentő felismerése, hogy a képmutatás olykor elkerülhetetlenül szükséges, hiszen a magánvélemények nem mindig egyezhetnek meg a kinyilvánított nézetekkel, csak olyan világban létezhetett, amelyben az erény tiszteletet parancsolt, olyanban pedig nem, ahol bármi, ami nyilvánosságra kerül, félresöpri mindazt, ami privát meggyőződés marad – egyebek között a bűn és az erény közötti jó néhány hajdani különbségtételt.

Témánk most nem a tömegember, nem is a többség zsarnoksága: ezek kézenfekvő veszélyek, amelyek a népszerűség hatalmának gondolkodás nélküli elfogadásából adódnak. Valami más (az előbbihez kapcsolódó) érdekel bennünket: a nyilvánosság kultusza és kultúrája. Az, hogy a liberalizmus, a demokrácia a népszerűség kultuszává (vagy legalábbis uralmává) torzulhat, többé-kevésbé előre látható volt. Történelmi közhelynek számító ismeret, hogy a köztársaságként alapított Egyesült Államok 1828-ra, Andrew Jackson megválasztásának idejére népi demokráciává vált (azelőtt még mindegyik elnök vagy az alapító atyák közül került ki, vagy szoros kapcsolatban állt velük). Tocqueville jól megértette ezt; elvégre Jackson elnöksége alatt látogatott Amerikába.* A demokrácia működését vizsgáló szeme azonban sokkal messzebbre (és mélyebbre) látott a politika szférájánál. A közvéleményről és a demokratikus igazodási kényszerről szóló megjegyzései olyasvalamire utaltak, amit egy másik fejezetben („Néhány sajátos tendencia a demokratikus századok

* Fontos körülmény, amely akkor fennállt, de a későbbiekben már kevésbé: az elnöki hatalom akkor még nem vált nyomasztóvá. A demokratikus kor nagy prófétája nem jósolta meg az elnök felmagasztosulását.

történetíróinál"), egy-két briliánsan tömör bekezdésben világított meg: hogy a demokratikus népek történetét felszínesen megírni talán könnyű, de igazán helytállóan nem, mert a népszerűség terjedése és funkciói miatt bonyolult jelenség. Ha egyre hajtogatják, hogy valaki vagy valami népszerű, talán valóban azzá tehetik – legalábbis egy időre.

Tocqueville idejében a „populista" még nem volt politikai kifejezés vagy megjelölés (egy-két emberöltővel az ő halála után jelent meg), de a népszerűség felmérése már megkezdődött. A szavazójog kiterjesztésével a választások a viszonylagos népszerűségnek csak egyik mércéjét jelentették. Fokozatosan már maga a választási jelöltek kiszemelése is mindinkább attól függött, mennyire értékelték a politikában befolyásos jelölők az érintett személyek lehetséges népszerűségét. A szavazók tömegének növekedése mellett maga a jelöltek kiszemelése és megnevezése is egyre demokratikusabbá vált (az Egyesült Államok alkotmányának tizenhetedik kiegészítése például előírja, hogy a szenátorjelölteket népi szavazásokkal, „előválasztások" útján kell kiválasztani – újabb „haladó" fejlesztés kérdéses eredményekkel). A potenciális választói preferenciák egyre gyakoribb kitapogatását (amelyet pontatlanul „közvélemény"-kutatásnak neveznek) megint csak fokozatosan vették szokásba – végül oly mértékig, hogy a választási eredményeket már jóval korábban előre vetíthették, jelenthették, sőt továbbíthatták. Végül odáig fajultak a dolgok, hogy a versengő pártok közvélemény-kutatókat béreltek föl a „közvélemény"-kutatási „eredmények" (pontosabban: választói preferenciák) kihirdetése végett, ezeket a számokat pedig eltorzíthatták, föltupírozhatták, manipulálhatták – ami nemegyszer meg is történt –, hogy egy-egy jelölt népszerűségének hangoztatása által megerősítsék a népszerűségét.

Míg egyes európai államokban a szavazások magas részvételi aránnyal zajlottak (sőt itt-ott gyakorlatilag kötelezővé tették a részvételt), az Egyesült Államokban a ténylegesen az urnákhoz járulók aránya csökkenni kezdett – érdekes módon 1920-tól fogva, amikor a nők nagy része is választójogosultságot kapott. Azok, akik egyebek között a szavazás és a választói névjegyzékbe kerülés további könnyítésével mind több embert buzdítottak voksolásra (ennek egyik kétes eredménye a huszonhatodik alkotmánykiegészítés, amely szavazásra jogosította a tizennyolc éves fiatalokat), megint csak inkább helytelenül, mint helyesen jártak el. Gyakran demagóg vagy más szempontból korrupt jelölteket választanak meg, éppen akkor, amikor hirtelen megnő a szavazók száma. (Vitatkozhatnánk azon, hogy az igazi demokrácia kedvéért inkább nehezíteni, semmint könnyíteni kellene a voksolást, miáltal a szavazattöbbséget nem kevésbé, hanem fokozottan felelősségteljes polgárok biztosítanák – éppúgy, ahogy eljött az ideje, hogy kiterjesztés helyett inkább korlátozzák a gépkocsiforgalmat a közlekedés jobbítása érdekében.)

Mindenesetre a választási folyamat álszentsége elleplezheti az emberek elől a további technikai „haladás" kézenfekvő veszélyeit. A 2000. november–decemberi csaknem alkotmányos válság idején, amikor a vitatott floridai voksok újraszámlálásával bajlódtak, a sok ezer hírlapi tudósítás, vezércikk és olvasói levél egyike sem szólt a papír szavazólapok visszaállítása érdekében. A technika mítosza mindent lehengerelt. A törvényhozás szinte általános támogatást kapott, hogy egyöntetű műszaki megoldású szavazógépeket rendeljen minden amerikai községbe – akkor, amikor bármelyik tizenéves komputerkalóz képes belepiszkálni egy számítógépbe és az eredményekbe. Senki sem kérdezte, miként lehet (mert bizony lehet) manipulálni a szavazatszámlálást számítógépek révén aránylag könnyedén, igen nehezen vizsgálható módon. A hatalmas kiterjedésű Kanadában

még 2000-ben is papíron voksoltak, de órák alatt összesítették a szavazatokat. Brazíliában a szavazókat számítógép elé ültették, és a képernyőn látható színes négyzeteket kellett megbökniük az ujjukkal. A *New York Times* vezércikke fölvetette, hogy a Kongresszus vegye fontolóra a brazil gyakorlat meghonosítását.*

* Ezt írtam a naplómba: „Ha nem is banánköztársaság, de banándemokrácia felé haladunk?"

Ekkor azonban újabb fejlemény következett, ami még egy Tocqueville-nek vagy Burckhardtnak sem jutott eszébe, sőt talán nem is juthatott: a nyilvánosság növekvő, végül elsöprő befolyása, manipulációi, mind áthatóbb jelenléte. Ez nem bizonyult egyszerű ügynek – gyakran újfajta veszélyt jelentett a demokráciára, kevésbé közvetlenül, de talán még alattomosabban, mint a többség zsarnoksága, mert sok esetben állhatatos és nagy hatalmú kisebbség döntő befolyását eredményezi. James Fenimore Cooper (Tocqueville csaknem kortársa) korán, 1838-ban, a *The American Democrat* (Az amerikai demokrata) című könyvében fölismerte ezt. Azt írta: a „közvélemény létrehozására" irányuló erőfeszítések „egy bizonyos személy vagy intézkedés melletti, illetve elleni általános érzelem létezését *színlelik;* oly nagy tiszteletben tartják ugyanis a közvéleményt, hogy az emberek tulajdonképpen föladják saját érzületüket annak a javára, amit a többség érzületének vélnek."

1791-ben a *The Oxford English Dictionary* szerint a „publicitás" *(publicity)* „nyilvánosság"-ot jelentett: „közönség előtti jelleg; valamely állapotnak, ténynek közszemle vagy köztudomás előtt nyitott volta". 1904-re azonban a „sajtónyilvánosság" felé tolódott el: „javak és személyek közismertté tétele". Nem egészen húsz év múlva mindennapossá vált a *publicity agent* (hirdetési vállalkozó), *public relations* (közkapcsolatok, PR), *public relations expert* (PR-szakértő), *public relations industry* vagy *business* (PR-szakma) kifejezés (egytől egyig amerikaniz-

mus).* E megjelölések némelyike és 1920 körüli jövedelmező alkalmazásuk Edward L. Bernays (véletlenül Sigmund Freud rokona) nevéhez köthető. Egy emberöltővel később a „PR" kifejezés bekerült az amerikaiak szókincsébe – és rövidesen sok más nyelvbe is. Azóta a „közvélemény" működése és „felmérése" elkezdett átfedésbe kerülni annak szimulálásával vagy előállításával – mivel a PR-szakemberek és közvélemény-kutatók célja nemegyszer inkább a nyilvánosság gerjesztése, mint a „vélemény" megállapítása. Ezzel kezdetét vette az amerikai politikai rendszer második átalakulása: népszerűségi versenyből nyilvánosságszerzési versennyé.**

Ez egyebek között maga után von egy körülményt, amelyre a többség uralma vagy potenciális zsarnoksága már nem ad kielégítő magyarázatot. Megvalósult a „kemény" kisebbségek és „puha" többségek mindegyre visszatérő jelenléte, amelynél az előbbiek befolyásolhatják, vagy akár irányíthatják az utóbbiakat. Az efféle befolyás nem rögzíthető számok alapján, nem egyszerűen mennyiségi tényezők eredménye.

Immár egy ideje két választott (választott, nem pedig örökletes) egyeduralkodó létezik a világon: az Amerikai Egyesült Államok elnöke és a szent római katolikus és apostoli egyház pápája. Johan Huizinga, a nagy történész leírta, miként működött a késő középkorban a képzelet vizuálisan. Az amerikai fantázia képközpontúvá válása (amely jóval azelőtt kezdődött, hogy a televízió mindenhová eljutott), valamint a bürokratizálódás

* De persze nem amerikai *nóvum*. Az első amerikai PR-személyiség (sőt PR-szakértő) Benjamin Franklin volt.

** Árulkodó példa az előválasztási törvény, amelyet 1954-ben Oregon állam léptetett életbe. Ennek értelmében „a szavazólapon azon személyek nevét tüntetik föl, akiket Oregon állam titkára saját kizárólagos hatáskörében kiválaszt arra, hogy »Egyesült Államok-szerte az országos hírközlő eszközökben általánosan ajánlják vagy elismerjék« őket elnökjelöltként." Vagyis nem a nép, hanem „az országos sajtószervek" jelölnek.

nagybani felduzzadása 1920 után magára az amerikai elnöki hivatal működésére is kihatott. Míg az örökletes monarchiák esetében a nyilvánosság behatolása óhatatlanul gyöngíthette, gyakran károsíthatta az uralkodó tekintélyét, az amerikai választott monarchia több szempontból is újra-középkoriasítási elemeket tartalmazott. Az amerikai elnök immár a tanácsadók udvarára volt utalva, akik megtervezték nyilvános szerepléseit, és nem csupán különféle irányelv-variációkat terjesztettek elé, hanem előre kiválasztották és megfogalmazták azokat a „kérdéseket", amelyekkel véleményük szerint – a közvetlen publicitást mindig gondosan szemmel tartva – a választott uralkodónak foglalkoznia kellett (pontosabban meggyőzően mutatnia kellett, hogy foglalkozik velük). Dwight Eisenhower volt az első televíziós elnök. (Harry Truman 1948-ban mindössze három percre jelent meg a képernyőn, hogy voksolásra buzdítsa a szavazópolgárokat.) 1952-ben Eisenhower stábja szerződtette Robert Montgomery színészt, hogy előkészítse Eisenhower tévés külsejét és megjelenéseit; Montgomery egy ideig később is a Fehér Ház hivatalnoka maradt. 1956-ban egy másik színész, George Murphy vette át Montgomery helyét (Murphy végül szenátorként képviselte Kaliforniát, ezzel nyilvánvaló trendet indított abban az államban). A választási kampányok ilyetén átalakulása és az elnökség népszerűségi versenyből nyilvánosságszerzési versennyé változása természetesen roppant pénzösszegeket emésztett föl, különösen a televízió révén. (Mint mindig, az efféle tetemes költségvetési kiadás meg a vele járó korrupció nem annyira ok, mint inkább okozat volt.) Egyúttal elválaszthatatlannak bizonyult egy óriási létszámú hivatali „végrehajtó" apparátus szüntelen terebélyesedésétől (amire egy pillanatig sem mutogattak azok a „konzervatívok", akik egyfolytában a kövér kormány ellen ágáltak).* A középkorban – sőt körülbelül a tizenhetedik

* Egy példa: az 1980-as években népesebb fehér házi stáb dolgozott Ronald Reagan *feleségének*, mint Franklin Rooseveltnek a második világháború tetőpontján.

századig – a királyokat nem szolgálták szakminisztériumok; belső tanácsosaik testületére támaszkodtak. A huszadik század második felében az amerikai prezidenciális választott monarchia a középkori királyi uralom egyre több jegyét öltötte magára, hűbérurak hatalmában állt, hogy eldöntsék, ki férhet egyáltalán az uralkodó közelébe, ami odáig fajult, hogy az elnök elébe már a kabinet tisztségviselői sem járulhattak önállóan – azaz a fent említett hűbérurak jóváhagyása nélkül, akik nemcsak azt határozták meg, kit és mit láthat az elnök, hanem azt is, mit kéne hallania, és talán ennek nyomán gondolnia.

Ez a csaknem teljesen a nyilvánosságra összpontosítás legalábbis közvetve magában foglalta az elnök szellemi képességeinek alábecsülését; de az amerikai nép szellemi képességeiét nemkülönben. A politikai folyamat e népszerűségi versenyből nyilvánosságszerzési versennyé változásának egyik tünete, hogy legkésőbb 1980-ra maga a „népszerű" szó is kezdett kikopni a politikai használatból, míg az „imázs" és a „nyilvánosság" egyre gyakrabban fordult elő.* Ez a torzfejlődés valami szánalomra méltót és alattomosat is tartalmazott: a hírességek kultuszát. Filmszínészek, színésznők, sportolók már nem pusztán egy-egy elnök vagy szenátor választási kilátásai javításának hasznos eszközeiül szolgáltak. Egyre több esetben (Schwarzenegger 2003-as kaliforniai példája csak egy a sok közül) a hírességük maga tette őket magas közhivatalok lehetséges és sikeres jelöltjeivé. Ez a fejlemény, vagy inkább elfajzás természetesen túlmutatott a választásokon. A társadalom átalakulását is érintette. A régi amerikai patríciusság, talán különösen Kelet-Amerika régebbi

* Egy nantucketi strandon még 1958-ban is ilyen felirat díszlett: „A Nantucket szigeten a bikini stílusú fürdőruha nem népszerű". A „népszerű" efféle használata nemsokára eltűnt.

városaiban kerülni kívánta a közhírt, és őrizte a magánélet szentségét; legkésőbb 1950 után azonban a „társaság" mind gyakrabban került kapcsolatba a hírességgel. Elvégre a híresség közismertséget jelent: a nyilvánosság ver hidat a társaság és a híresség között; és a nyilvánosság óhatatlanul hatást gyakorol az emberekre. A híresség persze kérészéletű lehet, és gyakran az is – Joseph Conrad szavaival: „a meg nem érdemelt siker szégyene". Vagy miként a tizenhetedik században Shakespeare írta: „Bizonytalan lakásban lakik az, / Aki a nép szivére épitett."* Több mint háromszáz évvel később, 2003-ban Clive James angol író csakugyan meggyőzően jegyezte meg, hogy „az oktatás általános kiterjesztése nem tette az embereket ellenállóbbakká a hírnévvel szemben. Sőt inkább *kevésbé* ellenállóakká váltak tőle."**

Az ember élete során erejének időskori megfogyatkozása igen gyakran gyermekded szokásokhoz való visszatérést, a teste, és olykor a szelleme fegyelmezésének meggyöngülését eredményezi. Egy nép visszafejlődésében is akadhatnak hasonló vonások. Ismét Tocqueville és Burckhardt méltó utódja, Johan Huizinga bölcsessége igazít útba bennünket. „A gyermetegség – írta az 1920-as években – olyan közösség hozzáállása, amelynek viselkedése éretlenebb annál, amit szellemi és ítélőképességének szintje indokolna, s ahelyett, hogy felnőtté válna, a serdülőkor magatartását mutatja." Sajnálatos módon ez nem is pontatlan leírás a legutóbbi amerikai elnökökre – és másokra. Igaz, Jakob Burckhardt jóval a nyilvánosság és a híresség modern kultusza előtt így írt a reneszánsz idők – vagyis éppen az újkor hajnala – itáliai vezetői törekvéseiről:

* Vas István fordítása.
** Hadd jegyezzem meg, hogy a magam részéről a híresség kultuszában néha valami ördögit vagy csaknem ördögit látok – azaz a többség zsarnokságánál is rosszabbat, olyasvalamit, ami legalábbis lehetséges.

A kor kimagasló tehetségű fia a becsület érzésében vélte meglelni azt... Ez a becsületérzés nagy adag önzéssel, otromba bűnökkel is összefér, és megdöbbentő illúziók áldozatául eshet; mégis mindaz a nemes elem, ami egy jellem roncsaiban megmaradt, köréje tömörülhet, és ebből a forrásból új erőt meríthet... E korszak olaszainak vizsgálatakor bizonnyal nem könnyű megkülönböztetnünk a becsületérzést a hírnév iránti szenvedélytől, amelybe igazán könnyen átcsaphat. A kettő mégis lényegileg elüt egymástól.

Korunkban (írtam több mint húsz esztendeje), az újkor vége felé megnövekedett a hírnév és a becsület közötti különbség – sőt ellentét –, így az elnökök jellemében és a mindenféle foglalkozást űző közszereplők zömének jellemében a hírnév iránti szenvedély jóformán kioltja az immár egészen csekély és ódon becsületérzést.

Változások a történelem feljegyzésében és ismeretében

Az eddigiekben láthattuk, hogy a demokrácia azon eredeti (és máig közös) eszméje, miszerint a demokratikus politizálás és a demokratikus társadalmak nyíltabbak, közvetlenebbek, egyszerűbbek a múlt rendjénél és társadalmainál, nem valósult meg. Az emberek és dolgok demokratikus rendje (vagy rendzavara) bonyolultabbá vált.

Mindennek mélyén talán az a körülmény rejlik, hogy az „egyszerű" emberek nem igazán egyszerűek; vagy inkább az, hogy a múltbeli egyszerű emberek, földhözragadt, nagyrészt iskolázatlan férfiak és nők nagyjában-egészében eltűnnek egy mindinkább bürokratikus és intellektualizált világból. (Aztán a gyermeteg emberek is kevésbé egyszerűek, mint az érettek.) Azonban az újkori demokrácia, „a nép" uralma, a népfelség is valóban összetett. Mert hát kikből áll „a nép"? A nép kijelentéseit szinte mindig a nép nevében teszik – vagyis egy lépéssel odébb az egyszerűségtől, közvetlenségtől, hitelességtől. Igaz, a nép nevében tett kijelentések néha megfelelhetnek annak, amit a nép, vagy legalábbis tagjainak zöme gondol, mond és kíván: de ezek a megfelelések, ha léteznek is, szükségképpen múlékonyak. „A nép úgy érzi", „a nép azt gondolja", „a nép azt akarja", „a nép azt óhajtja" nem tekinthető hitelesnek, de még csak kellően ellenőrizhetőnek sem. Bár eredményesnek és hasznosnak bizonyulhat, számottevő realitás, vagy akár még igazság is akadhat benne.

Ennek többek között oka, hogy a történések – legalábbis egy ideig – elválaszthatatlanok attól, ami az emberek szerint történik. Ennek rekonstruálása – a történelem – viszont már

másik (egyre fokozódó) probléma. Tocqueville a „Néhány sajátos tendencia a demokratikus századok történetíróinál" fejezet lapjain megdöbbentő velősséggel – szokása szerint az arisztokratikus és demokratikus korok, illetve szokásaik egybevetésével –, negyvennyolc mondatban összegezte problémájuk lényegét. Azt írta, hogy míg az arisztokratikus korokban a krónikások arra hajlottak, hogy szükségszerű, és gyakran felszínes túlzással ábrázolják bizonyos kiemelkedő személyiségek fontosságát, a beköszöntő demokratikus korban az csábíthatja őket, hogy általános eszmék (gazdasági és társadalmi okok) fontosságát és befolyását nagyítsák föl, miközben átsiklanak események és emberek összetettsége, valamint a szabad akarat létezése fölött.

A történészek demokratikus korokban nem kevés problémával néznek szembe. Problémáik mélyén a hitelesség felismerése és rekonstruálása húzódik meg. „A nép azt követelte", „a nép úgy kívánta", „a nép ellenállt" stb. stb. No de ki az a nép? Ha valaki azt írja vagy mondja, hogy „Napóleon kijelentette", „Bismarck hiányolta" vagy „Lincoln tagadta", az vagy bizonyítható, vagy nem. De kik alkották „a nép"-et? Mi a bizonyíték? Igen, akad; és nem, nincsen. A nép történetírója vélekedhet helyesen; de tévesen is. A választási statisztikai adatok segíthetnek – de csak korlátozott mértékben, kettő vagy valamivel több lehetőség közötti, szükségképpen kényszerű döntés regisztrálásával. A „közvélemény-kutatások" is kevés támpontot adnak, hiszen legjobb (vagy legrosszabb) esetben pontatlan és tünékeny megállapítások valamiféle többségről. A demokratikus korszak történészeinek egyéb problémái felsorolhatatlanul számosak. A demokratikus levéltárak nyitottsága az előzetes várakozásokkal ellentétben nem megkönnyítette, hanem még nehezebbé tette a kutatók feladatait. Elképesztően megsokasodtak az iratok, egyéb nyilvántartások és mindenféle dokumentumok, amit minőségromlás és csökkenő hitelesség is tetézett. Az elsődleges és másodlagos források megkülönböztetésének hajdan szent törvénye egyre értelmetlenebb lesz napjainkban, amikor sok esetben például még az elnökök személyes leveleit sem maguk szerkesztik, sőt nem is ők diktálják, nem ők írják alá. Aztán létezik még egy viszonylag új körülmény. A kommunikáció nagy hányada följegyzetlenül marad; és teljes állami hivatalok nyilvántartása, titkos iratanyaga talán sohasem válik hozzáférhetővé.

A problémák túlnyúlnak a hivatásos történészek nehézségein. A népakarat végérvényes rekonstruálásának problémáján innen és túl föl kell ismernünk, hogy magában az emberek életében egyre erősebb befolyást gyakorol a szellem az anyagra. Ez a befolyás alighanem elkerülhetetlenül együtt jár az inflációval, ami pedig alapvetően demokratikus jelenség. Gondoljunk – ha csak egy pillanatra is – arra, hogy gyakorlatilag eltűntek az inflációs-deflációs „gazdasági ciklusok". A valóságban az infláció* szakadatlan (igaz, néha gyorsabb, máskor lassabb, de létező) növekedését tapasztaljuk – ennélfogva a pénz és vagyontárgyak fokozatos anyagtalanná válását, különösen azokban a társadalmakban, ahol a hitelképesség immár fontosabb, mint a tényleges vagyon (amely névlegesen „tulajdon", ám valójában bérelt jószág). Az anyag e – gyakran hamis – spiritualizálódása, a szellem jelenlegi, és egyre fokozódó behatolása az anyagba olyan világhoz vezetett, ahol mind több kép és absztrakció mind több embert befolyásol – csupa olyan absztrakció és kép, amely inkább előre elrendezett „valóságok" ábrázolása, mintsem az ő megjelenítésük.

Mindez egyre komplikáltabbá teszi azt, amit eseménystruktúrának nevezhetnénk. Példát találunk erre a nemzetközi kapcsolatok fejlődésében. A „nemzetközi" szó tizenkilencedik–hu-

* A szavak inflációja (és talán a képeké is) vezetett a pénz és anyagi javak inflációjához – nem pedig fordítva.

szadik századi ilyetén alkalmazása pontatlan (és legalábbis lényegében félrevezető). A nemzetközi kapcsolatok, nemzetközi jog, nemzetközi intézmények, nemzetközi szervezetek (innen a rettentően elhibázott nevű Egyesült Nemzetek Szervezete) államokra és kormányokra, nem pedig nemzetekre, népekre vonatkoztak. Ám azután, egyre inkább a közlekedés és távközlés fejlődése (sőt ami még fontosabb, az írástudatlanság visszaszorítása) jóvoltából az egyes nemzeteken belül megjelent a más népekkel való érintkezés, más népek képzete. 1800-ban egy német paraszt, mondjuk, Brandenburg közepén aligha láthatott angol embert. 1900-ra sokat láthatott, akár hús-vér valójában (mint turistát), vagy sokkal gyakrabban fényképen, rajzon, sőt akár újságcikkekben. A történészek számára ennek következtében az, ami a múltban a „diplomácia" körébe tartozott, szükségképpen a közelmúlt nemzetközi történelmévé szélesedett – és mélyült –, sokkal bonyolultabb és összetettebb rekonstrukciót igényelt, amelyet egyelőre keveseknek sikerült többé-kevésbé kifogástalanul végrehajtani.

E téma fontossága meg a vele összefüggő sok másiké túlterjed a hivatásos történészek problémáin és módszerein – mivel minden gondolkodás, így a képzelet is rekonstrukciót igényel, arra támaszkodik; mivel az észlelés elkerülhetetlenül az emlékezetre támaszkodik; mivel minden megismerés felismerést igényel, arra támaszkodik. „Előrefelé élünk; de gondolkozni csak visszafelé tudunk" (Kierkegaard).

*

Mégis létezik egy viszonylag új jelenség, a csekély számú kedvező tünet egyike olyan időszakban, amelyet máskülönben dekadencia és mindinkább szemmel látható barbarizmus hat át. A történelem iránti étvágy ez, amely a legutóbbi évtizedekben

olyan népeket és osztályokat vont magával, amelyek eleddig nemcsak hogy semmit sem tudtak a történelemről, de közönyösek is voltak iránta. Az étvágy természetesen elrontható, ha ártalmas táplálékkal elégítik ki, de puszta létezése mégis egészség jele. Se szeri, se száma ezen új keletű és széles körű étvágy bizonyítékainak, e helyt föl sem tudnánk sorolni őket rendesen. Közéjük tartozik például az életrajzi írások meglepő népszerűsége (és egyik-másikuk magas színvonala). Még inkább árulkodó az, hogy a történetírás és a regény szinte teljesen szerepet cserélt, népszerűségük aránya éppúgy a visszájára fordult, mint látószögük. A regény (amely néhány előfutára dacára nem számított klasszikus irodalmi formának) és a hivatásos történetírás ugyanabban az időben, nem sokkal több, mint kétszázötven évvel ezelőtt jelent meg. Mindkettő egy újonnan kialakult történelmi tudatból eredt, valamint az írástudó középosztály azon érdeklődéséből, hogy ne idealizált, mesebeli, hanem számára is felismerhető személyekről és helyekről olvasson: olyan életek és törekvések leírásával találkozzon, amelyekkel azonosulhat. A huszadik század közepétől azonban mindenféle történelmi munka kelendőbbé vált a regényeknél. Itt is megfordult a történelem és a „fikció" viszonya. Míg a múltban (kivált a tizenkilencedik század folyamán) a regényírók gyakran elbeszéléseik (a történelmi regény) színes háttereként alkalmazták a történelmet, a huszadik század előrehaladtával egyre több regényírót oly mértékben foglalkoztatott vagy érdekelt a történelem, hogy – gyakran tökéletlen, sőt megalapozatlan – alkotásaikban a történelem az *előtér*, azaz a főtéma. Az effajta regényírók zöme nincs is igazán tudatában, mit művel. Ugyanakkor sok tudós történésznek sejtelme sincs az ilyesfajta étvágyról, nincs tisztában azzal, mit jelenthet ez a mesterségére nézve.

Adam Zagajewski lengyel költő megértette ezt. Nemrégiben így írt:

Nem vagyok történész, de szeretném, ha az irodalom *tudatosan és teljes komolysággal* [kiemelés tőlem] fölvállalná a történelmi krónika feladatait. Nem kívánom, hogy az újkori történészek – egy rakás fárasztó pasas – példáját kövesse, akik poros levéltárakban töltik az életüket, és nem embernek való, csúf, lélektelen, minden költőiségtől kilúgozott, lapos, szürke, hivatali bikfanyelven írnak, amely olyan silány és kiskaliberű, mint a napilapoké. Azt szeretném, ha régebbi példákhoz térne vissza, talán még az ókori görögökhöz is, a historikus poéta eszményéhez, olyasvalakiéhez, aki vagy maga is látta és átélte, amit leír, vagy pedig családja, fajtája eleven szájhagyományából merít, aki nem fél az állásfoglalástól és az érzelmektől, mindazonáltal ügyel elbeszélése komolyságára.

4

Félelem és gyűlölet

Új világ köszönt be, új történelmi korszak, amelyben Amerika túlsúlya tényező ugyan, de csupán az egyik tényező, az események másfajta elrendezésének eszköze. „Új politikatudomány...” – nos, nem egészen tudomány, és talán még csak nem is a „politika” a tárgya. Az emberi természet nem igazán változik. Láthattuk, hogy egyebek között a „konzervatív” és a „liberális” jórészt, ha nem éppen teljesen, elveszítette jelentését. A „jobboldali” és a „baloldali” viszont legtágabb és legmélyebb értelmében továbbra is velünk marad, különösen a szélsőségekben. Most pedig hadd tegyek egy talán meghökkentő kijelentést. A szélsőjobboldal és a szélsőbaloldal egyik alapvető különbsége, hogy a legtöbb esetben az előbbit a gyűlölet, az utóbbit a félelem mozgatja.

Nem mindig volt ez így. Kétszáz évvel ezelőtt a régi „jobboldal”, a tekintélyelven nyugvó királyságok és fejedelemségek, a konzervatívok, az arisztokráciák meg a rendőreik féltek a francia forradalom eszméitől, vonzóerejétől, lehetséges tömegtáborától. Erről szól egy emberöltővel Victor Hugo és Dumas előtt Stendhal műve, *A pármai kolostor*, amelyet 1945 körül egyes francia és amerikai értelmiségiek újra fölfedeztek – tévesen – mint irodalmi paradigmát, az első „totalitárius” rendszerek mikrokozmoszát. A (százötven esztendeje a maival ellentétben még ifjú) baloldal gyűlölte az efféle régi rendszereket. Gyűlölet forr olyan, máskülönben egymástól eltérő emberek írásaiban, mint Marx vagy a tizenkilencedik századi orosz forradalmárok. Gyű-

lölik az uralkodókat, a rendőrséget, ha pedig félnek tőlük, félelmükbe megvetés vegyül.

Láthattuk, hogy valamikor 1870 után változás következett be. A nacionalizmus átvette a hazafiság régebbi formáinak helyét, és az embertömegek számára még az osztályharc tudatánál is erősebb, tartósabb kötésnek bizonyult. Szélsőséges megnyilvánulásai és megtestesülései az idegenek utálatánál többet foglaltak magukban. Olyanokkal szembeni megvető gyűlöletre is kiterjedt, akiket az efféle nacionalisták az országhatárokon belül nem eléggé nacionalistáknak, vagy éppen hazaáruló módon nem nacionalistáknak láttak. Ez már nem arisztokratikus, még csak nem is konzervatív, hanem populista jelenség. A legkülönfélébb nemzeteknél és államokban jelent meg; sok híve támadt a forradalmi ifjúságban. Ellenzői hamarosan kezdtek félni ezektől.

Mint láttuk, hetven évvel Marx *Kommunista kiáltvány*-a után a világ tőkés államainak dolgozó osztályai nagyrészt érzéketleneknek mutatkoztak a kommunizmusra. Az 1917-es oroszországi kommunista forradalom anomália a világtörténelemben. Egyetlen kommunista forradalom sem aratott sikert akkoriban, kivéve abban az Oroszországban, amelyet Marx – legalábbis hosszú időre – kategorikusan kizárt a kommunizmussal kapcsolatos előrejelzéseiből. Mindez közismert. Kevésbé közismertek annak a tanújelei, mennyire tartottak a kommunisták a nacionalistáktól. Néhány nappal szentpétervári államcsínyük előtt (merthogy az volt, nem pedig igazi forradalom) Lenin társai jónak látták, hogy „Kozákok! Testvérek!" feliratú falragaszokon forduljanak a Szentpéterváron állomásozó kozákezredekhez – a régi rendszer leggyűlöltebb és legrettegettebb katonai egységeihez. A bolsevikok jól számítottak: a kozákok 1917-ben nem óhajtották vásárra vinni a bőrüket Kerenszkij és társulata, a szalonkabátos, locsogó liberális polgárok megvédelmezéséért.

További bizonyság tömegével akad. Az 1919-es rövid életű európai kommunista kísérletek müncheni és budapesti tetteiben – köztük a legvisszataszítóbb terrorcselekményekben – mindig ott rejlik a félelem gyakran nagyon is nyilvánvaló eleme: félelem a népszerűtlenségtől, nemcsak a volt uralkodó osztályoktól, hanem a parasztoktól, a tömegektől is. Ugyanez a fajta félelem még egyértelműbb és makacsabb a kelet-európai államok 1945 utáni kommunista urainál, bármennyire bebetonozta is őket Sztálin. Ami pedig a nemzetközi kommunista mozgalmat illeti – akár a legutóbbi háború előtt, akár utána –, nem kell hozzá pszichológus, hogy a kommunista értelmiségiek zöménél észleljük a még a gyűlöletnél is erősebb félelmet, amikor törpe kisebbséget alkotnak.

Természetesen a félelem mint minden emberi jelenség, nem egyszerű, és gyakran gyűlölettel társul, vagy éppen ötvöződik. Ám talán megengedhető az az általánosítás, hogy legalábbis a nyugati világban a huszadik századi kommunista és kommunistabarát értelmiségiek elválaszthatatlanok voltak félelmeiktől: féltek a kapitalista elnyomóktól, a „fasisztáktól", a „reakciósoktól", a nacionalista tömegektől, ellenfeleik cselszövő hatalmától – s e félelmeket az az intellektuális vélekedés ellensúlyozta, vagy inkább palástolta, hogy egyedül az ő ideológiájuk haladó, az jelzi az utat a jövő, a jövőjük felé.

Ez nem jelenti azt, hogy minden kommunista gyáva. A félelemérzés nem ugyanaz, mint a gyávaságra való hajlam. A bátorság „száda nyomás alatt" – írta Hemingway. Ha ezzel biztatnánk a lövészárokban kuporgó katonát, azt felelné, bikaviadalra való baromság. A bátorság az ember azon képessége, hogy legyőzze félelmét – mondta valaki más. Ezt pedig minden katona a csontjaiban érzi.

Sztálin nem volt gyáva. Mégis az inkább lehetséges, semmint tényleges ellenlábasai miatti félelem magyarázza értelmetlen és

brutális mértékű tisztogatásait az 1930-as években. Miután pedig Molotovval végre-valahára fölfogták, hogy Hitler lerohanja Oroszországot, első reakciójuk az államvezetés történetének legszánalmasabbjai közé tartozott. Hitler hadat üzent; repülőgépei orosz városokat bombáztak; németek ezrei nyomultak előre hatalmas porfelhőt kavarva Oroszországban; miközben Sztálin berlini nagykövete és egyik leghívebb szolgája, Gyekanozov azt motyogta Ribbentropnak: „Biztos benne, hogy nincs valami tévedés?" – Molotov azt kérdezte a moszkvai német nagykövettől: „Ezt érdemeltük?" Csakhogy azután az oroszok legyőzték a németeket. Ilyen a történelem iróniája – vagy inkább az emberi természeté.

Ezt nem kisebb államférfi állapította meg, mint Churchill. 1950-ben azt írta: „A szovjet politika központi tényezője a félelem... Moszkva jobban fél a barátságunktól, mint az ellenségességünktől... A Nyugat növekvő ereje a visszájára fordíthatja ezt, ezáltal az oroszok jobban félhetnek az ellenségességünktől, mint a barátságunktól, az pedig arra késztetheti őket, hogy a barátságunkat keressék." Így is történt, de se Eisenhower, se Dulles nem kívánta megérteni ezt. Sztálin után nagyjából minden maradt a régiben. Az 1956-os magyar forradalom idején a szovjet-orosz Politbüró titkos üléseinek jegyzőkönyvei tükrözték ezt a félelmet. Ez a fajta szorongás és félelem magyarázza Hruscsov különös jugoszláviai útját is, amely Tito támogatásának megnyerését és biztosítását célozta.*

* Egyes valós vagy vélt sérelmekre és félelmekre gyakran brutalitás a válasz. 1944-ben Hitler megszállta Magyarországot – szövetségesét és úgynevezett csatlósát –, tudván, hogy egyes magyar vezetők meg akarták változtatni a Német Birodalomhoz fűződő végzetes szövetséget, és már néhány bizonytalan kísérletet is tettek ezért. 1956-ban Hruscsov és Szovjet-Oroszország nem hagyta, hogy Magyarország elhagyja a szovjet érdekszférát. E két brutális invázió alapvetően eltért egymástól. A németek – és

Hitler egyik fő jellemvonása a gyűlölet. Igaz, részben annak révén jutott hatalomra Németországban, hogy összefogott a német konzervatívokkal, akiket az 1918–19-es forradalmak után a kommunizmustól való félelem motivált. De nem sokáig volt szüksége ezekre az ellenforradalmárokra; könnyedén túladott rajtuk – ő maga nem ellenforradalmár, hanem a radikális jobboldal vérbeli forradalmára lévén. Gyűlöletet, a német nacionalizmus külső és belső „ellenségeivel" szembeni gyűlöletet hirdetett. Ez gondolkodásának tudatos, nem pedig öntudatlan eleme. Már egyik 1921-es beszédében kijelentette: „Nincs más, csak dac és gyűlölet *[Trotz und Hass]*, gyűlölet, és megint csak gyűlölet!" Továbbá: „Az élet gyűlöletre és keménységre tanít." Ez lenyűgözte Goebbelst 1926-ban, amikor megismerkedett Hitlerrel. Hitler egyre azt mondta neki, hogy ő „megtanult gyűlölni." „Tegnapi legszebb gondolata – írta róla Goebbels a naplójában –: »Isten bőségesen megáldotta harcunkat. Legcsodálatosabb adománya az ellenségeinkkel szembeni gyűlölet, és gyűlöljük is őket teljes szívünkből.«" Sokakhoz hasonlóan erőt merített ebből. Hitler gyűlöletének hevességével még a német nép iránti szeretete – egy nemzetvezető éltető eleme – sem vetekedhetett.* Ebben igencsak elütött Napóleontól.

Habár a gyűlölet sokszor fizikai hajlamokat és cselekedeteket eredményez, lényegében szellemi jelenség. (Erre ismét

helyi szövetségeseik – nem féltek. Az oroszok és helyi szövetségeseik igen. (El tudjuk-e képzelni Hitlert, amint késő éjszaka Mussolinihez vagy Antonescuhoz repül, és támogatást kér egy brutális döntéshez, amelyet meghozott? Pedig birodalmát akkor már minden fronton roppant hadseregek ostromolták, míg a Szovjetuniót 1956-ban nem.)

* Bernanos: „A lázadás szellemében az emberiséggel szembeni gyűlölet vagy megvetés elve rejtőzik. Attól tartok, a lázadó sohasem képes annyi szeretetet táplálni szerettei iránt, amennyi gyűlölet izzik benne azokkal szemben, akiket gyűlöl." (Ez éppúgy igaz a baloldali, mint a jobboldali elemekre.)

Hitler szolgáltat egyértelmű példát. Nem volt szadista; nem lelt különösebb gyönyörűséget kinyilvánított ellenségei szenvedésének szemlélésében, sőt abban sem, amikor értesült arról.)

Míg azonban a gyűlölet erkölcsi gyöngeséggel ér föl, sajnos gyakran – legalábbis rövid távon – erőforrássá is válhat. Innen a jobboldal előnye a baloldallal szemben – különösen a demokratikus populizmus korában.

*

A politikai-ideológiai spektrum szélein vagy azok közelében tehát ezeket a jelenségeket figyelhetjük meg: a félelem jelenlétét a radikális baloldal képviselőinél, a gyűlöletét a radikális jobboldaliaknál. Az efféle jelenségek nem korlátozódnak a politikai ideológiák szélsőséges híveire. Léteznek társutasok a baloldalon, de a jobboldalon is: az utóbbiak olyanok, akiknek félelmei ama kellemes érzéssé változnak át, hogy ők most már a nacionalista gyűlölködők összefogásához tartoznak. Ám ezek inkább hajlamok, mint kategóriák. Nem tulajdoníthatók egyszerűen bizonyos eszmék iránti vonzódásnak. Emberi tendenciák, ennélfogva nem berögződött, előre meg nem határozott hajlamokból és eshetőségekből összetettek. Az emberek az eszmékkel nem *rendelkeznek*, hanem *választják* azokat.

Ráadásul ezeknek semmi közük sincsen az úgynevezett „tudatalattihoz", „A" és „B" típusú vagy „autoritárius" és „nem autoritárius" személyiséghez. Az emberi természet kettősségei a szellem és anyag párosán túl emberi tulajdonságok tömkelegében mutatkoznak meg nyilvánvalóan. Így se a félelem, se a gyűlölet nem létezik „tiszta" formában. Szinte mindig a kettő elegye jelentkezik. Hruscsov azon 1956-os félelme, hogy a magyar felkelés az egész szovjet rendszert fenyegeti, azok elleni gyűlölettel párosult, akikről úgy vélte, készek hasznot húzni a

fejleményből. Hitler ellenfeleivel szembeni megvető gyűlöletének sok kifejezése más kifejezésekkel együtt létezett, kevésbé gyakoriakkal, amelyeket mindazonáltal szükségesnek érzett hangoztatni: „Ami engem illet, sohasem volt kisebbrendűségi komplexusom" – ebből legalábbis a félelem jelenlétét észlelhetjük e gyűlölettől zaklatott, akaratos, elszánt ember szívébenlelkében. Azok elméjében, akik gyűlölik (nem pusztán nem kedvelik) a zsidókat vagy az arabokat, és mások elméjében, akik az amerikaiakat vagy a kapitalistákat gyűlölik, a félelmi összetevő legalábbis ott lappang a legféktelenebb hajlamok mélyén, és megnyilvánul abban, hogy ördögi számítást és machinációkat feltételeznek azokról, akiket ellenségeikül választottak.

Elégtelen és rövidlátó dolog, ha csak szélsőségeseknek tulajdonítunk efféle hajlamokat. Különösen az, amikor a liberális demokrácia populizmussá torzul, mivel az utóbbi elkerülhetetlen alkotóeleme a népi nacionalizmus, az a habarcs, amely egyébként osztály nélküli társadalmakat tart össze. Immár legfőbb hitvallásává és legfőbb ütőkártyájává vált például az egyesült államokbeli „konzervatívoknak" és republikánus pártiaknak, akik biztosra vehetik, hogy jókora politikai és választási* hasznot húznak abból, ha ellenfeleikre „hazafiatlan" és „liberális" címkét ragasztanak.**

* Innen a demokrata jelölteknek az a jelenlegi (2004-es) félelme is, hogy esetleg úgy tűnhet, túlságosan ellenzik az iraki háborút.

** Így közvetlenül a New York-i meg washingtoni terrorista merényletek után (amelyekhez Iraknak semmi köze sem volt) Bush elnök és tanácsadói úgy döntöttek, jóval a 2004-es választások előtt, főként népszerűségszerzés céljából háborút robbantanak ki Irakban. Ez újdonságnak számított az amerikai történelemben. Akadtak elnökök Polktól Lincolnon át Wilsonig és Rooseveltig, akik háborút akartak (és megpróbálták arra csábítani ellenfeleiket, „hogy ők adják le az első lövést"), mert úgy vélték, ez a nemzet érdeke; de *nem* saját népszerűségük növelése végett. (Még Hitler sem azért választotta 1939-ben a háborút, hogy fokozza vagy megszilárdítsa népszerűségét a németek körében.)

Egyéb hajlamok között különösebb nehézség nélkül észrevehetjük a gyűlölet (sokkal inkább, mint a félelem) felhalmozódását a látványos sportesemények közönségénél. További példái ezek a nyilvános viselkedés eldurvulásának (vagy nevezzük az érzelmek militarizálódásának).* De ahogy Orwell és mások megállapították: a kisfiú katonásdit szeret játszani, nem pedig pacifistásdit. (Ahogyan az Egyesült Államok jelenlegi elnöke is.)

Engedtessék meg egy utolsó, talán helyénvaló általánosítás a „jobb-" és „baloldal" között továbbra is uralkodó különbségekről. Általában véve a szocializmus és a liberalizmus egyik ismertetőjegye az igazságtalanság elleni harc alapvető szükségességébe vetett hit. Ez természetesen nem alantas törekvés, de nemcsak az igazságosság és az igazság közötti különbséget, hanem a félelemhez és gyűlölethez való viszonyukat is föl kell ismernünk. Filozófiai és metafizikai eltéréseik tárgyalására most nincs mód – talán érjük be azzal a megjegyzéssel, hogy az igazság iránti érzékenység *mélyebben lakozik, mint az igazságérzet (és a hazugság* ártalmasabb, mint az igazságtalanság). Nem ártana azonban egy gyors pillantást vetnünk világunk jelenlegi történelmi állapotára, amelyben az igazságtalanságok – társadalmi, faji és politikai igazságtalanságok – lassanként kiküszöbölődnek, vagy legalábbis kevésbé gyakoriak, mint ezelőtt bármikor, miközben szerte a világon a nyilvánosan terjesztett valótlanságok hatalmas, nyomasztó felhői gomolyognak. Meg a végeérhetetlen igazságosságkeresésre, amely a legsúlyosabb emberi szerencsétlenségekhez vezethet, és valóban nemegyszer vezet is. Az mindenesetre idetartozik, hogy a gyűlölködők gyakran azt hiszik, az igazságosságtól függetlenül vagy azon túl bizonyos igazságokat tudnak ellenségeikről, fontos és döntő igazságokat az utóbbiak jelleméről.

*

Miguel de Unamuno, a nagy spanyol gondolkodó írta *A tragikus életérzés*-ben: „Mindig úgy van, hogy a bölcsesség kezdete a félelem." Igen – mert a gyűlölet tudáshoz vezethet, de bölcsességhez nem (és mert a gyűlölet mélyén is ott a félelem). Mások gyűlölete pedig azért létezik, mert az ember számára természetes, hogy gyűlölje saját szenvedését: hiszen mi más a bosszú, mint az az óhaj, hogy az ellenfél kínzásával orvosoljuk saját bajunkat? Georges Bernanos mélységesen megértette ezt. Látta, hogy félelem húzódik a liberális demokráciák politikája és államvezetése mögött; ugyanakkor a diktatúráknak is alapvető eleme. Az 1930-as években így írt: „Az emberiség fél önmagától... Önmagától való félelme miatt feláldozza a szabadságot." „Önmagunkat gyűlölnünk könnyebb, mint hinnénk" – írta ugyancsak Bernanos. („Az igazi kegyelem megbocsátani önmagunknak.") A második világháború után nagy ívű, sötét próféciát adott egy olyan jövőről, amely könnyen válhat a gyűlölet és a félelem új, soha nem hallott kombinációjává.*

* Sok példát találhatunk erre: gyilkosságokat, sőt még háborúkat is közép- és dél-amerikai nemzetközi labdarúgó rangadókat követően; bűncselekmény szintű, időnként gyilkosságba torkolló huliganizmust európai nemzetközi mérkőzések után; ötven évvel ezelőtt az amerikaifutball-szurkolóknál gyakorlatilag nem létezett effajta viselkedés, de ma már más a helyzet. Itt ismét vegyük észre a gyűlölet – legalábbis ideiglenes – túlsúlyát a félelemhez képest: a diadalvágy, az ellenfél és néhány szurkolója elagyabugyálásának vágya még annál a félelemnél is erősebbé válhat, hogy netán a saját csapat veszít.

* Álljon itt egy lábjegyzet (nem több mint lábjegyzet) a keresztény olvasóknak, akiknek – Darwinnal és a „természettudomány" minden tézisével ellentétben – hinniük *illik*, hogy Krisztus földi eljövetele a világmindenség egész történetének központi eseményét képezte. Ez magában foglalta a zsidók között támadt megosztottságot (amiként a világ vége, a második eljövetel nagy megosztottságot támaszt majd a megmaradt keresztények között). Azokat a törvénytudókat, bírákat, főpapokat, akik Krisztus elítélésén fáradoztak, inkább gyűlölet, mint félelem mozgatta; Krisztus apostolait és követőit pedig inkább félelem, mint gyűlölet.

Ideológián és politikán túl a gyűlölet meg a félelem könnyedén fölismerhető az emberfajták viszonyában is. Ez a viszony nem örök tetszésen vagy nemtetszésen alapul. A gyűlölet fölött uralkodó félelem átfordulhat félelmen uralkodó gyűlöletbe: megvetéssel párosuló gyűlöletbe, amely annak ösztönös felismeréséből fakad, hogy immár egy másik emberfajta vagy népcsoport tagjai félnek *tőlünk*.

A gyűlölet és a félelem jelensége megdöbbentően nyilvánvaló a nemek kapcsolatában. A nők éppúgy tudnak gyűlölni, mint a férfiak; de a tevőleges gyűlölet valahogy mindennaposabb a férfiak körében, mint a nőknél. Az egyik szélső helyzetben a félelem elgyöngít; a másikban a gyűlölet mozgósít. A nő talán tisztelheti, sőt akár csodálhatja a gyűlölködő férfit, a rettegőt azonban nem; a férfi ritkán csodálja azt a nőt, aki gyűlöl, viszont tisztelheti a nő félelmeit. A gyűlölet erőszaktevéshez, a félelem impotenciához vezethet. Esetenként mind férfiak, mind nők fantáziálnak nemi erőszakról, ez akár kellemesen bizsergetheti, izgathatja őket; de az biztos, hogy az impotenciával kapcsolatos fantáziálás nem okoz jóleső izgalmat. Az emberi állapot szomorú, de kivédhetetlen eleme a gonosz csábítása az ember szívében, amely sohasem tisztán fizikai, hanem szellemi – az emberi lét átka, az eredendő bűn örökké jelen lévő körülménye. De létezik megváltó kegyelem. A fentiek egyáltalán nem a nők alacsonyabbrendűségére utalnak – éppen ellenkezőleg. A felsőbbrendűségükre utalnak – mi több, arról tanúskodnak –, mivel ők természetüknél fogva hajlamosak a szeretet megváltó kegyelmére, amely nemcsak rejtőzik bennük, hanem anyaságuk által meg is jelenik: hiszen az anyák még az apáknál is inkább szeretik és oltalmazzák azokat, akik félnek.

E tekintetben a chestertoni aforizma igazsága azonnal felismerhető bárki számára, aki tud valamit korunk közösségi tömegmozgalmairól. A gyűlölet az, ami egyesíti az embereket,

míg a szeretet mindig inkább egyéni, mintsem kollektív. Hozzátehetjük ehhez azt, ami azonnal eltörli az osztályharc, a rasszizmus vagy a modern nacionalizmus céljainak bárminő esetleges erkölcsi tartalmát: azt, hogy a szeretet sohasem önmagunk szeretete, hanem *valaki más* szeretete. Ez az emberiség megváltó kegyelme. Ezért hát sok, nagyon sok függ attól, mi történik majd a nőkkel (és hogyan tekintenek önmagukra) – még inkább a közeli, mint a távoli jövőben.* Vajon ők képviselik – mi több: testesítik meg – a megváltó kegyelmet?

*

A történelem nem előre jelezhető. Rengeteg példát találunk benne arra, hogy két látszólagos lehetőség háttérbe szorul, és egyebek lépnek a helyére. Ami a politikát és a hatalmat illeti, a mai demokráciák zöme elutasítja a szélsőségeket és szószólóikat (gyakran nem csekély szemfényvesztés árán, de nem ez a lényeg). A félelem és a gyűlölet általánosan elterjedt közöttünk, nyilvánvalóan megmutatkozik az egyre erősödő vadságban – a „vadság" a helyes szó, nem az „erőszak" –, amely át- meg átjárja mindennapi életünket. A félelem és a gyűlölet emberi jellemvonás, sohasem tudjuk teljesen kiirtani. Nemcsak a létezését kell tudomásul vennünk, de lappangó – sőt gyakorta több mint lappangó – jelenlétét is azok körében, akik a hatalom gyakorlására áhítoznak. Hogy valamelyikük ténylegesen képes lesz-e hatalomra jutni, az sok tényezőtől függ, ezek zöme megjósolhatatlan, s a tömegdemokrácia mostani korának egyre bonyolul-

* Talán túl sokat várunk tőlük – legalábbis egyelőre? Gondoljunk csak az alábbi tünetre. Az „úriember" – napjainkban – még mindig dicséret: ha egy suhanc vagy csibész azt hallaná valakitől, hogy ő úriember módjára viselkedett, meghökkenne, de nem rosszallaná; viszont – szintén manapság – egyetlen lány sem kívánja, hogy hölgynek nevezzék.

tabb és manipuláltabb politikai-hatalmi külsőségei közepette ritkán válik láthatóvá. Attól függ, vajon a demokrácia populizmusba torzulása előrehalad-e a huszonegyedik században – és ha igen, hogyan.

A „liberalizmus" diadala és eltűnése

Jelenleg, a huszonegyedik század kezdetén és az újkor végén vajon a szélsőségek kerülése, vagy akár teljes kiküszöbölése-e a demokrácia próbája? Sok tünet utal arra, hogy a jobboldali (és természetesen a baloldali) szélsőségek tömegvonzása – legalábbis napjainkban – nem erős. Lesz-e határa a demokrácia populizmussá degenerálódásának? A nacionalista populizmus politikai vonzása csak itt-ott elemi erejű – Nyugat-Európában jelenleg kevésbé az, mint máshol.

Vegyünk észre azonban egy alapvetőbb jelenséget, a liberalizmus és a parlamentáris demokrácia gyöngülését. Ennek kapcsán két, talán felszínesen ellentmondó fejleménnyel kerülünk szembe. Az egyik az, hogy a liberalizmus végül is diadalmaskodott, önmagára vállalt feladatait teljesítette. A másik pedig az, hogy általános vonzása fogyatkozik, ma már gyengébb, mint egykor lehetett.

Ha a „liberalizmus" mindenféle szabadságjognak mindenféle egyénre, leginkább a mindenféle embert érintő korlátozások eltörlése révén történő kiterjesztését jelenti, ezek mostanára korábban nem várt, akár megdöbbentően változatos módokon intézményesültek, teljesedtek be. (Emellett nemegyszer végzetes és, mondjuk ki, sajnálatos következményekkel, amilyenek a magzatelhajtást, eutanáziát, klónozást, szexuális „szabadságjogokat", túlzott engedékenységet, pornográfiát jóváhagyó jogszabályok... szinte vég nélkül sorolhatnánk.) A szólás és viselkedés „szabadságáról" beszélünk, holott Kierkegaard már több mint százötven esztendeje helyre tette ezt a kérdést: „Az emberek

elvétve használják ki szabadságukat – például a gondolat szabadságát; kárpótlásul inkább szólásszabadságot követelnek." A sajnálatos következmények közül sok ismét csak az igazságosság liberális – ha kell, akár az igazság rovására történő – hangsúlyozásából eredt és ered. Mindenesetre léteznek. Az emberek immár világszerte olyan „szabadságjogok" fogyasztói (azért írok „kedvezményezettjei" helyett „fogyasztói"-t, mert e „kedvezmények" csakugyan kérdésesek), amelyekről nem egészen egy évszázada még a legradikálisabb liberálisok sem álmodhattak.

Ezzel egyidejűleg a politikai és ideológiai liberalizmus gyengül, itt-ott ki is alszik. Ennek csupán egy jele a magukat „liberális"-nak nevező politikai pártok fokozatos eltűnése. Egy másik az, hogy egyre kevesebb ember tartja magát „liberális"-nak. További jel, hogy csökken a parlamentarizmus iránti érdeklődés, sőt maga a parlamentarizmus gyakorlása is. Az Egyesült Államok törvényhozásának érdemi munkája immár jó ideje nem az ülésteremben, hanem azon kívül, bizottságokban folyik. Az USA Kongresszusa jóformán lemondott egyebek között arról az alkotmányos jogáról és szerepéről, hogy hadat üzenjen. Európában a második világháború előtt is, után is jelentkezett kiábrándultság, érdektelenség, sőt fásultság a parlamenteket illetően. (Napjainkban nagyrészt ez a helyzet Kelet-Európában, a kommunizmus végét követő átmeneti örömhullám után.) Ismét további jel az Európai Parlament hatalom és tekintély nélküli intézményét övező, széles körű közöny. Másutt pedig nem maradt egyéb, mint az új és szükséges jogszabályok létrehozása helyett meglévőket szentesítő parlamenti szavazatok adásvétele. Közben a kisebbségi (és persze személyiségi) jogok oltalma szinte teljesen attól a sajtónyilvánosságtól függ, amelyeket ezek és szószólóik teremteni képesek – ennek révén szereznek támogatást egyébként közömbös törvényhozóknál.

A parlamentek Nyugat-Európában körülbelül százötven esztendeje élték fénykorukat, a közvélemény vitáik, tényleges hatalmuk és liberalizmusuk iránti élénk érdeklődése akkor tetőzött. Ez erősen összefüggött az annak idején valóban létezett „közvélemény" felépítésével és működésével. A közvéleményt a sajtó tükrözte (és gyakran gerjesztette is). A közvéleményhez és a néphangulathoz hasonlóan különböztek egymástól az „igényes" és a „tömeg"-lapok; az előbbiek (gyakran öntelten) azzal tetszelegtek maguknak, hogy „kötelességük" a „közvélemény" szolgálata és felvilágosítása – időnként manipulálása. Másfél évszázaddal később ennek csak nyomai maradtak. Ez részben a demokrácia fokozatosan populizmussá silányulásának tulajdonítható, még nagyobb részben pedig annak a szintén fokozatos, de már szinte visszafordíthatatlan elfogadási folyamatnak, amelynek révén még a megmaradt „igényes" hírlapok célja is egyre inkább a szórakoztatás. A populizmus ugyanis gyakran durván anyagias, a pénzügyi mérleg függvénye, magában a tájékoztatásban és ismeretterjesztésben sokszor igen alacsony közös nevezőjű normákat tesz magáévá. E tekintetben a televízió egyszerre lehengerlő és bénító, hiszen e médium természetéből eredően, valamint roppant bonyolult és költséges műsorgyártása következtében a legalantasabb, leginkább elterjedt közönségízlést szólítja meg (pontosabban: azt, amit műsorgyártói vélelmeznek).

Valószínűtlen, hogy a parlamentek tisztelete bármiképpen visszatérne. Az sem valószínű, hogy a liberális engedékenység sokkal messzebb mehessen a jelenleginél. (Egy beszédes példa: az emberi meztelenség kultuszának nyilvánvaló, és nem pusztán „erkölcsi" jellegű testi korlátai nem jelentik azt, hogy az inga „visszalendül" [legfeljebb talán itt-ott egy kissé].) Az erkölcs, a divat, a történelem nem mechanikus óramű módjára működik; a történelem bőséges szemléltetőanyagot szolgáltat arra, hogy a

tézis-antitézis-szintézis formula talán logikus, de nem történelmi.

Tocqueville *Az amerikai demokrácia* egyik leginkább mélyenszántó és látnoki fejezetének a „Miért ritkulnak a nagy forradalmak" címet adta. Az Amerikában látottak megvilágították előtte valamit, ami ellentétben állt az akkori konzervatívok azon félelmével (sőt szinte mindazokéval, akik a rendet fenyegető új veszélyek miatt aggódtak), hogy a faragatlan tömegek fokozódó politikai részvétele révén a demokrácia további fejlődése csillapíthatatlan nyugtalanságot és rendzavart idéz elő. Egyszóval forradalomtól, és talán annak beláthatatlanul gyakori kiújulásától féltek. Amerikában Tocqueville egészen másra tapintott rá. Rájött, hogy demokratikus társadalomban, demokratikus korban az eszmék (és hitek, meggyőződések) nem gyors egymásutánban következnek, hanem ellenkezőleg, lassan, olykor gyötrően vontatott ütemben. Fölismerte továbbá, hogy ez a magát az eszmék létrehozását, megfogalmazását érintő, akkoriban új fejlemény azt is jelenti, hogy az emberek többsége nem fog reagálni a radikális izgatás szélsőségeire. Azt írta, a nagy forradalmak azért ritkulnak, mert az új demokratikus társadalmak anyagiasságra hajlanak, mert egyre többen szereznek olyan javakat, amelyeket nem hagynak veszendőbe menni; mert végül az államok és kormányok jobbára hatalmas hivatali gépezettel gondoskodnak néptömegeik jólétéről, hogy kibékítsék őket – ennek eredményeként pedig a nép kevésbé szabad, még ha az ellenkezőjét képzeli is. Tocqueville rosszallotta ezt a populista anyagiasság felé fejlődést vagy visszafejlődést, ugyanakkor korának legkiválóbb gondolkodói közül jóformán egyedüliként látta, hogy a nagy forradalmak megritkulnak. Csekély számú kivétellel pontosan ez történt a világ legfejlettebb demokráciáiban.

Okkal hihetjük, hogy a nagy forradalmak – legalább egy ideig –, továbbra is ritkák maradnak. Ez a körülmény valamelyest megnyugtató, de Tocqueville kora óta sok minden változott is. Az egyik fejlemény, amelyről fentebb elmélkedtem, az államok hatalmának, presztízsének, tekintélyének meggyöngülése, miközben bürokratikus funkciójuk változatlanul rendkívüli. Valószínűleg sokkal fontosabb és alapvetőbb valami más: az egészséges szabadságvágy hanyatlása olyan időszakban, amikor a szabadosság egyéb jelenségeivel együtt a civilizált élet eldurvulása is körös-körül érzékelhető. Ebben a tekintetben alig mutatkozik különbség – ezt viselkedésük is szemlélteti – konzervatívok és liberálisok, vagy önjelölt jobb- és baloldaliak között. Elvégre a szabadság nem pusztán egyenjogúsítás, azaz felszabadítás, illetve a társadalom, az egyház, az állam, valamely vallás vagy kormány, uralkodói, kisebbségi vagy többségi zsarnokság által a népre erőltetett szabályok fellazítása, eltörlése. A szabadság az ember azon képessége, hogy valamit értsen önmagáról, és ennek nyomán olyan életvitelt folytasson, vagy legalább óhajtson, amely nem annyira külső erőkhöz, mint inkább saját maga által megszabott korlátokhoz igazodik. A szabadság iránti étvágy nem veszett ki a világból, napjainkban is létezik; de a jelenlegi „kulturális" légkör más táplálékokat nyújt, gyakran az ellenkezőjét annak, amire szükség lenne.

A világ nagy területein, még a kelet-európai volt kommunista országokban és Oroszországban is elhalványult az államhatalomtól való félelem (bár teljesen nem tűnt el), de nem bontakozik ki ennek megfelelő liberalizmus. Közben a szórakoztatás átszövi, átitatja, igen gyakran fölváltja a „tájékoztatás"-t, a televízió pedig nagyjában-egészében átveszi a többé-kevésbé „szabad" sajtó funkcióit. Ezekkel a fejleményekkel kapcsolatban George Orwell melléfogott az *1984*-ben. Újfajta állami és rendőri önkényuralmat írt le, amelyben a szólásszabadság végveszélybe kerül, a tudomány és alkalmazásai elsorvadnak, újra lóval szántanak az elhanyagolt földeken, az élelem, sőt még a testi szerelem

is a ritka, feledésbe merülő örömök közé tartozik: röviden újfajta totalitárius puritanizmus jön létre. Ám ennek éppen az ellenkezője történik. A földeket nem lovak, hanem gépmonstrumok szántják föl, és a talajt mesterségesen, olykor mérgező vegyi anyagokkal teszik termővé; az élelmiszer-áruházakat mindenféle luxuscikk, narancs, csokoládé árasztja el; az utazás majdnem akadálytalan, miközben a tömeges idegenforgalom a világ mind nagyobb részét dúlja föl, teszi tönkre; a szólásszabadságot nem fenyegeti veszély, de egyre kevesebbet jelent. E tisztességes író valaha fontos könyvének bírálatánál sokkal fontosabb azonban, hogy olyan modern demokratikus társadalom rajzolódik ki előttünk, amelyben a csaknem teljes hír- és tájékoztatási monopóliumot élvező televíziót a tömegtöbbség manipulátorai irányíthatják, amelyben engedélyezetten léteznek ellenzéki pártok és újságok, de hangjuk gyönge, így hatásuk, befolyásuk alig számít valamicskét; és amelyben a politikai szabadság alig több a „totalitarizmus" (mint láthattuk, elferdített kifejezés) hiányánál. Napjainkban a világ sok országában efféle, korábban elképzelhetetlen, és soha nem képzelt tömegdemokrácia alakul ki.

Mindez kihat a történelemre, a jobb- és baloldal jelenére, jövőjére. E könyvben minduntalan azt hangoztatom, hogy a régi „konzervatív" és „liberális" kategória szinte teljesen elavult. A „jobb-" és „baloldal" nem annyira, de egy tendencia ott is nyilvánvaló. A „baloldal" veszít vonzásából. Talán a jövőben a valódi törésvonal nem jobb- és baloldal, hanem kétfajta jobboldal között húzódik* majd: egyes jobboldaliak összetartó hite a

* Miként 1940-ben, a nyugati civilizáció ama különösen válságos pillanatában, amikor Hitler kis híján megnyerte világháborúját, amikor a sorsdöntő megosztottság az egész nyugati világban a jobboldalon belül jelentkezett: Churchill és konzervatív ellenzői között, De Gaulle és Pétain között stb.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED

baloldaliak megvetése lesz, jobban gyűlölik a szabadelvűeket, mint amennyire szeretik a szabadságot, a velük szemben állók pedig jobban szeretik a szabadságot, mint amennyire félnek a liberálisoktól; a nacionalisták farkasszemet néznek a patriótákkal; az Amerika világuralmi feladatában hívők azokkal, akik nem hisznek ebben; a technikában és a gépesítésben bízók azokkal, akik a hagyományokra, a társadalmi konvenciókra támaszkodnak; a „fejlődés" támogatói azokkal, akik megóvni kívánják a földet – összegezve: a „haladásban" nem kételkedők azokkal, akik megkérdőjelezik azt.

„Az ember a nyugalmat, sőt akár a halált is többre becsüli, mint a szabad választást a jó és a gonosz megismerésében"* – állította Dosztojevszkij nagy inkvizítora. Szép szavak, és sok történelmi helyzetre alkalmazhatók (például Hitler alatt a németek többségére), de nem kevés fenntartással kezelendők (mivel e torzonborz, nagy orosz próféta vallásának különös pravoszláv ortodoxiája jóvoltából meglehetősen sajátos nézeteket vallott a szabadságról). Kevésbé hangzatosak, de többet mondhatnak számunkra az író kortársa, Lord Salisbury szavai: „A szabad intézmények a nemzet kultúrája által indokolt mértéken túllépve nem adnak többé szabadságot. Létezik szabadság, amely minden embert szabaddá tesz; és létezik úgynevezett szabadság, amely minden embert a többség rabszolgájává alacsonyít." John Courtney Murray amerikai katolikus teológus az 1960-as évek álforradalmának kezdetén vetette papírra: „Egyszer talán lebontják majd a demokrácia büszke, sokemeletes palotáját a lapos többségi kormányzás szintjére, és akkor már nem palota többé, csak szerszámkamra, amelyben a zsarnokság fegyvereit kovácsolják." Elvégre a történelemben temérdek példa akad arra, hogy inkább a zsarnokságot kívánják az anarchia vagy valami

* Makai Imre fordítása.

helyett, ami kicsit hasonlít az anarchiára; hogy előfordulnak körülmények és helyzetek, amelyekben nagy tömegeknek jobban tetszik a mégoly szigorú rendőrállam viszonylagos fizikai biztonsága. Ez elvezet bennünket egy utolsó komor témához, a bűnözés terjedéséhez és jövőjéhez.

A bűnözés terjedése

Az elmúlt fél évszázadban szerte a világon, de különösen az úgynevezett „fejlett", modern, demokratikus nemzeteknél rohamosan terjed a bűnözés. Jeleit körös-körül tapasztalhatjuk. Nem szorul illusztrációra, mit jelent ez a jóléti állam számára: több börtön kell stb. Még inkább nyugtalanító egy másik fejlemény mind változékonyabb társadalmunkban: hallatlan mértékben megnőtt az, amit amatőr bűnözésnek nevezhetnénk. Nem egészen egy évszázaddal ezelőtt a rendőrség sok hivatásos (ennélfogva megrögzött) bűnözőt ismert. Sosem húzódott teljesen éles választóvonal a bűnözők és a polgári lakosság többi része között; de az ide-oda hullámzó határ is valamiképpen felismerhető maradt. Napjainkra viszont bizonyos bűncselekmények vonzóvá váltak, ezáltal tekintélyt szereztek a sikeres amatőr bűnözőknek, különösen a fiatalok körében. Ami ennél is rosszabb, megdöbbentő módon hiányzik a társadalmi helytelenítés – hogy megbélyegzésről már ne is beszéljünk – nem egy bűnöző esetében, akinek bírósági elmarasztalását sokan egyszerűen balszerencsének tekintik.

Ma már léteznek lakónegyedek és csoportok, amelyekben a sikeres bűnöző – megint csak különösen a mindkét nembeli ifjúság körében – hősnek tetszik. A potenciális ellenfelekbe szemlátomást és kitapinthatóan félelmet oltani képes fizikai bátorság, vakmerőség természetesen mindig is presztízst élvezett (s most ezt fokozzák tovább a mozifilmek, a televízió és a „szórakoztatás" egyéb formái). Föl kell hívnom azonban a figyelmet valamire, ami a modern diktatúrák idején jelent meg. Ez pedig

az, hogy a rendvédelmi rendszerek általánosan – nem csupán alkalmanként, és gyakran elkerülhetetlenül – rászorulnak a bűnözőkre. A Harmadik Birodalomban, kivált annak legrettegettebb börtöneiben és megsemmisítő táboraiban az SS-személyzet egyre inkább támaszkodott a foglyok közötti köztörvényes bűnözőkre (különösen a kegyetlenkedésre képesekre) – azaz az úgynevezett kápókra. A szovjet Gulag táboraiban is széles körben elterjedt ez a gyakorlat. Ezekben az orosz lágerekben a bűnözők (nagyobb létszámuknál fogva) gyakran még nagyobb erővel bírtak, mint a hivatalos őrszemélyzet. Ez egyebek között valami figyelemre méltó és ijesztő dolgot jelentett, amellyel az úgynevezett „totalitarizmus" tanulmányozói nemigen törődtek. A nyers erő az ideológia fölébe kerekedett. Auschwitz vagy a Gulag első látásra rémisztő példának tűnhet a hivatalos ideológia szélsőséges gyakorlati átültetésére, amelyet a rendszer legodaadóbb és legelvakultabb kiszolgálói követtek el. Ám különösen a Harmadik Birodalom utolsó esztendeiben az SS nyíltan, gátlástalanul együttműködött mindenféle bűnözővel. Egyre kevésbé kötődött hivatalos ideológiájához, vagy akár a német nacionalizmushoz; az áldozatok semmibevétele egy szintre helyezte a kollaboráns bűnözőkkel. Ez a semmibevétel túlmutatott a gyűlöleten; inkább embertelen volt, mint emberi (utóvégre a gyűlölet emberi vonás); a brutális erő magabiztosságából táplálkozott. Még inkább érvényes ez a Szovjetunió büntetőtáboraira, amelyekben egyértelműen nem a kommunista ideológia vezérelte az őröket és bűnöző segédeiket. (E jelenség egy közvetett, mindazonáltal megfigyelhető következménye az a legkülönfélébb cselekményekre kiterjedő, hihetetlen bűnözési hullám, amely a Szovjetunió összeomlásakor, illetve rögtön azután söpört végig az országon, majd pedig – tíz év elteltével – összeütközéshez vezetett egyes [de csak egyes] bűnözőnábobok és -mogulok meg a hajdani titkosrendőrségi tisztviselő, Putyin

között, aki újfajta állami rendőrhatóság meghonosításával próbálkozott.)*

Vajon a nyugati demokráciákban az államhatalom meggyengülése a bűnözés egyre további terjedéséhez vezet? Vajon az emberek mindenütt egyre inkább mindenféle jól megfizetett rendőri szervektől várhatják védelmüket? Talán egész társadalmakat oszt ketté a jelenség, amely kamaszoknál máris létezik: erősekre (vagy legalábbis annak látszókra) és a tőlük félőkre? Nem költői kérdések ezek, de nem is tudjuk a választ. Azt viszont tudjuk, hogy a populizmus eredendő velejárója az az ellenfeleivel és az idegenekkel szembeni megvetés, amely a gyűlölet és a félelem elmaradhatatlan vegyülékét hordozza magában.

A nagy forradalmak talán valóban ritkulnak, de velük együtt ritka jelenséggé válik a háborítatlan magánélet, a biztonság, a törvényes rend és a hagyományos család is.

* Nyilvánvalóan a demokratikus kormányok sem mentesek a kísértéstől, hogy saját céljaikra használják föl a bűnözőket. 1943-ban Szicíliában amerikai hatóságok támogatták a maffiát; Roosevelt amerikai olasz maffiózókat vett igénybe a New York-i és brooklyni kikötők üzemeltetésének biztosításához. Se szeri, se száma az eseteknek, amelyekben a CIA bűnözőket bérelt föl, illetve rájuk (többek között drogbárókra) támaszkodott.

Egy új, mély megosztottság

Amikor Tocqueville azt írta, hogy a nagy forradalmak ritkulnak, politikai forradalmakra gondolt, miként mi is. A „forradalom" szó politikai vonatkoztatása azonban nem sokkal több, mint háromszáz éves. Azt is láttuk, hogy a „konzervatív" vagy a „liberális" jelző politikai alkalmazása kevesebb kétszáz évesnél, és politikai megjelölésként nagyjából ehhez hasonló a jobboldali meg a baloldali is. Most azt vegyük fontolóra, vajon az úgynevezett újkor végén, a népfelség elvének általános elfogadása idején fölmerülhetnek, vagy máris fölmerülnek-e új megosztottságok.

A legfontosabb új körülmény (amelyet Tocqueville nem látott, és nem is láthatott előre) a világ technikai tobzódása – talán pontosabban: végletes gépesedése. Ennek következményeként Ádám és Éva óta először vált lehetségessé, hogy az emberiség elpusztítsa önmagát, vagy legalábbis a föld jókora részeit. Eddig a nagy fizikai katasztrófák – földrengések, járványok – *mindig* kívülről jöttek. Ma már nem ez a helyzet. Egyelőre nincs különösebben élénk vagy kellően elterjedt kortársi szorongás az efféle kilátások miatt. Az emberek elsöprő többsége (a világ sok pontján legalább érthetően) továbbra is szívesen tekint a „haladás" elébe. Néhány jel azonban az események felszínén (azaz még a politikában is), valamint sokkal több a felszín alatt azt mutatja, vagy legalább sejteti, hogy különösen az úgynevezett „fejlett" államokban és nemzetekben már kezd megjelenni valami feszélyezettség, sőt olykor tudatos, aktív ellenzés a „haladás" változatlanul működő eszméjével szemben.

Ennek első jelei az 1960-as években Németországban bukkantak föl. Akkor alakították „zöld" pártot azok a zömmel fiatalok, akik ellenezték a további iparosítást és gépesítést, s helyette a természet, a „környezet" védelmét tűzték zászlajukra. Elvbarátaik előbb-utóbb más országokban is föltűntek, de sehol sem szereztek néhány százaléknyi szavazatnál többet; sok olyan országban, ahol általánosan eluralkodott a gépesítés és mind a tényleges, mind a potenciális természetrombolás, még annál is kevésbé jelentős létszámot tudtak fölmutatni a zöldek. Itt ismét ellentmondásos kettősséggel kerülhetünk szembe. A zöldek – s ez mind rövid, mind hosszú távon gyönge pontjuk – nagyjából ugyanarra a fajta skizofréniára, tudathasadásosságra hajlamosak, amely immár a „konzervatívokat" és a „liberálisokat" egyaránt jellemzi. A környezet megőrzését, védelmét illetően hagyományvédők. A hagyományos emberi intézmények és erkölcsi normák megőrzése, védelme vonatkozásában nem azok. Gyakran az abortusz, a „szabad" szerelem, a „szabad" szólás stb. nagyhangú szószólói, elutasítják a házasságot, a családot, a kötöttségeket stb. Egy szó, mint száz – és ez messze túlmegy a zöldek ideológiáján –, sok „környezetvédő" (eleve szerencsétlen szó)* egyúttal antihumanista is.

A zöldek mégis csupán felszíni tünetét jelentik valami mélyebbnek, talán a tajtékot egy lassan fölemelkedő és előrehaladó hullám taraján. Ma már egyre többeket (sokszor olyanokat is, akik alig tudnak a zöldekről) zavar az állandóság hiánya, a gépesítés, a motorizáció, a „haladás" hajdan modern (és mostanára gyakran elavuló) eszméje. Ezért indokoltan hihetjük, hogy a jövőbeni nagy megosztottság egyik térfelén azok foglalnak majd helyet, akik már szembefordulnak a „haladás" válto-

* A „környezet" rajtunk kívül létezik. Holott mi magunk is a természethez tartozunk, amely bennünk és körülöttünk egyaránt létezik.

zatlanul létező felfogásával, vagy legalábbis újragondolják azt, a másik oldalon pedig azok, akik nem. Az eszmék sajnálatosan lassú mozgása és nyilvános terjedése miatt, a demokratikus és bürokratikus intézmények akadozó, elmeszesedett jellege miatt azonban sok idő telik el, mire az érzelmek és vélemények emelkedő áradata – bármilyen messzire terjed is – a felszínre bukkan, és határozott politikai következményekkel jár.* Talán mielőtt határozott alakot ölt egy efféle következmény, valami hatalmas, ember okozta fizikai katasztrófának vagy járványnak kell történnie, amely egyebek között magát a politika szókincsét is érintő, nagyszabású változásokhoz vezet.

E sorok írója történész, nem pedig próféta. Hadd kíséreljem meg tehát, hogy némi figyelmet irányítsak megtörtént ügyekre. A természettudomány és a vallás régi, darwinista antitézise már a múlté, magunk mögött hagytuk. (Akárcsak a „szerves" és a „mechanikus" közötti hajdani tudományos különbségtételt – bár ezt nem elegen tudják.) A „tudomány" egyre bővülő, egyre drasztikusabb és embertelenebb alkalmazásaival szembeni ellenállás már nem csupán „konzervatív", „reakciós", „tradicionalista" vagy

* Eugenio Montale olasz költő 1960 táján: „A tudomány és technika korszakában a józan ész lemaradva kullog, és mindent elkövetnek, hogy nyugdíjba küldjék." José Ortega y Gasset 1950 körül: „Civilizációk pusztultak el... [pusztán] nézeteik megkövesedése vagy elmeszesedése miatt." Tocqueville százhatvanöt évvel ezelőtt: „Olyan korban élünk, amely szemtanúja volt az emberi gondolkodás gyors változásainak. Mégis meglehet, hogy a fő emberi nézetek nemsokára sokkal állandóbbak lesznek, mint történelmünk századaiban valaha is voltak... Mindenki azt hiszi, hogy az új társadalmak naponta váltogatni fogják arculatukat; én pedig attól félek, hogy végül olyannyira megcsontosodnak náluk ugyanazon intézmények, ugyanazon előítéletek..., hogy az emberiség megtorpan és korlátokat állít maga elé..., hogy az emberi szellem elmerül önmagában, s többé nem szül új eszméket..., hogy az egyént felőrlik apró-cseprő foglalatosságai, az emberiség pedig, bár állandó mozgásban van, mégsem fejlődik tovább." (Schulteisz Gyula fordítása.)

akár „vallásos". Kortársunk, az amerikai gazdálkodó, gondolkodó és író Wendell Berry 1999-ben azt írta, az emberiség következő nagy megosztottsága talán azok között lesz, „akik tudják, hogy teremtmények, és akik gépekként kívánnak élni". Søren Kierkegaard pedig százhatvan évvel ezelőtt: „Summa summarum, az emberi faj megszűnt Istent félni. Azután következett a büntetés; önmagától kezdett félni, a fantasztikumot kezdte művelni,* és immár saját képzelete teremtményeitől reszket."

Nézzük a beszédromlást, amely nyilvánvaló a máig érvényes politikai kifejezéstár meggondolatlan használatában. A „konzervatívok" sok országban, de sajnos különösen az Egyesült Államokban a technika, a gépi „haladás", a globális „tőkés nagyvállalatok" hangos szószólói és terjesztői, sokszor a természet rovására, a civilizáció alapját képező állandó lakóhely védelme és fenntartása ellenében. (Nyilvánosság előtt sokszor a családi értékek védelmezőinek mondják magukat, akkor, ha az efféle állítás népszerűnek tűnik.) A „liberális" szó angol megfelelője valaha a „gépies" ellenkezőjét jelentette, de az már nagyon régen volt. Azóta a „haladásba" vetett „liberális" hit számos kártékony következményével együtt nemigen kérdéses. És mivel a liberálisok kétséges „szabadságjogokat" karoltak föl (eutanázia, erőltetett korai „szexuális felvilágosítás", a homoszexuális „házasságok" szentesítése és törvényesítése, nagy tömegek korlátlan bevándorlása stb.), az antiliberalizmus továbbra is népszerűbb maradhat, mint az antikonzervativizmus, talán különösen az Egyesült Államokban. Ez azonban túlmutat a politikán, mivel a hit mélyebb vonatkozásait foglalja magában.

* Gondoljunk csak az amerikaiaknak a szörnyek, robotok, űrlények iránti tömeges (és gyermeteg) érdeklődésére, meg talán egy népszerű elnökre, Ronald Reaganre, aki a *Csillagok háborúja* szellemében beszélt és gondolkodott a Jó és a Gonosz harcáról. Esetleg megemlíthetjük az új amerikai repülőgépek nemkevésbé vészjósló elnevezéseit: Black Hawk (fekete héja), Warthog (varacskos disznó), Predator (zsákmányoló), Raptor (ragadozó).

Eszmék és hitek

E vékony kötetben mindvégig igyekeztem fölhívni a figyelmet az eszmék fontosságára (de csak amennyiben ezek az eszmék tudatos gondolkodást képviselnek): hogyan bontakoznak ki és jelennek meg, hogyan terjednek, miként hatolnak be a gondolkodásba – mert ismétlem, az emberek az eszmékkel nem *rendelkeznek*, hanem *választják* azokat. Bonyolult téma ez, méghozzá legalább két okból. Az egyik filozófiai (pontosabban: ismeretelméleti): átfedés mutatkozik eszmék, hitek, nézetek, vélemények között. Ez mindig is így volt, nincs értelme különkülön filozófiai meghatározásukba merülnünk. A másik gond egy régi, szinte időtlen különbségből fakad: az emberek mást hisznek és mást gondolnak, illetve mondanak. Ezt most még tovább bonyolítja egy demokratikus és populista jelenség: az emberek gyakran nem ugyanazt hiszik, amit hinni vélnek.

Létezik egy szunnyadó, sőt talán születőben lévő vágy a hitre – valamiféle hitre, mindennemű hitre – a „felvilágosodás" érzésének hanyatlása idején, egy olyan kor végén, amelyet túlozva, és gyakran tévesen a racionalitás korának neveznek. Ezzel egyidejűleg legalábbis nyugaton nyilvánvalóan és rohamosan hanyatlik az egyházak tekintélye és befolyása. E hanyatlásnak csak felszíni tünete, hogy a lakosság csökkenő hányada jár templomba, és rohamosan fogyatkozik azok száma, akik papnak, apácának óhajtanak és hajlandóak állni. (Ez változhat, mivel ezek következmények, nem pedig okok.) Közben a liberalizmus és a szociáldemokrácia szinte kivédhetetlenül megváltoztatta a protestantizmust, így a bűnre való figyelmeztetés előbb megfo-

gyatkozott benne, majd elillant belőle. De a politikai élet sok más jelenségéhez hasonlóan a radikális és nacionalista populizmus (egy példa: Észak-Írország) itt-ott egybeolvadt a fundamentalista protestantizmus ismét felszínre bukkanó maradékával (példa: az Egyesült Államok), így itt-ott fanatikus spiritualizmus jelentkezik, amely azonban – sekélyessége és individualista engedékenysége miatt – kérészéletű. Kelet-Európában az orosz pravoszláv és a többi görögkeleti egyház körében a különféle nemzeti egyházak nacionalista és populista jellege nagyrészt ugyanolyan marad, amilyen már majdnem ezer esztendeje.

Ez a következménye annak, amit konstantinizmusnak nevezhetnénk (mivel Nagy Constantinusszal kezdődött): az egyházak és híveik készsége arra, hogy elfogadják, sőt tiszteljék és imádják (esetenként szentesítsék) az uralkodók, diktátorok, birodalmi vezérek hatalmát, amikor emezek arra buzdítják az egyházakat, hogy segédkezzenek a jogrend fenntartásában.

Ami a római katolikus egyházzal és híveivel történt, illetve továbbra is történik, az ennél összetettebb. Kétszáz évvel ezelőtt – meg is jelölhetjük a kétezer esztendős mélypontot: kb. 1799-ben – úgy tűnt, hogy a pápaság tekintélye és hatalma végleg elenyészik. Ez mégsem következett be. A legutóbbi kétszáz évben – talán rövid életű, mindazonáltal tényleges – katolikus hitéleti és szellemi megújhodások történtek, emellett bizonyos pápák ismét erejük és befolyásuk tanújelét adták (gondoljunk II. János Pál negyedszázaddal ezelőtti nem mérhető, mindazonáltal nyilvánvaló hozzájárulására a lengyelországi kommunizmus fokozatos összeomlásához). A tizenkilencedik században és a huszadik század elején egyes pápák és elkötelezett katolikus gondolkodók azt hirdették, hogy a katolicizmus nem összeegyeztethető a liberalizmussal meg a demokráciával. Ami a demokráciát illeti, Tocqueville az elsők közé tartozott, akik nem így gondolták, hiszen látta a katolicizmus és a demokrácia olykor meglepően

tartós egymás mellett élését az Egyesült Államokban (valamint Írországban). Saját francia hazájában azt is látta – mélységes bosszúsággal –, hogy 1848-ban és azt követően újra megjelent a konstantinizmus (ő nem használta ezt a kifejezést), miután a forradalmaktól és a szocializmustól félő egyház támogatta Napóleon Lajos diktatúráját. Akadt azonban elegendő lelkesítő példa arra is, hogy a római katolikus egyház elutasította a konstantinizmust és a diktatúrákat, kivált olyankor, ha az uralkodók kellően hatalmasaknak képzelték magukat ahhoz, hogy szembehelyezkedjenek az egyházzal, sőt támadják, miként VIII. Henrik esetében Angliában, ahol nemcsak egy Morus Tamás-féle szent, hanem legalább a főpapság egyes tagjai is „viszolyogtak a világ divatjától".

Itt is föl kell ismernünk azonban egy mélyreható, talán földindulásszerű átalakulást. A huszadik századra az egyház és hívei veszedelmesen nagy kísértését már nem a konstantinizmus, hanem a populizmus jelentette. Ez a hely nem alkalmas arra, hogy szemléltessük, vagy akár csak fölsoroljuk a katolikus nacionalizmus és populizmus jó néhány országban, a legárulkodóbban pedig talán a Harmadik Birodalom idején Németországban,* majd pedig az Egyesült Államokban megmutatkozott számtalan bizonyítékát. Talán helyénvaló, ha fölhívjuk a figyelmet a legutóbbi évtizedek egyes tüneteire. Elképzelhető, hogy a papok, apácák, szerzetesjelöltek létszámának 1960-as évekbeli

* Egyetlen példa: Von Galen püspök (későbbi bíboros), miután nehezményezte, hogy a nemzetiszocialista vezetés 1935-ben betiltott egy münsteri vallásos zarándoklatot: „De hát németek vagyunk, akik az állam elutasítását alattomos árulásnak tekintenénk a *Heimat* [szülőföld] és a *Volkstum* [népiség] ellen, amelyhez tartozunk, amelyet tiszta szívvel szolgálunk... Az állam elutasítása vétek lenne Isten ellen, aki a németeket teremtette." (Ugyanaz a Von Galen, aki 1941-ben egyazon híres szentbeszédben ítélte el a náci eutanáziaprogramot, és dicsérte a Szovjetunió német megszállását.)

hirtelen elolvadása annak a következménye, hogy a klérus és a szerzetesek nem „viszolyogtak a világ divatjától" – talán ez is oka a papi pedofília és homoszexualitás közelmúltban napvilágra került botrányos eseteinek. Ezek a papság engedékeny, elvilágiasodott életének következményei, talán kevésbé a II. vatikáni zsinat reformjai, mint az 1960-as (meg a későbbi) évek szexuális és társadalmi klímája miatt. De vajon miként reagáltak az egyház tagjai, miután ezek a siralmas fejlemények napvilágra kerültek? Bírálták – olykor indokoltan, máskor nem – a bíborosokat és püspököket; igen gyakran azonban azt sürgették, hogy a laikus hívőket mindinkább vonják be az egyház kormányzásába, mintha ez valami régóta esedékes, demokratikus és egészséges változás lenne. Senki sem gondolta, hogy a „laikusság" igen sok esetben inkább „konzervatív", mint „liberális", nacionalista, nem inkább, hanem kevésbé spirituális, mint az idősebb papok és egyházi tisztségviselők némelyike. 2003-ban, miután II. János Pál pápa és a Vatikán világosan, egyenesen szólt az amerikai republikánusok iraki háborúja ellen (valamint a foglyul ejtett diktátor megalázása ellen is), az amerikai katolikusok nagy többsége mit sem tudott a történtekről, tájékozatlanul, érdektelenül, vagy a legjobb esetben is semlegesen figyelte azokat. A németországi katolikus egyház Harmadik Birodalom alatti szereplése nem egyértelmű, és nem makulátlan, bár még mindig jobb, mint a többi egyház zöméé. Ám ha 1933-ban vagy azután a német katolikus „laikusságot" is bevonják a németországi katolikus egyház vezetésébe, akkor az egyház összehasonlíthatatlanul lesújtóbban szerepelt volna azokban a viharos esztendőkben.

Előfordulhat még, hogy az egyház monarchikus vagy hierarchikus hatalmának és tekintélyének elfogadottsága olyasformán hanyatlik, mint másfél ezer évvel ezelőtt – 499-ben például Rómában az egyház és a nép két, egymással vetélkedő csoport-

ja két rivális püspököt választott, majd a csaknem barbár uralkodóhoz (Theodorikhoz) fordultak, hogy döntse el ő, melyik püspököt iktassák be. De az ellenkezője is előfordulhat, s akkor az ostromlott és megviselt, hellyel-közzel mégis látható katolikus egyház marad a tisztesség, becsület, és igen, a szabadság meg a remény bástyája és lelkesítő forrása.

A gyűlölet talán erősebb a félelemnél, de nem mélyebb. És nem is kívánatosabb. Jézus azt mondta tanítványainak: „Ne féljetek!" (II. János Pál nemrégiben egyre ezt ismételte.) Gyűlölet és félelem, jobb- és baloldal: ezek nem kizárólagosan újkori jelenségek. Gondoljunk arra, mi történt kétezer évvel ezelőtt. A „vélemény" akkor is „a világ királynője" volt. Akkor is számított „a nép". Virágvasárnap, öt nappal Jézus megfeszítése előtt a jeruzsálemiek ujjongva fogadták és a dicséretét zengték, miközben egyszerűen, szamárháton poroszkált közöttük a város utcáin. Nem egészen öt nap múlva pedig: „Feszítsd meg!" Félelmének és gyűlöletének végzetes ötvözete hajtotta az önző főpapokat és törvénytudókat, akik el akarták távolítani őt az útból, ha lehet, inkább holtan, mint élve. A császárság arisztokratikus képviselőjét, Poncius Pilátust kétségek gyötörték. (A feleségét még inkább.) Ekkor is (akárcsak a huszadik században nemegyszer) különbség mutatkozott a kétféle jobboldal, egyfelől a jogrend szkeptikus fenntartója, az úriember Pilátus, másfelől a szűkkeblű érdekek cinikus szószólója, Kajafás között. Ám a „baloldal" sem tömörült egységbe. Péntekre a nép szembefordult Jézussal. Inkább félte, mint gyűlölte. Sok jeruzsálemi asszony tudta ezt. Ők (a patrícius Arimateai Józseffel) elmentek érte, hogy megsirassák és eltemessék. Azután – nem azonnal, de csakhamar – reménységük fölkélt, és szétáradt a világon, erősebben és maradandóbban félelmeiknél.

Ez azonban kétezer évvel ezelőtt történt (mégsem csak keresztény hívőknek ajánlatos elgondolkodniuk rajta). Hadd szól-

jak tehát egy fontos körülményről (vagy nevezhetjük „tényező”-nek), a remény történetiségéről. Igen, létezik az a fajta remény, amelyet a keresztények kötelesek táplálni: az isteni megbocsátás miatt a jövőbe vetett remény, a testi-lelki szenvedésektől való megváltás reménye. De létezik az emberiség egy világi és történelmi körülménye is. Ez az az örökös körülmény, hogy a gonoszság nem terjed vég nélkül ezen a világon. Vagy más szóval: a becsület talán nem mindig a „legjobb”, azaz legpraktikusabb út; a becstelenség viszont végül mindig a legrosszabb, legkevésbé maradandó politikának és magatartásnak bizonyul. A jó szó (és a jó költemény) azért marad fenn, mert a rossz szó (és a rossz költemény) nem. Jusson eszünkbe Kierkegaard bölcs, mégis hétköznapi igazsága: „Lehetséges *egyaránt* jónak és rossznak lenni, de lehetetlen *egyazon pillanatban* jóvá és rosszá válni.” A választás a miénk, mert az ember szabad akarata létezik, akár hisznek benne, akár nem. Ez a felismerés különösen időszerű manapság, amikor a demokrácia torzfejlődése mellett immár a mindennapi élet fokozódó intellektualizálódását tapasztalhatjuk, a szellem mindinkább behatol az anyagba, és ez előreláthatatlan következményekkel jár; a legsúlyosabb katasztrófák indítóokai pedig többé nem külső, hanem belső okok, magából az emberiségből erednek.*

Ennélfogva szükségét érzem, hogy az eddigiektől eltérő hangnemben fejezzem be ezt a vékonyka könyvet. E kis, és bizonyosan pontatlan jeremiáda zaklatott és komor hangon szólt, de hadd oszlassam el ezeket a sötét színezetű harmóniákat egy

* Lukács 6,45: „A jó ember az ő szivének jó kincséből jót hoz elé, és a gonosz ember a gonosz kincsből gonoszat hoz elé.” Márk 7,21–23: „Mert belülről, az emberek szivéből származnak a gonosz gondolatok, házasságtörések, paráznaságok, gyilkosságok, lopások, fösvénység, latorság, álnokság, szemtelenség, gonosz szem, káromlás, kevélység, bolondság. Ezen gonoszok mind onnan belülről származnak...”

mélabús, ám talán csillapító (bár semmi esetre sem angyalian derűs) akkorddal. Se vérmérsékletemhez, se történelmi ismereteimhez nem illene, hogy reményvesztett pesszimistának, az egyre fokozódó sötétség prófétájának tűnjek. Tudom, hogy körös-körül új barbarizmus jelei mutatkoznak, de nemcsak nem akarom, hanem tudni sem tudnám – becsülettel – azt jósolni, hogy végül maga alá temet bennünket. Eszembe idézem, amit egyszer Burke mondott: „Aki az egész emberiséget vádolja romlottsággal, ne feledje, hogy bizony csak magát marasztalja.” Akárcsak Tocqueville, én sem tudom, miért döntött úgy Isten, hogy az emberiség lépjen be a demokratikus korba; de bárhogyan romlanak meg a demokratikus, vagy akár populista szándékok, eredményeik igen gyakran nem előre láthatóak, nem egyértelműek. Tocqueville elméje mélyén ott lappangott a kérdés: vajon az emberek intézményei változtatják a jellemüket, vagy pedig fordítva? Hitler és Sztálin már nincsenek, nemsokára George W. Bush is távozik; de hát eltűnt az előbbiek német nemzetiszocializmusa, illetve kommunizmusa, és el fog tűnni az utóbbi „konzervativizmusa” is. Lássunk egy másik példát, a zilált 1960-as évekét: az amerikai Délre vonatkozó polgárjogi törvényeket mindenféle ember szorgalmazta, igen, jók és rosszak egyaránt, és a legkülönbözőbb emberi indítékokból (éppen úgy, ahogy a polgárháborút). Ez a második változás, amely áthatotta a Dél hagyományos politikai és társadalmi struktúráját, mégis csekély vérontással, forradalom és felfordulás nélkül ment végbe. Ugyanakkor az átalakulás egyik következményeként a valaha hagyományosan a helyi demokraták szavazóbázisát képező Dél szinte teljes egészében a republikánusok kezébe került, akik közül sokan Északról érkeztek (akárcsak a polgárháború utáni szerencselovagok). A déli feketék végső, egyenjogúságot hozó felszabadítása nem eredményezte a két fajta fokozódó összhangját, se az amerikai Délen, se másutt. Jókora változás-

hoz vezetett a fehérek és a feketék viszonyában, de nem tüntette el a félelmet és a gyűlöletet, amelynek ma sincs vége. De persze senki, még az Északról szalajtott déli republikánus politikusok sem szeretnék viszontlátni a régi egyenlőtlenségeket (nemhogy emlegetni azokat). Ez csupán egy példa a történelem összetettségére és kiszámíthatatlanságára, valamint a még mindig fejlődő-visszafejlődő demokratikus kor beláthatatlan következményeire.

Tartalom

X 67279

E könyvben azt hangoztatom – írja John Lukacs az amerikai demokráciáról s annak valami újszerű populizmusba hanyatlásáról elmélkedve –, hogy a régi „konzervatív" és „liberális" kategória szinte teljesen elavult. A „jobb-" és „baloldal" nem annyira, de egy tendencia ott is nyilvánvaló. A „baloldal" szinte mindenütt veszít vonzásából. Talán a jövőben a valódi törésvonal nem jobb- és baloldal, hanem kétfajta jobboldal között húzódik majd: egyes jobboldaliak összetartó hite a baloldaliak megvetése lesz, jobban gyűlölik a szabadelvűeket, mint amennyire szeretik a szabadságot, a velük szemben állók pedig jobban szeretik a szabadságot, mint amennyire félnek a liberálisoktól; a nacionalisták farkasszemet néznek a patriótákkal; az Amerika világuralmi feladatában hívők azokkal, akik nem hisznek ebben; a technikában és a gépesítésben bízók azokkal, akik a hagyományokra, a társadalmi konvenciókra támaszkodnak; a „fejlődés" támogatói azokkal, akik szeretnék megóvni a földet – összegezve: a haladásban nem kételkedők azokkal, akik megkérdőjelezik azt.

ISBN 978 963 07 8412 2

2600 Ft